L. Nagy Zsuzsa

Szabadkőművesség a XX. században

L. NAGY ZSUZSA

SZABADKŐMŰVESSÉG A XX. SZÁZADBAN

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1977

ISBN 963 09 0731 3

© L. NAGY ZSUZSA, 1977

I. fejezet

A MOZGALOM XVIII. SZÁZADI HŐSKORA

A zenerajongók, akik Mozart Varázsfuvoláját hallgatva követik Sarastro szelíden magabiztos harcát az Éj királynőjével, a sötétség birodalmával, aligha gondolnak arra, hogy e nagyszerű opera milyen szoros kapcsolatban áll egy többé-kevésbé titokzatosságba burkolt, a mai generációk előtt szinte teljesen ismeretlen, egykori társadalmi szervezettel, a szabadkőművességgel. Pedig a kapcsolat nagyon is sokrétű: a zeneszerző Mozart, a szövegíró Schikaneder szabadkőművesek voltak, a történet maga is a szabadkőművességet szimbolizálja, szereplőihez élő történeti közéleti figurák szolgáltak mintául. A klasszikus irodalom rajongói ennél közvetlenebb „szabadkőműves élményekben" is részesülhetnek. Lev Tolsztoj hatalmas regénye, a „Háború és béke", behatóan foglalkozik a „Rend" eszméivel, amikor Pierre, a regény egyik főszereplője, a maga helyét és feladatát keresi a társadalomban. Thomas Mann Varázshegyében, Settembrinivel kapcsolatban szintén sok szó esik a szabadkőművesekről.

A XVIII–XX. század folyamán a politika, a közélet, az irodalom, a zene, a művészetek, a tudományok kimagasló egyéniségei közül sokan voltak tagjai szabadkőműves-páholyoknak. Az esetlegesen kiragadott nevek puszta felsorolása is sokatmondó: Franklin, Lincoln, Lafayette tábornok, F. D. Roosevelt, Simon de Bolivar, a délamerikai függetlenségi háború egyik vezetője, VI. György angol király, Marat, Gambetta, Jean-Paul Boncour, E. Herriot francia politikusok, Stresemann német külügyminiszter, Tadeusz Koś-

ciuszko, Nicolae Bălcescu, Octavian Goga, Sándor jugoszláv király, Masaryk, Beneš, J. Ph. Sorsa, aki az Egyesült Államok himnuszát írta, Rouget de l'Isle, a Marseillaise szerzője, Beethoven, Liszt, Haydn, Sibelius, Meyerbeer, Leo Fall, Balzac, Goethe, Wieland, Voltaire, Anatole France, Rudyard Kipling, Felix Salten s fiatal éveiben egy ideig Bertolt Brecht, Paul Painlevé, Albert Einstein, Charles A. Lindbergh és még sokan mások.

A szabadkőművesség nem csupán a múlt intézménye, a polgári társadalmakban ma is működnek páholyok. Az 1960-as évek végén a világon mintegy ötmillió páholytagot tartottak nyilván, amiből kitűnik, hogy még a polgári rétegeknek is csak számszerűen jelentéktelen hányada érdeklődik a szervezet iránt, pedig 1918-hoz mérten nőtt is a szabadkőművesek tábora.

A szabadkőművesség története a XVIII. századra nyúlik vissza, irodalma könyvtárnyi. Keletkezése, tevékenysége és szerepe, megtorpanása, majd újabb fellendülése a XIX. század második felében önálló elemzést érdemelne. A szervezet kétszáz éves, eseményekben, fordulatokban és ellentmondásokban gazdag történetéből azonban itt csak töredéket, vázlatot adhatunk, mindössze annyit, amennyi későbbi történetének megértéséhez szükséges.

Az 1700-as években Angliában és a kontinentális Európában a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi életben mélyreható változások érlelődtek, új teóriák születtek, amelyek a fennálló feudális, abszolutisztikus rendszereket, a termelést és az osztályviszonyokat éppen úgy, mint az emberek gondolkodását, gyökeresen át akarták formálni. Egy új, magát harmadik rendnek nevező társadalmi osztály, a polgárság állt általában e forrongó nyugtalanság mögött, s alkotta annak erejét; a polgárság, amely manufaktúrái, kereskedelmi tevékenysége révén gazdaságilag már jelentős tényező volt, de amely a társadalmi és politikai életben addig az arisztokrácia, a papság mögé szorult. Az angol, majd a francia felvilágosodás eszméi liberalizmust, toleranciát, szabad gondolkodást, a természet és a társadalom rendjének racionális megismerését, szabadságot, egyenlőséget, testvériséget hirdettek. Ez utóbbi hármas jelszó a francia forradalom óta a polgári mozgalmak jelszava lett.

Az új eszmék hatalmas visszhangra találtak Európa középső és

keleti felén. A gazdasági és társadalmi modernizálódás igénye e területeken még nemzeti ambíciókkal párosult: a Béccsel való kapcsolat vagy a cári birodalomhoz való kötődés lazítását vagy megszüntetését, a nemzeti nyelv és kultúra megteremtését, felvirágoztatását célozta.

Mindazok, akik e célkitűzések megvalósítására törekedtek, testvéreknek érezték és tekintették magukat, függetlenül attól, melyik állam területén éltek. Mint az egyetemes emberi érdekek, a jólét, a társadalmi igazságosság képviselői, liberalizmust és toleranciát hirdetve, azt a jogot követelték, hogy nézeteiket szabadon kifejthessék és azok szellemében cselekedhessenek.

Ezek a gazdasági-társadalmi-ideológiai mozgalmak és követelések többszörös kihívást jelentettek az abszolút monarchiák hatalmával, a feudalizmus rendjével és a római katolikus egyházzal szemben. A felvilágosodás hívei a kiváltságok és előjogok megszüntetését sürgették – legalábbis a polgárság javára. Ekkor léptek színre a francia enciklopédisták; ekkor alkotta meg Rousseau a „Társadalmi szerződés"-t. A felvilágosultak nemcsak a hitbeli dogmákat vitatták, s így Európa nagyobb részén a római katolikus egyház szellemi befolyását és domináns szerepét támadták, hanem egyben türelmet, a római katolikusokéhoz hasonló jogot követeltek minden felekezetnek, mi több, jogot az ateizmusnak is. Közép- és Kelet-Európa térségében a tolerancia követelése a nyelv és a kultúra területére is kiterjedt; a XVIII. század végétől kibontakoztak a nyelvújító mozgalmak, amelyek később a nemzeti és szabadságmozgalmak részévé váltak. A polgári forradalomhoz és győzelméhez minden országban hosszú és bonyolult, egyedi jegyeket magán viselő folyamat vezetett.[1]

Ez a politikai változásokban, szellemi kezdeményezésekben gazdag század indította el a szabadkőművesség szervezését is. A szabadkőműves eszmék részben a felvilágosodás, a francia forradalom eszméivel csengtek össze, részben egymás támogatásának, a jótékonyságnak, a humánumnak a gyakorlását hirdették. A szabadkőművesek társadalmi összetételétől, a különböző országok sajátosságaitól függött, hogy az egyes páholyok tevékenysége azután megmaradt-e a jótékonysági egyletekre, klubokra emlékeztető keretek

között, vagy inkább a közéleti érdeklődés, a társadalmi, politikai problémák megoldásában való közreműködés igénye dominált. Az akkori körülményeket figyelembe véve érthető, hogy az első páholyszervezők között főleg a társadalom tehetősebb, műveltebb rétegeinek képviselőit, értelmiségieket, nemeseket, arisztokratákat, sőt uralkodókat találunk. A polgárságnak már ekkor bekapcsolódó vagyonos és bizonyos iskolázottsággal rendelkező elemeihez csak később csatlakoznak nagyobb számban a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álló osztályos társaik, végül is megváltoztatva a páholyok társadalmi összetételét.

A páholyok tagsága különböző társadalmi rétegekhez tartozott, egymástól eltérő politikai nézeteket vallott. Ezt a társadalmi reformok értelmezése és a szabadkőműves eszmék egyaránt lehetővé tették. A szabadkőművesség vonzerejéből és az értelmezésbeli különbségekből következik, hogy például Marat éppen úgy páholytag lehetett, mint Napóleon, a császár. Az uralkodók, a politikusok, az arisztokrácia érdeklődése és részvétele azzal is magyarázható, hogy a páholyokon keresztül bizonyos fokig befolyást gyakorolhattak jelentősebb társadalmi csoportokra. Nem feledhetjük el azt sem, hogy a XVIII. század embere még nem szakadt el a misztikától, megszokta – még ha csak látványként is – a szertartásokat s azok kultuszát, így a szabadkőművesség már csak ezért sem volt idegen számára. A páholyhoz tartozás ugyanakkor bizonyos fajta kiválasztottság érzését keltette, ami szintén nem maradt hatás nélkül, főleg a polgári, értelmiségi rétegekre.

A polgári fejlődés élén járó Angliában kezdődött a szabadkőműves-páholyok szervezése a XVIII. század elején. Hogy a feltűnést, valamint a besúgók és rendőrségi ügynökök feljelentéseit kerüljék, a polgári feltörekvés, a racionalizmus hívei, az akkori szokásoknak megfelelően, kocsmákban, fogadókban, italmérésekben találkoztak. Így jöttek össze Londonban azoknak a kocsmai társaságoknak a tagjai is, akik körüket a középkori templomépítő céhek nyomán „lodge"-nak, vagyis páholynak nevezték. Az első négy ilyen kocsmai társaság vagy „testvériség" tagjai 1717. június 24-én Londonban egyesültek az Almafához címzett kocsmában és megalapították az Angol Nagypáholyt (Grand Lodge of England), amelynek első

helyisége a Lúdhoz és rostélyhoz címzett fogadóban volt. Ezt az időpontot és ezt az eseményt tekinthetjük a polgári kori szabadkőművesség kezdetének, noha számos szakíró szerint a szabadkőművesség gyökerei az ókorba nyúlnak vissza, illetve középkori szervezetekből, mint a templomosok rendje, a rózsakeresztesek társasága, fejlődött. Maguk a szabadkőművesek e kapcsolatokat, összekötő szálakat fontosaknak tartják, és rítusukban, jelvényeikben továbbra is őrzik. A londoni nagypáholy megalakulása meggyorsította új páholyok és nagypáholyok létrejöttét nemcsak Anglia, hanem Írország és Skócia területén is, annál inkább, mivel Skóciában már igen korán jelentős szabadkőműves szervezkedés folyt. A skót rítus alapján szerte a világon erős szabadkőműves-páholyok létesültek, még a XX. században is. A szabadkőművesség alapokmánya, alkotmánya is Angliában készült: James Anderson fogalmazta meg. 1723-ban nyomtatásban is megjelent. Az andersoni alkotmány vált a szabadkőművesség alapjává mindenütt, és csak száz év múltán került sor részbeni módosítására.[2]

Az angol szabadkőművesség napjainkig megőrizte különleges szerepét: szervezője, terjesztője, őre, bizonyos értelemben mércéje is lett a szabadkőműves elvek és munka tisztaságának.

Habár a szabadkőműves-páholyok először a szigetországban alakultak, a szabadkőművesség a kontinensen és mindenekelőtt Franciaországban vált olyan társadalmi intézménnyé, amely nem korlátozódott az emberbaráti, jótékonysági tevékenységre, hanem a társadalom aktuális politikai problémáival is foglalkozott. Az első francia páholy alakulásának időpontja vitatott ugyan, tény azonban, hogy 1725-ben Párizsban már működtek páholyok, amelyeknek létrehozásában angolok játszották a fő szerepet, az első „francia" nagymester is angol volt. 1738-ban megalakult az első nagypáholy, a Grande Loge de France. A szabadkőművesség szervezeti kereteinek, jellegének kialakulása Franciaországban is hosszú időt vett igénybe és bővelkedett belső ellentétekben, összecsapásokban. Ezek következtében 1773-ban létrejött a Grand Orient de France (Franciaország Nagy Keletje), amely a szabadkőművesség elveit, rítusát, feladatát az előbbitől eltérően értelmezte.

Igaz, hogy a szabadkőművesség egyik fő jellemzője a jótékony-

kodás, az emberbaráti tevékenység, amihez az angolok határozottan és következetesen tartották és tartják magukat, Franciaországban azonban már korán befolyásolták a közéletet, politikai erőt képviseltek, akárcsak Közép- és Kelet-Európa nagyobb részén. Az amerikai gyarmatok Anglia elleni függetlenségi harcát például nemcsak a francia királyi udvar bátorította, Benjamin Franklin, aki szintén szabadkőműves volt, pénzt és fegyvert kapott a francia páholyoktól.[3]

A szabadkőműves eszmék, éppen azért, mert a polgári átalakulás folyamatához kapcsolódtak, rendkívül gyorsan terjedtek az egész világon. 1730-ban Calcuttában, 1733-ban az amerikai Bostonban alakultak páholyok. Hollandiában 1731-ben tartották az első páholy-összejövetelt. Ekkor avatták fel Lotharingiai Ferencet, Mária Terézia majdani férjét. Ugyancsak ezekben az években angol szabadkőművesek alapítottak páholyokat Belgiumban és Svájcban is. Olaszországban 1735-től kezdve működtek páholyok, de akárcsak Spanyolországban vagy Portugáliában, a római katolikus egyház és az inkvizíció kemény kézzel bánt az eretnekeknek kikiáltott szabadkőművesekkel. Toscanától Nápolyig mégis sok helyen, a falvakban is alakultak „loggiá"-k, vagyis páholyok. A szabadkőműves szervezetek a XIX. században összefonódtak a karbonári-mozgalommal, valamint az olasz egység és függetlenség hatalmas áramlatával, a Risorgimentóval. 1728-tól a „nagyon katolikus" Spanyolországban is folyt páholyélet, noha ott a század végén a nagymestert – középkori szokások szerint – máglyán elégették.[4]

A korabeli Közép- és Kelet-Európában a polgári átalakulás küszöbén szinte azonnal követték az angol, illetve a francia példát mind a felvilágosodás eszméinek átvételében, mind a szabadkőműves szervezetek létrehozásában. Poroszországban és a többi német államban (Németország egyesítése csak 1871-ben történik majd meg), a Habsburg-monarchia és a cári birodalom országaiban a termelési és társadalmi viszonyok modernizálása, a feudális kötöttségek felszámolása sürgető történelmi feladat volt. A sajátos viszonyok miatt az „illuminátak", a felvilágosultak e területeken sokkal nagyobb számban tartoztak a szabadkőművességhez, mint Nyugat-Európában. A felvilágosultak, a reformátorok, a páholytagok kö-

Francia szabadkőműves kódex

zött is voltak arisztokraták, uralkodók s nemcsak olyanok, mint II. József, a reformer kalapos király.

Közép- és Kelet-Európában a páholyszervezés Németországban indult meg. 1733-ban Hamburgban alakult az első német páholy, s ezt követően a mozgalom gyorsan terjedt a különböző német fejedelemségekben. A német szabadkőművesség fejlődésének, szellemiségének irányára messzeható következménye lett annak, hogy Nagy Frigyest még trónörökös korában felvették, s 1740-től, a porosz trónra lépésétől kezdve pártolta, támogatta, egyben pedig befolyásolta is a szervezkedést. A porosz páholyok mindvégig vezető szerepet játszottak a német szabadkőművességben, amely létrejöttétől fogva rendkívül lojális volt az uralkodóházhoz, a fennálló rendszerhez.[5]

A mindenkori hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás egyetemlegesen jellemzi a szabadkőművességet. A lényeges különbségek abból fakadnak, hogy míg ez például Porosz-, majd Németországban egy konzervatív és merev rendszerhez való alkalmazkodást jelentett, addig – hogy földrajzilag közeli, de időben távolabbi példát idézzünk – ugyanez a törekvés a két világháború között Csehszlovákiában egy demokratikus köztársaság támogatását eredményezte.

Oroszországban az 1730-as években angol fennhatóság alatt alakultak az első páholyok. Nagy Péter uralkodása különösen kedvezett a páholyéletnek, mert a cár úgy tekintett a szabadkőművességre, mint amely a birodalom modernizálásához hozzájárulhat, egyben az Angliával való kapcsolatokat is erősítheti. II. Katalin cárnő már sokkal kevésbé rokonszenvezett a páholyokkal.[6]

Lengyelországban a negyvenes évektől tartják számon a szabadkőművességet, amelynek karaktere sok rokon vonást mutat a magyaréval. A lengyel szabadkőművesség a némettel együtt nagy szerepet játszott abban, hogy a Habsburg-birodalomban is kivirágzott a mozgalom. Lengyelország felosztása a XVIII. század végén megakasztotta a páholyéletet, de a szabadkőművesek továbbra is támogatták a lengyel függetlenség és polgári fejlődés ügyét.[7]

Prágában 1723-ban, Bécsben 1741-ben szervezték – német hatásra – az első páholyokat. Az akkori Magyarország területén lengyel emigránsok alapították az első páholyt 1770-ben Eperjesen.

Részt vettek azonban magyarok a galíciai lengyel páholyokban – mint az ott állomásozó csapatok tisztjei. Az eperjesi páholy a magyar értelmiség egyik szellemi központja lett, s onnan kiindulva más városokban is gyorsan alakultak újabb páholyok. A Bécsben felvett magyar szabadkőművesek 1774-ben Pozsonyban alapítottak nagy jövőjű páholyt. Valóságos kultúrmissziót töltöttek be az erdélyi magyar páholyok.[8]

Magyarországon, mint azt már a szakirodalom kimutatta, az árutermelő nemesség élcsapata, a reformkor „első nemzedéke", az értelmiség zöme nem utazhatott külföldre. „Ezek a felvilágosodás polgári ideológiáját – H. Balázs Éva megfogalmazásában – elsősorban a szabadkőműves-páholyokban teszik magukévá." A magyar nyelvművelés olyan nagysága, mint Kazinczy Ferenc, a modern gazdasági elvek és módszerek olyan megfogalmazója, mint Berzeviczy Gergely éppúgy szabadkőműves, akárcsak a magyar jakobinusok, a politikai reformok követelői, akik Martinovics Ignác körül gyülekeztek.[9] Mindaz, amivel a XIX. század polgári forradalmát, szabadságharcát, társadalmi gondolkodásának megújulását a XVIII. század előkészítette, érthetetlen lenne a magyar felvilágosultak és szabadkőművesek, szellemi elitünk tevékenysége nélkül.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben Horvátországban, Szerbiában is megindult a páholyélet, Franciaországot megjárt bojárok vetették meg a szabadkőművesség alapját Romániában.[10]

1784. áprilisában Bécsben Ausztria, Csehország, Magyarország és Erdély szabadkőműves vezetői megalakították a birodalom különböző területein működő páholyokat összefogó nagypáholyt, a Grosse Landesloge von Österreichet, amelyhez akkor összesen 62 páholy tartozott.[11]

Néhány országban (Anglia, Ausztria stb.) az uralkodóházak kezdetben helyeselték a szabadkőműves-páholyok törekvéseit, mert úgy vélték, azok nekik is jó szolgálatot tesznek. A francia forradalommal való szellemi rokonság, majd az ennek nyomán kifejtett társadalmi tevékenység, amely például Magyarországon a jakobinus szervezkedést is magában foglalta, az uralkodóházak és az arisztokrácia, a római katolikus egyház, a feudális alapokon nyugvó rendszer szi-

gorú intézkedéseit vonta maga után. Napóleon bukását követően a Szent Szövetség nem tűrt meg rebelliót.

XII. Kelemen pápa korán felismerte a szabadkőművességben rejlő „veszélyt". 1738-ban kiadott „In eminenti" kezdetű bullája kiátkozta a szabadkőműveseket, s noha ezt intézményesen nem hajtották végre, századunk derekán XXIII. János pápa volt az első, aki nem újította meg XII. Kelemen átkát.[12]

Mindezek következtében a Habsburg-birodalomban 1795-ben betiltották a páholyokat. Oroszországban Sándor cár bocsátott ki hasonló rendeletet 1822-ben. Ez időre Európa keleti és déli részén megtorpant a szervezkedés, de nem szűnt meg, mert a polgári-nemzeti átalakulás feladatai megoldatlanok maradtak, mert maga a tilalom is bizonyos ellenhatást keltett.[13]

A SZERVEZET ÉS SZIMBÓLUMAI

A szabadkőművesség mind a mai napig magán viseli keletkezése körülményeinek jegyeit, ezek tradícióvá válva részben meg is merevedtek, noha időről időre megkísérelték felújítani, modernizálni.

A szabadkőművesség igen szigorúan zárt szervezet. Egyes időszakokban és országokban „titkosan", illegálisan folytatta tevékenységét, mivel a hatóságok többször megvonták működési engedélyét. Azok, akik a szabadkőművesség elveit magukévá teszik s kötelmeit vállalják, páholyban egyesülnek. Az egyes páholyok minden országban – az elfogadott rítus szerint – nagypáholyban tömörülnek. A páholy élén meghatározott időre választott vezetők, különböző feladatokat ellátó „testvérek" állnak: főmester, felügyelő, szónok, szertartásmester, kincstárnok stb. A nagypáholy gyakorlatilag olyan vezető testület, amelynek szövetségtanácsa az egyes páholyok vezetőiből és választott személyekből alakul. Ennek élén a nagymester áll. Az egyes országokban működő nagypáholyok gyakran szövet-

ségbe tömörülnek. Egy-egy nagypáholy alakulása után hivatalos elismertetést kér egy másik, régebben működő, tekintélyes nagypáholytól. Kezdetben ilyen alkotmányos szentesítést csak az angol nagypáholy adott, később azonban már a francia és a német is. Ilyen módon a különböző országok nagypáholyai között szoros kapcsolat jött létre. Közép- és Kelet-Európában a német és a francia nagypáholyokhoz kapcsolódtak a szabadkőműves szervezetek. Ez is egyik oka annak, hogy például a XVIII. század végén a Habsburg uralkodók veszedelmeseknek tekintették őket.

A szabadkőművesség nem nemzetközi, hanem egyetemes szervezetnek nevezi magát, elhatárolódva így a munkásmozgalom internacionalizmusától, humanitárius, filantróp törekvéseit hangsúlyozza. A páholyok elvileg nem nemzeti alapon szerveződnek, a gyakorlatban mégis az állami-nemzeti keretek határolják a nagypáholyok működési területét, s a soknemzetiségű országokban az egyes nemzetiségek a maguk páholyaiban különülnek el, saját anyanyelvüket használják.

A szabadkőművesség szervezete, elnevezései, rítusa különböző elemeket ötvöz egységbe. A XVIII. századi felvilágosodás és racionalizmus hatása mellett a középkori misztika elemei éppúgy ott találhatóak, mint a deizmus, a panteizmus, a biblikus ószövetségi befolyás, az ókori hagyományok. Mindez sajátos keveréket alkot, egy-egy jelkép, mely a „láthatatlant" idézi, meglehetős rugalmassággal értelmezhető. Mindennek racionális elemeit a ma embere is könnyen átlátja, de a misztikus-szimbolikus szertartási, rituális előírások tömegét nehezen követi, korszerűtlennek érzi. Feltűnő ellentmondás, hogy bár a szabadkőművesség a XVIII. században a racionalizmus jelszavával lépett fel az egyházi és a világi dogmák ellen, végül maga is kiépített egy dogmarendszert, szigorúan megszabott rituálét, a szimbólumok értelmezése és használata pedig számos irányzat kialakulásához vezetett.[14]

Nem célunk és nem is feladatunk, hogy a szabadkőművesség szimbólumrendszerét, rituáléját részleteiben ismertessük, bonyolult összefüggéseit, különböző értelmezéseit és az egyes rítusok közötti eltéréseket taglaljuk. Néhány lényeges elem felvázolása képet ad az intézményről, ami elégséges ahhoz, hogy a bennünket

érdeklő kérdésben, a szabadkőművesség közéleti szerepének vizsgálatában, némi tárgyismerettel tájékozódjunk.

A szabadkőművességet annak tagjai a „Rend" névvel illetik. A páholyelnevezés francia megfelelője (l'Obédience) pontosabban kifejezi a szervezetet és az ahhoz való tartozást, mint a magyar. A páholytagok magukat „testvéreknek" nevezik. Azok, akik új tagként jelentkeznek: a „keresők", vagyis olyanok, akik a világegyetem, az egyén, a társadalom dolgaiban „világosságra" (értsd: a szabadkőművesség eszméire) vágynak.

A kőművesmesterség, az építő, alkotó munka tisztelete, a középkori templomépítők joggal becsült tudása nagy szerepet játszott abban, hogy a szervezet a maga elnevezéseit és részben szimbólumait is onnan vette. A körző, a vonalzó, a vakolókanál, a kalapács, az egykor használatos kőműveskötény stb., amelyek a szabadkőműves szertartások kellékei és szimbólumai lettek, egyben az alkotó munkát is jelképezik. A szabadkőműves rítus és páholyélet különböző mozzanatait szintén a kőművesség fogalomköréből vett elnevezésekkel illetik. Az összejövetelek elnevezése lehet munka, vakolás, az ezekről készült feljegyzéseket munkatáblának, építészeti rajznak nevezik.

Sok egyéb jelkép azonban már jóval összetettebb értelmű. Az egyenlő szárú háromszög éppúgy idézi Püthagorasz tanait, mint amennyire emlékeztet a francia forradalom hármas jelszavára, vagy akár a szentháromságtan istenfogalmára. A hármas láng, a „kigyulladt hármas fény" nemcsak az isteni, a teremtő hármas egységet, de a bölcsességet, erőt, szépséget is kifejezi.[15]

Az előírások szerint berendezett ház vagy akár egy-két szobából álló bérlemény nélkül lehetetlen „szabályos páholymunka", mivel a szertartásoknak, összejöveteleknek a „profán világ" elől elzárva kell végbemenniök. Ezért épülnek mindenütt az úgynevezett páholyházak. A páholyház több helyiségből áll, mindnek megvan a maga funkciója, sajátos berendezése. A legfontosabbat közülük szentélynek, templomnak nevezik. Berendezésének valamennyi kelléke és elhelyezési rendje mindenütt szabályokban rögzített. A páholyháznak e szertartásterme Salamon király templomát, a benne elhelyezett két oszlop Salamon templomának oszlopait idézi, egy-

ben a legenda szerinti építőt, Hiram mestert is. A főmester trónusa fölött egyenlő szárú háromszög s benne egy szem látható, mely félreérthetetlen deista utalás: a szabadkőművesség egyetlen egyházhoz sem kötődik, de hisz a materialista erőkön kívül és felül álló szellemiségben. A szentély szimbólumai, kellékei közé tartozik: a nap, a hold, a csillagok, a három gyertyatartó, a szőnyeg, a bölcsesség hét lépcsőfoka, a megmunkálatlan és a megmunkált kő stb.[16]

Tradicionális előírások szabályozzák az egyes tisztségviselők tevékenységét, öltözetét, jelvényeit, a különböző „munkák" menetét. Hasonlóképpen azokat a szertartásokat is, amelyek új jelentkező felvételét, valamint a már páholytag „előrelépését", új fokozatba kerülését övezik. A szabadkőműves tanokban való jártasság szerint kialakított hierarchia többféle lehet, különböző rítusú szabadkőműves szervezetek működtek s működnek ma is. A skót rítus 33 fokozatot ismer el, míg a szimbolikus rendszerben a fokozatok alapja mindössze három: inas-legény-mester. A skót vagy filozófikus rítus színe a vörös, a szimbolikusé a kék. Ezek a színek dominálnak a különböző kellékeken, felszereléseken az egyes páholyokban.

Az új jelentkező felvétele mindenütt igen bonyolult és nemcsak a tennivalókat, a mozdulatokat, hanem az elhangzó szavakat is megszabó szertartásrend szerint történik. A felavatást meglehetősen hosszú eljárás előzi meg. A „keresőt" két vagy három régebbi „testvér" ajánlja, akiknek előzőleg meg kell bizonyosodniok a jelölt szándékának komolyságáról, erkölcsi feddhetetlenségéről. A „keresőnek el kell sajátítania bizonyos alapfokú ismereteket (a mozgalom története, elvei, rítusa, szimbólumrendszere stb.), s csak mindezek után kerülhet sor ünnepélyes „befogadására". Ennek során az avatandót két mester vezeti be egy félhomályos szobába, az elmélkedés termébe, ahol a „Rend" több szimbóluma van elhelyezve. Később az avatandó szemét bekötik, bal lábszárát és karját lemeztelenítik, így indul el a szentélyhez vezető úton: jobb kezét szívén tartja. Több termen halad át, miközben minden nála levő fémtárgyat lerak, hogy mintegy megszabadulva a világi előítéletektől és anyagi kötöttségektől, tisztán, csakis „személyes mivoltában" álljon készen a „tanok" befogadására, a beavatásra. Esküt tesz a hallgatásra, vagyis arra, hogy a szabadkőművesség dolgait, a páholyház

életét nem teregeti ki a „profán világban". Pontosan megfogalmazott és rögzített párbeszédre is sor kerül a jelölt és az avatást vezető között, amikor a „kereső" számot ad szabadkőműves ismereteiről s arról, miért akar a „Rend" tagjává válni. Koporsóba fektetése azt jelképezi, hogy régebbi élete véget ért, új életet kezd mint „testvér".[17]

A felavatáskor, valamint egy-egy magasabb fokozat elnyerésekor meglehetősen tekintélyes összeggel kell támogatni a páholyt, bizonyos iskolázottság szükséges a szabadkőműves tanok, szimbólumok elsajátításához. Ez a praktikus követelmény és feltétel szükségszerűen és már eleve korlátozta a felvehetők körét – elsősorban a kétkezi munkások rovására.[18]

A szabadkőművesség szimbólumrendszere néhány írás közben használt jelet is magában foglal. Így a □ jellel a páholyt, a hármas ponttal (.·.) a testvért jelölik.

A szabadkőművesség, ószövetségi kultúrörökség hatására, a maga időszámítását is megalkotta. Ez a mindenkori gregorián naptár szerint mért dátumhoz négyezer évet ad hozzá, így akarván utalni a „világ teremtésének" időpontjára. A hónapok sorát ugyanakkor a szabadkőműves évben március és nem január nyitja meg, mivel a zodiákus csillagövben a kos csillagkép, vagyis március hava az első; az év záró hónapja így lesz február, mert ez az utolsó csillagkép, azaz a hal hónapja.

A szabadkőművesség a férfiak szervezete volt és jórészt az maradt napjainkig, ámbár a páholyok ma már nem teljesen elzártak a nők előtt. Bár századunkban a nők társadalmi helyzete jelentősen megváltozott, a szabadkőművesség csak kis részben igazodott ehhez, amikor a nőket a korábbinál jobban bevonta a karitatív munkába, illetve számukra külön szervezetet hozott létre.[19]

SZABADKŐMŰVESSÉG A SZÁZAD ELEJI EURÓPÁBAN

A szabadkőművesség történetének második nagy korszakát a XIX. század utolsó negyedétől számítjuk. A nyolcvanas, kilencvenes években kialakult a szabadkőművességnek az a karaktere és szervezete, amely századunkban is jellemző maradt. A XIX. század elején a különböző betiltó rendeletek, a napóleoni háborúk és a császárság bukása miatt megtorpanás tapasztalható, de az 1848-as polgári forradalmak következtében Európában mélyreható, a szabadkőművesség számára kedvező változások mentek végbe. A polgári forradalmak, az egységes nemzeti államok megteremtése, a tőkés fejlődés fellendülése megerősítette a burzsoázia gazdasági és társadalmi pozícióját, a polgári liberális és radikális politikai irányzatokat. A század utolsó harmadára általában megváltozott a szabadkőművesség társadalmi jellege is: tipikusan polgári szervezetté vált, most már nemcsak „ideológiájában", hanem összetételében is. A páholytagok túlnyomó többsége a kereskedelem, az ipar különböző képviselőiből, szabad foglalkozásúakból (ügyvéd, orvos, újságíró stb.), értelmiségiekből, vagyis a kis- és középpolgárság különböző rétegeiből jött. Arisztokraták, uralkodók ugyan még a XX. században is találhatóak közöttük, de a XVIII. századhoz mérten elenyésző számban. A tőkés viszonyok kialakulása és megerősödése folytán megnő, különösen Közép- és Kelet-Európában a zsidó vagy zsidó származású páholytagok száma. A polgárságnak ez a rétege erősödő gazdasági pozíciójával összhangban álló társadalmi szerepre, ezzel együtt az adott társadalomhoz való hasonulásra törekedett. Számára a szabadkőművesség eszmerendszere azért is rokonszenves volt, mert segítette a beilleszkedésben a páholytagság. A szabadkőművesség elvei alapján a páholyok túlnyomó többsége felekezeti szempontból nem tett megkülönböztetést a „keresők" között. Egyes országokban azonban – mint még látni fogjuk – jelentős páholyok zárkóztak el zsidók felvételétől.

Az a tény, hogy a zsidó polgárság nagy számban vett részt

a páholyéletben, a XIX–XX. század fordulóján megjelenő új politikai áramlatok, az újkonzervatív, jobboldali irányzatok számára lehetővé tette az antiszemita propaganda és támadás kiterjesztését általában a szabadkőművesekre.

Nyilvánvaló, hogy a szabadkőműves-páholyok helyzetét, közéleti szerepét minden országban a tőkés fejlődés foka, a társadalom szerkezete, a politikai viszonyok határozták meg.

A XIX. század végére elmélyült a különbség a szabadkőművesség angol és latin ága között.

Angliában, Svédországban, Norvégiában, Dániában a XVIII. század óta a páholyok egyenletes fejlődését legfeljebb csak belső viszályok zavarták. Angliában a belső harmóniára törekedve 1814-ben valamennyi páholy az Anglia Egyesült Nagypáholyában (The United Grand Lodge of England) tömörült. Mindenekelőtt az elvek tisztázására, ezoterikus problémákra és emberbaráti jótékonykodásra fordítottak figyelmet. A szabadkőművesség a szigetországban nem került konfliktusba az állammal, amely maga is a polgári liberalizmus elveire épült, nem kerülhetett szembe az egyházzal, amely ott az uralkodóháznak, az államnak volt alárendelve, és nem tartozott a Vatikánhoz. Az uralkodóház tagjai rendszerint magas szabadkőműves fokozatokat töltöttek be a XIX. és a XX. század folyamán.[20] Hasonló volt a helyzet Svédországban, ahol XIII. Károly rendelete szabályozta a szabadkőművesek működését, aminek értelmében a király egyben nagymestere is a nagypáholynak. A Svédországban kialakított, leginkább keresztény misztikusnak nevezhető rítust követik a norvég és a dán páholyok is. A királyi házhoz való kötődésen túl a jótékonyság és a társadalmi-politikai kérdésekben való semlegesség jellemzi az észak-európai, skandináv páholyokat.[21]

A holland és a svájci szabadkőművesek bizonyos tekintetben másként értelmezték a semlegességet. Arra törekedtek, hogy tompítsák a szervezeten belüli ellentéteket, a különböző nagypáholyok közelebb kerüljenek egymáshoz, mint erre még a nemzetközi szervezetekről szólva visszatérünk. A svájci páholyoknak nagy szerepük volt a Vöröskereszt létrehozásában, és az angol nagypáholyhoz lazább szálak kötötték, mint a hollandokat.[22]

A „katolikus Európában", ahol az uralkodóházak, a kormányok

és a római katolikus egyház távolról sem volt toleráns, a szabadkőművesség nem maradhatott semleges, nem háríthatta el az állásfoglalást közéleti-politikai kérdésekben. Lehetetlen volt bezárkózni a páholyházak szentélyeibe ezoterikus vitákat folytatva, lehetetlen volt megelégedni a jótékonysági munkával, amikor a kormányzatok a páholyházak működését is betiltották vagy akadályozták; rákényszerültek tehát, hogy küzdjenek szabad tevékenységükért. Ezt pedig csak az egyes országok politikai rendszerében bekövetkező mélyebb változásoktól remélhették.

A közéletiség politikai tartalma természetesen országonként nagyon különböző volt, sőt még egyazon ország páholyai sem vallottak azonos nézeteket. A páholytagság egy része a liberális, demokratikus nézetek és módszerek, másik része a mérsékelten konzervatív irányzatok híve volt. Nagy általánosságban azonban antiklerikalizmus, liberalizmus és demokratikus eszmék jellemezték a szabadkőművességet.

A szabadkőművesek közéleti aktivitása különösen figyelemreméltó Franciaországban, ahol nemcsak a XVIII. század nagy politikai és szellemi áramlataihoz kapcsolódik, hanem a Napóleont követő Bourbon-restaurációval szemben a polgári forradalomhoz is. 1848-at a Grand Orient de France úgy üdvözli, mint a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének megvalósítóját.[23] Ezt követően azonban elismeri III. Napóleon rendszerét is, amely együtt jár a tőkés fejlődés gyorsulásával, gyarmatok szerzésével. A császár, hogy elejét vegye az ellenzékiség megerősödésének a páholyokban, 1862-től maga nevezi ki a nagymestert.[24] De a páholytagok egy része, társadalmi helyzetének megfelelően, részt vesz a Párizsi Kommünben is. A császárság bukásával a tagságban és a szabadkőművesség társadalmi helyzetében szintén lényeges változások következnek be. Az 1870-es évektől a páholyokban a polgárság, a kispolgárság dominál, amelynek tekintélyes része radikális és antiklerikális nézeteket vall. Egyes szakírók a változást úgy jellemzik, hogy a francia szabadkőművesség „fokról fokra egy baloldali, antiklerikális politikai párttá fejlődött".[25] Ez rendkívül túlzó megállapítás, annyi azonban tény, hogy a francia szabadkőművesség, főleg a Grand Orient de France akkor és századunkban is a legszorosabb szellemi

és személyi kapcsolatban áll a radikális polgári politikai csoportokkal, irányzatokkal. A francia politikai élet vezető posztjain igen korán nagy számban állnak páholytagok (Jules Grévy, az 1879-ben megválasztott köztársasági elnök, Gambetta, a képviselőház elnöke stb.), a szabadkőművesek előmozdítói és hívei az egyházi és militarista befolyást korlátozó reformpolitikának.[26]

Az olasz egységért folyó harcban a szabadkőművesek a liberális polgárságot támogatva, céljaival azonosulva vesznek részt. Garibaldi és Mazzini, az egységes Itália megteremtésének kimagasló alakjai, egyben az olasz szabadkőművesség legnevesebb vezetői. Az olasz szabadkőművesség ekkor s ezt követően is egészében magáévá teszi a polgári liberális, polgári demokratikus törekvéseket. Hasonló a helyzet Spanyolországban, ahol az 1868-as forradalom és a köztársaság hívei között érthetően nagy számban vannak szabadkőművesek.[27]

Romániában a szabadkőművesség szintén harmonikus egységben képviselte a polgárosodás és a nemzeti függetlenség célkitűzéseit, amelyek az orosz cári befolyás felszámolását is jelentették. Ennek megtörténte után hatálytalanították I. Sándor cár betiltó rendeletét, 1880-ban megalakult a Román Nemzeti Nagypáholy.[28]

Oroszországban 1822-ben betiltották a páholyéletet, a század végétől kezdve mégis egyre gyakrabban jártak össze a „testvérek". Célkitűzéseik rokonszenvre találtak az orosz szellemi élet olyan nagyságainál, mint Puskin vagy a dekabristák.[29]

A lengyel szabadkőművesek nemcsak saját hazájuk nemzeti függetlenségéért, egységének megteremtéséért, polgári fejlődésének meggyorsításáért szálltak síkra, de lelkesen támogatták az 1848–1849-es magyar forradalmat és szabadságharcot is.[30]

Az 1870–1871-es francia–porosz háború, az egységes Németország megteremtése növelte a porosz nagypáholyok súlyát és befolyását a német szabadkőműves mozgalomban. E nagypáholyok és a hozzájuk tartozó szervezetek változatlanul keresztény, konzervatív elveket követtek, általában elzárkóztak a zsidó vallásúak felvételétől. A liberális nézeteket valló toleráns páholyok kisebbségben maradtak. A német szabadkőművesség megosztottsága a múlt század

végétől elmélyült. Nem változtatott ezen a Deutscher Grosslogenbund megalakulása sem.[31]

A szabadkőművesek között új ellentétek is jelentkeztek, nem utolsósorban a porosz páholyok karaktere miatt. Már ekkor kitűnt, hogy a nemzeti-nacionalista álláspontokon nehezen vagy egyáltalán nem tud felülemelkedni a szabadkőművesség, hiszen végső fokon a maga országa társadalmának rendelődik alá. Ennek következtében 1870-től megszakadt a francia és a német szabadkőművesek hivatalos érintkezése, ami az egész európai mozgalomra kihatott, és a XX. század folyamán is súlyos problémákat okozott.[32]

Egészen más okokból ütközött össze a francia és az amerikai szabadkőművesség. Az Egyesült Államokban a szervezet „fehér" és „fekete" ágra bomlott: fehér páholyoknak színes bőrűek nem lehettek a tagjai. 1869-ben, amikor a Grand Orient de France olyan határozatot hozott, hogy négereket, színes bőrűeket is felvesz páholyaiba – Franciaország akkor még kiterjedt gyarmatokkal rendelkezett Afrikában és Távol-Keleten –, a legtöbb amerikai páholy megszakította vele az érintkezést.[33]

Végül formálisan is napirendre került a szabadkőművesség angolszász (protestáns) és francia (latin) ága között kezdettől fogva ott lappangó ellentét. Anglia Egyesült Nagypáholya 1815-ben módosította az andersoni alkotmányt, hogy félreérthetetlenné tegye: tagjaitól megkívánja az istenhitet, s nem elégszik meg csupán elvont, a materiális erők fölött álló szellemiség elismerésével. Ez a lépés természetesen a francia és általában az európai szabadkőművességet is érintette. Franciaországban élénk viták bontakoztak ki, s 1877-től kezdve a Grand Orient de France-ban tömörült páholyok elutasították azt a feltételt, hogy megköveteljék tagjaiktól a felekezethez tartozást, az istenhitet, nem ismerték el többé az angol nagypáholy fennhatóságát. Saját alkotmányukat úgy változtatták meg, hogy abból a hitvilággal kapcsolatos minden dogmatikus utalást töröltek. Végső fokon panteista alapra helyezkedtek, de az ateizmust sem tiltották. A francia páholyokban a rítus alkalmazása és értelmezése, a közéletiség, a páholytagság kritériuma körüli már régebben zajló viták fellángoltak. Mindez azonban hozzájárult ahhoz is, hogy a szervezeti keretek megszilárduljanak. Ennek eredményeként a

Grand Orient de France mellett véglegesen kiformálódott a Grande Loge de France, amely addig többé-kevésbé önálló rítusú páholyokat egyesített. Ez a nagypáholy a szimbolikus rítust fogadta el, a közéletiség terén nem törekedett akkora aktivitásra, mint a Grand Orient. Ez utóbbihoz azonban jóval több páholy tartozott, mint a Grande Loge de France-hoz.[34]

A XVIII. században az egyház mint intézmény szembefordult a szabadkőművességgel, pápai átokkal sújtotta. A századforduló tájékán az újkonzervatív politikai és szellemi áramlatok léptek fel ellene, így a politikai katolicizmus, a különböző szélsőjobboldali ideológiák már ekkor jelentkező képviselői, a politikai antiszemitizmus hirdetői.[35]

A szabadkőművesség azáltal, hogy a polgári liberális és demokratikus eszméket, intézményeket népszerűsítette, az egyház és az állam szétválasztását követelte, egészében fontos és hasznos szerepet játszott a polgárosodás meggyorsításában.

A MAGYARORSZÁGI SZIMBOLIKUS NAGYPÁHOLY TÖRTÉNETE

Az elmondottak lényegében véve érvényesek a magyarországi szabadkőművességre is, természetesen a közép- és kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődésre jellemző változtatásokkal.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc leverését, a neoabszolutizmus időszakát követő kiegyezés felgyorsította az Osztrák–Magyar Monarchia kapitalista fejlődését, polgárosodását, s ez a szabadkőművességre is fontos következményekkel járt.

Magyarországon 1867 után a kormányzat nem tiltotta többé a páholyok munkáját. Ezek felvirágoztatásában elsősorban a forradalom és szabadságharc utáni emigrációból hazatértek játszottak

szerepet. Zömük már Párizsban, Olaszországban vagy Svájcban szabadkőművessé vált. 1868 októberében a belügyminiszter jóváhagyta az Einigkeit in Vaterland (Egyezség a hazában) páholy alapszabályait; 1869 májusában ugyancsak Pesten megalakult az első magyar nyelvű páholy, amely Corvin Mátyás nevét vette fel. Pulszky Ferenc, Türr István, Klapka György, Horváth Mihály nagymértékben növelték a szervezet tekintélyét. (Az emigráns Kossuth 1852-ben amerikai útja során Cincinnatiban lépett a „testvérek" kötelékébe.) 1870-ben és 1871-ben egy skót és egy szimbolikus rítusú nagypáholy alakult. Ezek 1886. március 21-én egyesültek és létrehozták a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyt, amelynek első nagymestere Pulszky Ferenc lett.[36]

A nagypáholy belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabálya szerint: „A szabadkőművesség filozofikus, filantropikus és progresszív intézmény. Célja a közerkölcsiség, művelődés és felebaráti szeretet terjesztése és a jótékonyság gyakorlása. A szabadkőművesség kizár köréből minden politikai és vallási kérdést, és tagjait a hazai törvények tiszteletben tartására kötelezi."[37]

Az 1886-tól kezdve egyre szaporodó páholyalapítások eredményeként Magyarországon az első világháború végén mintegy 126 páholy működött, amelyek körülbelül 13 000 tagot egyesítettek. Ez időben Európában több mint 7000 páholyt és mintegy 330 000 tagot tartottak nyilván. Más kontinensekkel együtt kétmilliónál többre becsülték a szabadkőművesek számát. A magyarországi nagypáholy az 1870-es évektől kezdve rendszeres, állandó kapcsolatot épített ki a francia, az angol, a német, az olasz és a svájci szabadkőművesekkel.[38]

A Szimbolikus Nagypáholy megalakulását követő fellendülés megkívánta és lehetővé is tette, hogy Budapesten is felépüljön a páholyház a Podmaniczky utca (ma Rudas László utca) 43. szám alatt. Páholyházak azután az ország más részein is épültek, hiszen, mint láttuk, „szentély" nélkül lehetetlen volt „szabályos munkák" megtartása.

A magyarországi szabadkőművesek társadalmi összetétele a polgárság szerkezetét és a polgárosodás fokát is tükrözte. Ismeretes, hogy a hazai polgárság társadalmi súlya csekélyebb volt, mint

a nyugat-európaié, a polgárság funkcióját részben az egykori középnemesség töltötte be. Ez a réteg a kapitalizálódás folyamán nem annyira az ipar és kereskedelem, mint inkább a közszolgálat, a közhivatal útján teremtett magának egzisztenciát, társadalmi befolyást. Maga a polgárság nem volt egységes, igen nagy számban voltak köztük német, illetve zsidó származásúak. Az asszimiláció a polgárságon belül is éppen a XIX. század utolsó negyedében vált erőteljesebbé. A polgárság túlnyomó többsége nem kívánt többet, mint a dualista kormányzat liberális politikájának megerősítését és kiszélesítését, hiszen a magyar társadalom és közélet még igen sok feudális vonást őrzött.

Mindennek természetes és szükségszerű következménye volt, hogy a szabadkőműves-páholyokban nagy szerepet játszott az állami és közhivatalnokká váló egykori dzsentri, a magyar mellett a német és zsidó eredetű polgár, értelmiségi és mérsékelt számban az arisztokrácia is (például id. Andrássy Gyula gróf). A századfordulótól kezdve azonban nőtt a közép- és kispolgárság, a szabad foglalkozásúak aránya és súlya, noha a dualizmus évtizedeiben a páholytagok tekintélyes hányadát még állami, közigazgatási alkalmazottak, bírák, köztisztviselők, a városi önkormányzatok tagjai tették ki. Mint általában mindenütt, úgy Magyarországon is csak szórványosan találni munkást a páholytagok között, és teljesen hiányzik a parasztság.[39]

A magyarországi szabadkőművesség jellegének formálódásában nagy fontosságú esemény, hogy a századfordulón csatlakozott hozzá a fiatal, radikális felfogású értelmiségiek egy csoportja Jászi Oszkár vezetésével, s ekkor lett páholytag több egyetemet végzett diplomás is. E radikális, sőt szocialista nézeteket valló, zömmel értelmiségi csoport nélkül a magyarországi szabadkőművesség közéleti elkötelezettsége és annak progresszív tartalma nehezen vagy egyáltalán nem alakult volna ki.[40]

A századelő Magyarországának jellegzetes vonása, hogy a szabadkőművesség és a dualista rendszer progresszív polgári ellenzéke mintegy szinonim fogalmakká lettek, noha személy szerint a páholytagok tekintélyes része nem vallott radikális, demokratikus nézeteket. De a szabadkőművességhez való tartozás a dualizmus

idején bizonyos közéleti elkötelezettséget jelentett, s ezt a kortársak is így értelmezték. Politikai és világnézet tekintetében széles skálán helyezkedtek el a szabadkőművesek. Néhány kiragadott név azonban érzékelteti, miért fonódott oly szoros kapcsolat a szabadkőművesség és a polgári progresszió között a XX. század elején. Páholytag volt Bölöni György, Benedek Elek és fia Marcell, Laczkó Géza, Heltai Jenő, Kosztolányi Dezső, Benczúr Gyula, Kernstok Károly, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Bókay János, Pólya Jenő, Diner-Dénes József, Kunfi Zsigmond, Madzsar József, Velinszky László. A Jászi Oszkár vezette Martinovics-páholy tagjai közé tartozott Ady Endre, Nagy Endre, Pogány József, Rónai Zoltán, Szende Pál, Biró Lajos, Czóbel Ernő, Ágoston Péter, Varga Jenő stb.[41] Érthető, miért hasonlítják egyes szakírók a magyar szabadkőművességet – közéleti elkötelezettség szempontjából – a franciához.[42]

A páholytagság más részét azonban olyan nevek illusztrálják, mint báró Szterényi József, Friedrich István, Rakovszky István, Wekerle Sándor, a nagytőkések köréből Kornfeld Emil és Frigyes, ifj. Chorin Ferenc, Weiss Leó, Zwack Ákos, valamint a Guttmann család több tagja.

Így azután a szabadkőműveseket nemcsak Vázsonyi Vilmos Nemzeti Demokrata Polgári Pártjában, Jászi Oszkár Polgári Radikális Pártjában vagy néhányukat a Szociáldemokrata Pártban találjuk meg, hanem tömegesen a Szabadelvű Pártban, a Függetlenségi Pártban is. A páholyok nagyobb része, főleg vidéken, nemhogy a radikális, demokratikus polgári követelésekig, de még a közéleti elkötelezettségig sem emelkedett fel.

Mindez nem mond ellent annak, hogy a szabadkőművesség egészében véve támogatta az ország polgárosodását, miközben egy része már e folyamatnak demokratikus jelleget kívánt adni.

Neuschloss Lajos helyettes nagymester már 1899-ben így figyelmeztetett: „vagy belemarkolunk az emberiség nagy kérdéseinek megoldásába, és minden testvér egytől egyig nekifekszik a nagy munkának, vagy megszűnünk létezni."[43] A Martinovics-páholy, amely 1908-ban alakult, ezt a felismerést továbbfejlesztve vallotta Jászi megfogalmazásában, hogy a szabadkőműves „többé nem pusz-

tán a filantróp és filozofikus törekvések kontemplatív hive, hanem egyúttal bátor és harcos katonája az emberi haladás ügyének".[44]

A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy gyakorlatilag minden olyan követelést támogatott, amely a polgári baloldal programjában szerepelt. Ilyen volt a politikai szabadságjogok kiterjesztése, a munkanélküliség elleni küzdelem, a tanítóság szociális és kulturális helyzetének javítása, a polgári anyakönyvezés és házasságkötés bevezetése a múlt század végén még kizárólagos egyházi nyilvántartás helyett, a vallásoktatás fakultatívvá tétele. Nemcsak elvileg, hanem a Demokratia- és a Martinovics-páholy révén anyagilag is támogatta az általános titkos választójogért folyó mozgalmat, illetve az ellenzéki pártok Választójogi Ligáját. Bár a páholytagok nagypolgári csoportjai a radikális kapcsolatokat és ezt a közéleti elkötelezettséget nem helyeselték, kulturális, szociális, sőt politikai célra is – Benedek Marcell szavaival – „mindig nyitva volt az erszényük."[45]

A szabadkőművesség karitatív, emberbaráti törekvéseinek megfelelően a páholyok kezdeményezésére alakult a Gyermekbarát Egyesület, az Ingyenkenyér-, Ingyentej Egyesület, amelyek a rászoruló iskolás gyerekeknek, illetve munkásoknak juttattak tejet és kenyeret. A Fröbel Nővédő Egylet szintén szabadkőműves intézmény volt, gyermekek nevelését vállalta, jótékonykodott. Az Országos Anya- és Csecsemővédő Intézet, a Vakokat és Süketeket Gyámolító Intézet, a Mentő Egyesület a nagypáholy védnöksége alatt olyan szociális és egészségügyi feladatokat látott el, amelyeket mai felfogásunk szerint az államnak intézményesen kellett volna megoldania.

Szabadkőművesek kezdeményezték a Szabad Lyceum, a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolája, a Széchenyi Társaság alapítását, fenntartásukban pedig kiemelkedő szerepet játszottak. A szabadkőművesek részben alapítói, részben tagjai voltak a Galileikörnek, amely azután részt vett a polgári demokratikus forradalom előkészítésében.

A szabadkőműves eszmék terjesztését nemcsak a kifejezetten páholytagok számára készült kiadványok, folyóiratok szolgálták. A polgári progresszió ügyéért folytatott munkában kiemelkedő szerep jutott az 1910. március 30-án indított *Világ* című újságnak,

amely a dualizmus évtizedeiben is a legbaloldalibb polgári lap volt Magyarországon. Az első felelős szerkesztőt, Yartin Józsefet olyanok követték, mint Bálint Lajos és Purjesz Lajos. A Jászi Oszkár szerkesztésében megjelent *Huszadik Század* című folyóirat a korabeli európai tudományosság mércéjével mérve is megállta a helyét.

Ausztria területén I. Ferenc József császár nem oldotta fel az 1795-ös betiltó rendeletet. Így azután – mint Ludwik Hass megállapította – „fél évszázadon át a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy volt az egyetlen állandó, számbelileg is erős szabadkőműves szervezet Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon (kivéve Görögországot). Tevékenysége nemcsak Magyarországra terjedt ki, segítséget nyújtott ahhoz is, hogy a szomszédos országokban szintén létrehozzanak szabadkőműves szervezeteket."[46]

Magyarországon talált otthont az osztrák szabadkőművesség. A történeti Magyarországhoz tartozó Pozsonyban, valamint Nyugat-Magyarország városaiban alakítottak úgynevezett határterületi páholyokat a bécsi szabadkőművesek, s ezek a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy fennhatósága alatt működtek. „Ezek a páholyok – az osztrák vélemény szerint – az ausztriai szabadkőművesek számára Mekkát jelentették." A Monarchia cseh és morva országrészein nemcsak kifejezetten német és németországi nagypáholyok felügyelete alá tartozó páholyok alakultak, hanem olyanok is, amelyeknek osztrákok és magyarok voltak a tagjai.[47]

Az első világháború évei nemzetközileg és itthon is számos probléma elé állították a szabadkőműveseket. Eszméik megütköztek a háborús „nemzeti érdekekkel", a nacionalizmusokkal és jórészt alulmaradtak. Az antanthoz és a központi hatalmakhoz tartozó országok páholyai között a háború kitörése után az érintkezés megszakadt, a francia és a német szabadkőművesség közötti ellentét még inkább elmérgesedett.

1914-től kezdve a hazai szabadkőművesség is elszigetelődött, mert legjobb esetben is csak a semleges országok páholyaival érintkezhetett. Kezdetben a magyar szabadkőművesség is a Monarchia háborús érdekeinek, a nacionalista hangulatnak a befolyása alá került. A nagypáholy megbízottai, Tisza István felkérésére, olasz „testvéreik" révén próbáltak közrehatni abban, hogy Olaszország

ne szakítson a központi hatalmakkal. 1917-ben azonban már a nagypáholy is egyre határozottabban foglalt állást a béke, a demokratikus átalakulás mellett. A Március páholy indítványára a Szövetségtanács elhatározta, hogy május elsejét a szabadkőművesek is ünnepnek tekintik mint a béke és a munka napját.[48]

Bihari Mór, Ágoston Péter, Beke Manó, Pfeifer Ignác és mások 1917 folyamán többször utaztak Németországba, Svájcba, hogy a Monarchia különbékéjét, a szabadkőművesség nemzetközi kapcsolatainak helyreállítását siettessék. A Szimbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsa 1917-ben úgynevezett békebizottságot hozott létre, amelynek Balassa József, Bihari Mór, Kőhalmi Béla, Kunfi Zsigmond is tagjai voltak. Az 1917-es stockholmi szociáldemokrata kongresszus magyar részvevőinek költségeit részben a nagypáholy fedezte, ugyanakkor ezt az összejövetelt is igyekezett felhasználni az antantországok páholyaival való kapcsolat újrafelvételére. Az 1918-as berni békekonferenciára, illetve az azzal egyidejűleg tervezett szabadkőműves megbeszélésre Biró Lajost, Balassa Józsefet, Ignotust, Jászit szándékozott kiküldeni. Jászi ezzel kapcsolatos svájci útjáról készített jelentése azonban 1918. január első napjaiban világosan rámutatott a nacionalista elfogultságok bénító hatására.[49]

1918 elején a szabadkőművesség korábban is meglevő belső ellentétei határozott formában jelentkeztek. A páholytagok egy része ugyanis nem helyeselte a radikális politikai irányzattal való kapcsolatot, azt kívánta, hogy ne lépjék túl a karitatív tevékenység határait, vagy ha igen, úgy a szabadkőművesség elsősorban „nemzeti intranzigens magyar legyen". Amikor felléptek a mozgalom ellen az államhatalom szervei is, amelyek eddig nem akadályozták a páholyok vagy az irányításuk alatt álló intézmények közéleti tevékenységét, a konzervatívabb felfogásúak elfordultak a haladó páholyoktól.[50]

A szabadkőművesek ellen is irányuló első intézkedés az volt, hogy betiltották a Társadalomtudományi Szabad Iskola működését, „radikális irányzata" és a munkásmozgalommal való kapcsolata miatt. 1918 elején pert indítottak a Galilei-kör tagjai ellen, akik akkor már messze túlnőttek a szabadkőművesség keretein. Bókay Árpád nagymester ekkor hivatalos nyilatkozatban megtagadta nem-

csak a Galilei-kört, de a *Világ*ot és a Polgári Radikális Pártot is. Ezt a szabadkőművesek tekintélyes része joggal bélyegezte árulásnak.[51]

Meglazultak a szociáldemokrata mozgalom és a szabadkőművesség kapcsolatai is. A szociáldemokrata mozgalom, hogy megerősítse függetlenségét a polgári befolyással szemben és elhatárolja magát nemzetközileg és itthon is a szabadkőművesektől, új, határozott intézkedéseket hozott. Olaszországban a Szocialista Párt már 1914-ben megtiltotta tagjainak, hogy szabadkőművesek legyenek, Magyarországon 1918 februárjában a Szociáldemokrata Párt kongresszusa kimondta, hogy párttagok ne vegyenek részt a páholyéletben. Ekkorra már túlhaladottá vált az a század eleji felfogás, hogy e szervezet révén is ki lehet terjeszteni a munkásmozgalom befolyását a polgárságra. Kunfi Zsigmond és még néhányan vitatták ugyan a döntés célszerűségét, de végül a Martinovics-páholy szociáldemokrata tagjai „fedezésüket", azaz elbocsátásukat kérték a szabadkőművesség kötelékéből.[52]

Kazinczy 1790-ben Aranka György erdélyi íróhoz, a szabadkőművesek egyik vezető alakjához még így írt: „Én nekem a kőművesség oly társaság, amely egy kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenetlenséget, amely a külső világban van."[53] Kitűnt azonban, hogy a szabadkőművesség csak bizonyos korlátok között tud részt venni az „egyenetlenség" ellen folyó harcban, s hogy éppen a munkásmozgalommal csak addig tud együttműködni, amíg az a tőkés-polgári rendszer ellentmondásait nem akarja forradalmi úton megoldani. Mint polgári intézmény ugyanis – Balassa József szerint – „mindig ellensége volt a szabadkőművesség mindenféle társadalmi vagy osztályellentétnek, még inkább minden társadalmi vagy osztályharcnak".[54]

Jászi Oszkár már az ellenforradalom hatalomra jutása után kemény szavakkal jellemezte „testvéreit": „a kőmívesség nagy többsége legföljebb rokonszenvezett a modern demokrácia törekvéseivel, de azért igazi áldozatokat hozni sohasem mert. Egy nagyon kiváló, de nagyon kicsiny, művelt, bátor és áldozatkész kisebbség mellett az átlag szabadkőműves vezér típusa mindvégig az a középszerűen szavaló és jó étvággyal »vakoló« [vacsorázó] lelkes közéleti férfiú maradt, aki ugyan merészen ágált a »sötétség hatalmasságai« ellen

a páholyműhelyeknek a nyilvánosságtól elzárt félhomályában, de aki – ha a helyzet komolyra vált – alázattal félreállt a mindenkori főispánok és államtitkárok egyetlen kézlegyintésére."[55] Jászi keserűségét megértve ne feledjük azonban, hogy ha elégtelen volt is a szabadkőművesek „ágálása", mert azzal arányos közéleti tevékenység csak kis részüknél tapasztalható, rövid idő múltán már maga a szóbeli megnyilatkozás is szinte tettnek számított. Mindenesetre az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalmat kezdeti szakaszában a szabadkőművesek lelkesen támogatták, mert „mindazoknak az eszméknek a megvalósítására törekszik, melyeket mi éveken át hirdettünk, melyekért harcoltunk" – állapította meg a nagypáholy 1918. novemberi körlevele. A polgári demokratikus kormányban, a Nemzeti Tanácsban, a forradalom vidéki szerveiben a szabadkőművesek nagy számban kaptak helyet.[56]

A polgári demokrácia intézményeinek és eszméinek népszerűsítésére a nagypáholy propagandabizottságot szervezett, amelynek Ágoston Péter, Biró Lajos, Diner-Dénes József, Halasi Béla, Kernstok Károly, Madzsar József, Purjesz Lajos és mások lettek a tagjai. A *Világ* mellett megkezdték egy „szabad, felvilágosult szellemű" ifjúsági folyóirat előkészítését Purjesz Lajos főszerkesztő és Barta Lajos szerkesztő irányításával. Cikket kértek Babitstól, Móricztól is.[57]

1919 januárjában tisztújításra került sor a nagypáholyban. Bókay nagymester, aki szembefordult a szabadkőművesség progresszív törekvéseivel, csak tiszteleti funkciót kapott, míg a tényleges vezetés Bakonyi Kálmán kezébe ment át. Az új tisztikarban több olyan régi szabadkőműves kapott helyet, aki a polgári demokratikus forradalomban vagy az után is fontos politikai-közéleti szerepet játszott: Apáthy István egyetemi tanár, Friedrich István, Biró Lajos, Jászi Oszkár, Pfeifer Ignác, Fábián Béla.[58]

A Tanácsköztársaság idején egy-egy kiváló szabadkőműves nemcsak jelentős funkciót töltött be, de többen éppen a Forradalmi Kormányzótanács intézkedése nyomán jutottak katedrához, fontos megbízatáshoz (Balassa József, Benedek Marcell, Kőhalmi Béla stb.). A korábban tervezett szabadkőműves ifjúsági lap, az *Új Világ* első – egyben utolsó – száma is megjelent.

A szabadkőművesség azonban mint intézmény be kellett hogy szüntesse működését. A Tanácsköztársaság idején önszántából vagy a Forradalmi Kormányzótanács intézkedésére minden polgári párt és szervezet feloszlott, tevékenységét felfüggesztette. Így a szabadkőműves-páholyok is bezárták kapuikat. A Tanácsköztársaság idején a különböző polgári szervezetek potenciálisan valóban ellenzéki, azaz ellenforradalmi szervezkedés bázisául szolgálhattak. A tiltó intézkedést azonban a szabadkőművesek sérelmezték, különösen azok, akik aktív szerepet játszottak a kulturális, a tudományos vagy a politikai életben. A szabadkőműves-páholyok ugyan nem adtak helyet ellenforradalmi szervezkedésnek, de a szabadkőművesség mint polgári intézmény hosszú távon valóban nem lehetett a proletárdiktatúra támogatója. Nem véletlen, hogy kifejezetten politikai okokból a Tanácsköztársaság idején olyan kiemelkedő szabadkőműves vezetők mentek emigrációba, mint Jászi Oszkár és Szende Pál.[59]

Történeti távlatból mégis úgy látszik, a Forradalmi Kormányzótanács 1919. márciusi döntése talán elsietett volt. Gyorsította olyan polgári, kispolgári szimpatizánsok eltávolodását a forradalomtól, akik a rendeletet nem értették meg. Szovjet-Oroszországban betiltásra csak a polgárháború idején, 1922-ben, akkor került sor, amikor a páholyok nyilvánvalóan ellenforradalmi szervezetekké kezdtek válni.

II. fejezet

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI KÖRKÉP

Az első világháború és a békeszerződések utáni Európa új viszonyokat teremtett a szabadkőművesség számára is. Nyugat-Európában, ahol addig is erős volt a mozgalom, a békeviszonyok helyreálltával a páholyélet lendületesen folyt tovább, a szabadkőművesek befolyása, közéleti szerepe növekedett. A nemzetközi szervezetekre vonatkozó korábbi terveket különösen aktuálissá tette, hogy Európa középső és keleti felén új önálló államok alakultak, a térség politikai viszonyai megváltoztak.

Németországban, Ausztriában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Bulgáriában s – ha nem is teljesen problémák nélkül – Romániában nemcsak engedélyezték a szabadkőműves-páholyok működését, hanem a legtöbb országban államférfiak, jelentős közéleti és politikai személyiségek játszottak bennük irányító szerepet (Stresemann német külügyminiszter, Masaryk és Beneš csehszlovák, I. C. Brătianu, I. E. Rădulescu román politikusok, Sándor jugoszláv király stb.).

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után alakult Osztrák Köztársaság nem tiltotta többé a szabadkőművesség tevékenységét, így az saját országa területén, saját nagypáholya fennhatósága alatt szerveződhetett újjá. Ennek előkészítése már 1918 novemberében megindult, két hónappal később pedig a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy hivatalosan „elbocsátotta" a határterületi páholyokat. 1918. december 8-án megalakult a Grossloge von Wien, amelyhez ekkor 14 addig Magyarországon működött páholy tartozott,

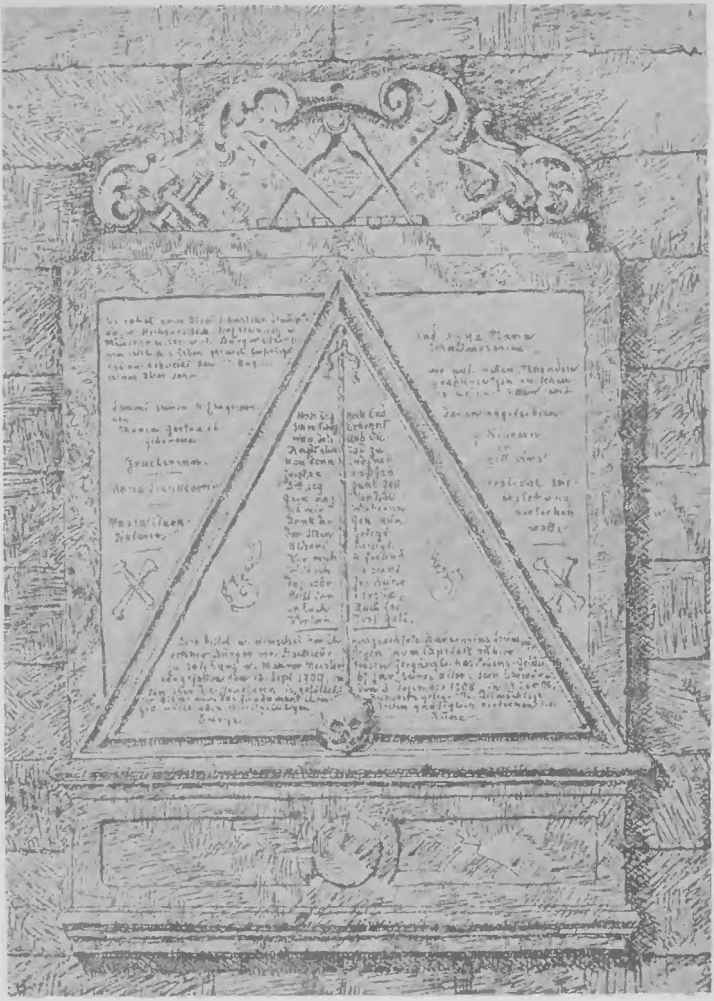

Szabadkőműves síremlék a bécsi Stephanskirchében

de hamarosan további nyolc új páholy alakult. A Grossloge von Wien egész Ausztria nagypáholya volt. 1919-ben került élére Richard Schlesinger bécsi ügyvéd, a Zukunft páholy tagja, aki e tisztséget – többszörösen újraválasztva – 1938-ban bekövetkezett haláláig töltötte be. Mellette igen fontos szerepet játszott gróf Lónyay Károly. Az osztrák nagypáholy lapja, a *Wiener Freimaurer Zeitung* 1919 és 1938 között az egész Duna-medencében a legjelentősebb szabadkőműves folyóirat volt, amely természetesen sokat foglalkozott magyar kérdésekkel is.

Először a francia szabadkőművesség, legkésőbb, 1930-ban, az angliai nagypáholy ismerte el az osztrák nagypáholyt. A Dorotheergasse 12. számú ház első emeletén bérelt helyiségeket, ez volt a páholyház, amely az 1938-tól bekövetkezett kényszerű szünet után 1945-ben nyílt meg ismét.

Az osztrák szabadkőművesség kiemelkedően fontos szervező, közvetítő munkát végzett a Duna-medencében és Közép-Európában. Ausztria átvette azt a szerepet, amelyet 1918 előtt Magyarország játszott. Míg 1918-ig a magyar nagypáholy fogadta be az osztrák szabadkőműveseket, 1920-tól kezdve jórészt az osztrák nagypáholy adott fedelet a magyar mozgalomnak.[1]

Cseh- és Morvaország, valamint Szlovákia területén 1918 előtt is több jelentős páholy működött. A Csehszlovák Köztársaság létrejötte után, igen kedvező körülmények között, a szabadkőműves szervezetek is újjáalakultak. 1920-ban öt páholy megalakította a Lessing zu den drei Ringen nevű nagypáholyt, amely a magyar és a német páholyokat fogta össze. 1923-ban Beneš kezdeményezésére 24 páholy létrehozta a Csehszlovák Nemzeti Nagypáholyt (Národni Velika Loža Československa), amelyhez a cseh és a szlovák páholyok tartoztak. A két nagypáholy általában harmonikusan működött együtt. A csehszlovák mozgalom nemzetközileg is jelentőssé vált francia-orientációja és magyarországi kapcsolatai miatt. A szlovákiai (főleg pozsonyi) páholyok adtak hajlékot – a bécsiek mellett – a magyar szabadkőműveseknek.[2]

Lengyelországban szintén megerősödött a nagy múltú szabadkőművesség. Vonzerejét növelte, hogy a függetlenné vált Lengyelország több tekintélyes politikusa a „Rend"-hez tartozott (Dmowski

és mások). 1920-ban Varsóban megalakult a Welika Loża Narodowa, a Lengyel Nemzeti Nagypáholy, s a húszas évek első felében igen aktív közéleti szerepet játszott. Hagyományosan erős francia kapcsolatai most a kormányzat külpolitikai törekvéseivel egy irányba hatottak. Sajátosan alakult Piłsudski marsall és a szabadkőművesek viszonya. A marsall, aki erős kézzel irányította Lengyelországot 1923-ig is, nem zaklatta a páholyokat, sőt azok mintegy protektoruknak tekintették. Amikor Lengyelországban Piłsudski vezetésével politikai fordulat ment végbe, jobboldali diktatúra alakult ki, a szabadkőművesség nem látta át ennek jellegét, mi több, közrejátszott abban, hogy Párizs és London kezdetben semlegesen vagy rokonszenvvel ítélje meg az eseményeket. Ahogyan azonban Piłsudski mindinkább kiépítette diktatorikus, fasiszta jellegű rendszerét, fokról fokra csökkent a szabadkőművesek mozgási lehetősége. Lengyelország területén német páholyok is működtek, amelyek külön ligát alkottak és kapcsolatot tartottak a németországi szabadkőművesekkel.[3]

A román királyságban az új államhatárok következtében az erdélyi szabadkőműves-páholyok helyzete megváltozott. A román kormányzat az erdélyi magyar és szász szabadkőműves-páholyokat ugyan nem tiltotta be, de az általános gyűléstilalom következtében kezdetben nem tarthattak összejöveteleket, a páholyházakat több városban más célra lefoglalták, és a hatóságok minden úton-módon zaklatták a szabadkőműveseket. A regáti román páholyok a maguk irányítása alá kívánták vonni az erdélyi szabadkőműveseket. A feszült helyzetet a romániai konszolidáció előrehaladása, valamint Ossian Lang New York-i szabadkőműves vezetőnek, a nemzetközi szervezetek képviselőjének közbelépése enyhítette. Lang 1922-ben, majd 1923-ban meglátogatta az erdélyi és a regáti páholyokat. Az egyébként is élénk amerikai–román kapcsolatok hatására Bukarestben közös amerikai–román páholyt alapítottak, amelynek a bukaresti amerikai követség több beosztottja is tagja lett. Lang közbenjárására Kolozsvárott nagypáholyt szervezhettek, amely egyesítette az erdélyi és a bánáti páholyokat. A magyar szabadkőművesség szervezésében, a regáti román páholyokkal való együttműködés normalizálásában nagy érdemeket szerzett Servatius Lajos. Az erdélyi

magyar páholyok így a húszas években magyar nyelven működhettek tovább, a hatósági zaklatások lényegesen csökkentek, de a regáti és az erdélyi szabadkőművesek ellentétei továbbra is éreztették hatásukat.[4]

A Szerb–Horvát–Szlovén államban, a későbbi Jugoszláviában, számos ok miatt (területváltozások, új állam alakulása) mintegy új lappal indult a szabadkőművesség. Szerbiában az első világháború előtt nem volt önálló nagypáholy, de Jugoszlávia területén 1918-ban hét páholy működött már. Az államhatárok változása következtében jelentős magyar páholyok kerültek most a jugoszláv mozgalomhoz a korábban is erős horvát szabadkőművességgel együtt. 1920 januárjában megalakult a Jugoszlávia nevű nagypáholy, s ezt követően a mozgalom sokat fejlődött. (Mihalsić Stanoje belügyminiszter, aki az alapszabályokat jóváhagyta, szintén a mozgalomhoz tartozott.) A jugoszláviai magyar páholyok tevékenységét semmi sem zavarta, sőt a bánáti, a bácskai, valamint a horvát páholyok igen szoros, baráti együttműködést építettek ki a magyarországiakkal, amiben nagy szerepe volt Weiffert nagymesternek.[5]

Németországban a szabadkőművesség súlyos válságot élt át. A szélsőséges militarista és politikai körök a háborús vereségért nem utolsósorban a szervezetet tették felelőssé, s a legkülönbözőbb vádakkal illették, holott a német szabadkőművesség túlnyomó többsége mindig úgynevezett nemzeti alapon állt, és sem a háború előtt, sem az után nem volt mentes a nacionalizmustól. A jobboldali körök Bajorországban és másutt azt követelték, ugyanolyan módon járjanak el a szabadkőművesekkel, mint az Magyarországon történt. A szabadkőművesek között is elmélyültek az ellentétek, mert a porosz nagypáholyok – „nemzeti" szempontok miatt s a Ruhr-konfliktus hatására – kifejezetten elutasították a francia és általában a volt antanthatalmak szabadkőműveseivel való együttműködést. Európai visszhangot és megdöbbenést keltett, hogy a három – egyébként legbefolyásosabb – porosz nagypáholy 1922-ben kilépett a Németországi Nagypáholyok Szövetségéből, és így a német szabadkőművesség szervezetileg is széttagolódott. A porosz nagypáholyok, mint a *Wiener Freimaurer Zeitung* keserűen megállapította, „visszatértek a keresztény-nemzeti alapelvhez". A német szabad-

kőművesek kisebb hányada azonban úgy vélte, hogy az általános humanitárius elvek és a nemzetközi kapcsolatok fenntartása nem mond ellent a német nemzeti érdekeknek. A kölni páholy egyik felhívása, Stresemann külügyminiszter törekvéseihez igazodva, leszögezte: „Aki a nemzetközi kulturális cserét meg akarja akadályozni, az saját magát zárja ki a népek nagy kulturális közösségéből."[6]

Lengyelországban, Csehszlovákiában, Ausztriában, Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában a szabadkőművesség általában támogatta az új polgári rendszereket, az új nemzeti és részben demokratizálódott államokat, kormányzatokat. A polgári rétegek számára a nemzeti keretekben való önálló fejlődés előnyös volt vagy előnyöket ígért. Ebből az új helyzetből azonban az is következett, hogy amikor a szabadkőművesség az új államok egységének megtartását, megszilárdítását szolgálta, egyúttal lehetővé tette nacionalista befolyás érvényesülését páholyaiban. A húszas évek folyamán nemcsak a polgári demokratikus Csehszlovákiában, hanem Jugoszláviában, Lengyelországban, Bulgáriában is viszonylag nagy számban találni szabadkőműveseket vezető politikai és gazdasági posztokon, a kormányok tagjai között. A csehszlovák és jugoszláv diplomáciai karban sok szabadkőműves dolgozott. Közülük a franciaországi szolgálatot teljesítő diplomaták francia páholyoknak is tagjai voltak. A szabadkőművesek részben radikális, demokratikus politikai pártokhoz csatlakoztak, részben támogattak nacionalista szervezeteket is. Mindez mutatja, mennyi ellentmondás és belső feszültség munkált a szabadkőművességen belül a Duna-medence politikai viszonyai, a polgárság jellege következtében.[7]

Mégis, a szabadkőművesség története szempontjából a közép- és kelet-európai összkép kedvező: szabad működési lehetőség, fellendülő páholyélet, növekvő taglétszám, növekvő közéleti szerep.

Gyökeresen más a helyzet Magyarországon.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, majd a magyarországi két forradalmat követően, az ellenforradalom hatalomra jutása után katasztrofális helyzetbe jutott a magyarországi szabadkőművesség. A békeszerződés végrehajtásával bekövetkezett területi változások miatt az erős és nagy múltú erdélyi, észak- és dél-magyarországi páholyok kikerültek a Szimbolikus Nagypáholy fennható-

sága alól. Ez szervezetileg, létszámban rendkívüli mértékben meggyengítette a Duna-medence addigi legjelentősebb szabadkőműves mozgalmát. Ezzel egyidejűleg a szabadkőműves vezetők közül sokan kényszerültek emigrációba az ellenforradalom terrorja miatt, s így az elit, az irányító gárda is súlyos veszteségeket szenvedett. Mindezt tetézte, hogy az ellenforradalmi rendszer berendezkedését kísérő erőszakosságok, valamint a „szellemi hadjárat" egy része, a szélsőjobboldali szervezetek uszítása a szabadkőművességre zúdult. Ha Németországban a háborús vereségért vonták felelősségre a szabadkőműveseket, Magyarországon a jobb- és szélsőjobboldal Trianonért, a történeti Magyarország felbomlásáért, a forradalmakért kereste és nem utolsósorban a szabadkőművesekben találta meg a felelősöket. Jól ismert tény, hogy az ellenforradalmi rendszer valóságos irtóhadjáratot folytatott minden olyan politikai, társadalmi szervezet, politikai vagy szellemi áramlat ellen, amelyet bűnösnek nyilvánított a forradalmak előkészítésében, az „összeomlásban". A támadás elsősorban a munkásosztály, a Kommunista Párt ellen irányult, amelyet be is tiltottak, de a legális szociáldemokrata mozgalmat sem kímélték.

Felelőssé tették a polgári liberális, polgári demokratikus irányzatokat képviselő szervezeteket, intézményeket és eszméket, köztük a szabadkőművességet is. A szabadkőműveseket az ellenforradalom szélsőjobboldali ága szellemi felbujtóknak tekintette, mozgalmukat a zsidóság „titkos" szervezetének nyilvánította. A zavaros, ellentmondásos szegedi gondolat és program – amely nem tudott önálló ideológiai rendszerré érlelődni – következetes volt „a szabadkőműves, zsidó, liberális métellyel" szemben.

Nemzetközi jelenség, hogy a szélsőjobboldali ideológiák és mozgalmak hevesen támadták a szabadkőművességet. A harmincas években ez már szinte hisztérikus uszítássá fokozódott; eszközeinek durvasága nem állt arányban a szabadkőművesség tényleges befolyásával. Ugyanakkor a szabadkőművesség elleni intézkedések a római katolikus egyházi vezetés megnyerését is szolgálták.

Az ellenforradalom hatalomátvételét követően Magyarországon már 1919 őszén megindult a „tisztogatás": a hivatalokban, közintézetekben, vállalatoknál igazoló bizottságokat állítottak fel,

amelyek az alkalmazottak „nemzethűségét" vizsgálva eltávolították mindazokat, akik valamilyen módon támogatták a forradalmakat, progresszív polgári szervezetekhez vagy akárcsak a szabadkőműves mozgalomhoz tartoztak. Ez a tisztogatás azonban mégsem volt egészen sikeres és teljes, mert nemcsak a főváros alkalmazásában, hanem a vidéki városok önkormányzati vagy más szerveinél maradtak szabadkőművesek. Ezek eltávolítását a húszas években elsősorban a fajvédők, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Magyar Országos Véderő Egyesület tekintette feladatának; a harmincas évektől kezdve pedig a nyilas, nemzetiszocialista pártok folytatták az üldözést.[8]

A fehérterror tombolása közepette 1919. december 22-én hivatalosan is összejöttek a Szimbolikus Nagypáholy vezetői, köztük Balassa József, Szász Zoltán, Kaffka László, Fónagy Béla, Beke Manó, Zipernovszky Ede, Fischer Ödön, Bihari Mór, összesen 31-en. Meg kellett állapítaniuk, hogy sokan a régiek közül megfélemlítve visszavonultak, mások nagy hangon, a neofitákra jellemző igyekezettel csatlakoztak a szabadkőművesség ellen folytatott támadásokhoz. A páholyokban egymást követték az „ébredők" rajtaütésszerű házkutatásai és egyéb akciói. Szerencse volt a bajban, hogy Friedrich István – politikai pályafutásának sajátos fordulatai ellenére – miniszterelnökként sem tagadta meg „testvéri" múltját. Károlyi Mihály egy 1919. október utolsó napjaiban kelt levele beszámol arról, hogy Friedrich, ha tehette, ezekről az akciókról előre értesítette a páholy vezetőit, hogy irataikat biztonságba helyezhessék.[9]

Horthy Miklós kormányzóvá választása után a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány nemcsak eltűrte az „ébredők" akcióit, de maga is fellépett a páholyok ellen. 1920. május 13-án egy szélsőjobboldali tiszti különítmény önkényesen behatolt a Podmaniczky utcai páholyházba, s mindent lefoglalt. Bakonyi Kálmán nagymester, nyugalmazott kúriai bíró hiába vonta felelősségre a különítmény parancsnokát; néhány nap múlva a nagypáholy vezetősége lakáshivatali határozatot kapott arról, hogy az épületet a MOVE-nak adták haszonbérletbe. A MOVE mellett azonban az Etelközi Szö-

vetség nevű ellenforradalmi szervezet is beköltözött az egykori páholyházba.[10]

Dömötör Mihály néppárti belügyminiszter ezt követően, május 18-án írta alá az 1550-1920. számú bizalmas rendeletet, amelyet soha nem publikáltak, s amely kimondta: „A szabadkőművességnek a háború felidézésében, a háború folyamán, majd pedig annak szerencsétlen országunkat balsikerrel sújtott befejeztével a defetizmus és az általános destrukció felkeltésében és állandó élesztgetésében, a forradalomnak és a bolsevizmusnak felidézésében való tudatos aknamunkája köztudomású tény." Ennek alapján s ezért „Magyarország egész területén létező minden néven nevezendő szabadkőműves egyesületet (páholyt, intézményt stb.) ezennel véglegesen feloszlatom, tekintet nélkül arra, hogy az illető alakulat kormányhatóságilag láttamozott alapszabályokkal bír-e, jelenleg működik-e vagy sem".[11]

A rendelet tehát törvényen kívül helyezte a szabadkőművességet, megfosztotta működési lehetőségétől. A betiltást az ellenforradalmi rendszer egész fennállása idején nem oldották fel.

A Podmaniczky utcai székház mellett az ország többi páholyházát és a szervezet elérhető vagyonát, berendezési tárgyait is lefoglalták. A berendezési tárgyak és a páholyélet kellékei különös sorsra jutottak. Egy részük hatósági raktárakban kallódott, mígnem 1931-ben árverést rendeztek felettük, s akkor a mozgalomhoz hű „testvérek" mint magánemberek igyekeztek megvásárolni azokat. Más részüket az Országos Levéltárban helyezték el, s azokat a második világháború végéig megőrizték. Néhány kelléket azonban az Etelközi Szövetség – amelyben fontos szerepet játszott Gömbös Gyula későbbi miniszterelnök – 1920-at követően maga is felhasznált. Az Etelközi Szövetség ugyanis nemcsak szenvedélyes indulattal fordult a szabadkőművesség ellen, hanem bizonyos irigységgel is, amennyiben a szabadkőművesség korábbi hatóerejét, nemzetközi kapcsolatait mindenekelőtt szertartási rendjének belső, misztikus jegyeivel magyarázta. A külsőségekhez és formalitásokhoz oly rendkívüli mértékben vonzódó ultrák (gondoljunk csak Mussolini és Hitler gondosan megtervezett és megrendezett, „szertartásos" gyűléseire, az egyenruha és a formalitás kultuszára) a „titokzatos és

misztikus" szabadkőműves külsőségek egy részének átvételétől remélték saját mozgalmuk megerősítését, befolyásának kiterjesztését. Mindebből az következett, hogy az Etelközi Szövetség tagfelvételi eljárásait, egyes összejöveteleit is a páholyházban, annak eredeti felszerelései között, s azokat felhasználva folytatták.[12]

Bakonyi Kálmán nagymester tiltakozott a betiltó rendelet ellen, s követelte, indítsanak szabályszerű vizsgálatot, hogy védekezni tudjanak a vádakkal szemben. Ilyen vizsgálatra azonban nem került sor. A rendelet visszavonása érdekében tárgyaltak Teleki Pál miniszterelnökkel is 1920 második felében, de eredménytelenül.[13]

A szabadkőműves-páholyokat főleg az egész politikai életet befolyásoló szélsőjobboldali fajvédő csoport nyomására tiltották be. Bethlen István pedig, noha konszolidációs politikája a nyílt terrorhoz képest lényeges javulást jelentett, a betiltást tudomásul vette, és azon formálisan nem változtatott. A betiltásban azonban nem kis szerepe volt annak, hogy az alig megválasztott kormányzó, Horthy Miklós és szűkebb környezete meg akarta nyerni a legitimista, tehát IV. Károly ex-császár és király trónra ültetését kívánó római katolikus egyházi méltóságokat. Az ellenforradalmi rendszer nem nélkülözhette a római katolikus egyház politikai és szellemi támogatását. A páholyok bezárása így az egyháznak tett gesztus is volt.

A polgári liberális és radikális politikusok kiálltak a szabadkőművesség mellett. A parlamentben, a sajtóban többször is szót emeltek a betiltó rendelet ellen, mert azt a diktatórikus kormányzati módszerek megnyilvánulásának, az általános állampolgári szabadságjogok korlátozásának tekintették. Rámutattak a rendelet várható igen kedvezőtlen nemzetközi visszhangjára, hangsúlyozva, hogy ez a kisebbségi magyarokat el fogja távolítani az anyaországtól. Követelték azt is, hogy a kormány legyen következetes: ne csak a szabadkőműveseket sújtsa, hanem tiltsa be a szélsőjobboldali szervezeteket is, amelyek valóban titkosak, mert egy részük nem rendelkezik jóváhagyott alapszabályokkal. A szélsőjobboldal viszont egyértelmű lelkesedéssel fogadta a szabadkőműves-páholyok bezárását. Nemcsak általában támadta a magyar szabadkőművességet, hanem különösen azért, mert nemzetközileg nem az angol, hanem annak latin (francia) ágához kapcsolódott, vagyis szerintük „a szellemében

legradikálisabb állam-, társadalom- és vallásellenes szabadkőműves irányzathoz".[14]

A betiltó rendelet végrehajtása itthon és a nemzetközi szabadkőműves szervezetekben vissza-visszatérő téma maradt azért is, mert az úgynevezett reform rítusú páholyokkal szemben, amelyek nem tartoztak a Szimbolikus Nagypáholy főhatósága alá, nem alkalmazták a rendeletet olyan szigorúan és következetesen, mint a többivel. A reform rítusú páholyok 1907-től szerveződtek Európában, 1910-től Magyarországon, de ezeket sem itthon, sem külföldön hivatalosan nem ismerték el. 1920 után a Duna-medencében magyar, osztrák, jugoszláv nemzetiségű tagokkal működtek ilyen páholyok.[15]

A BETILTOTT MAGYAR SZABADKŐMŰVESSÉG

A páholymunka „elaltatása" ellenére a szabadkőművesek megkeresték és megtalálták tevékenységük új kereteit és tartalmát. Kénytelenek voltak alkalmazkodni az ellenforradalmi rendszer viszonyaihoz, s ez bizonyos vonatkozásban kompromisszumot jelentett a század első két évtizedének szelleméhez mérten. A szabadkőművesség mégis mint közéleti tényező az ellenforradalom negyedszázada alatt annak liberális és demokratikus polgári ellenzékéhez tartozott és ebben a szellemben dolgozott.

A Bethlen-kormány hivatalba lépését követően – a konszolidáció részeként – jelentékenyen csökkent a szabadkőművességre nehezedő nyomás. Hivatalos páholymunkát azonban továbbra sem folytathattak. A hazai mozgalmat így hivatalosan nemzetközileg nem ismerték el, noha szerves része maradt az egyetemes szabadkőművességnek.

A nemzetközi szakirodalom és a szabadkőműves közvélemény gyakran megfeledkezett erről, s nem vett tudomást a betiltott ma-

gyar szabadkőművesség tényleges tevékenységéről, szerepéről. Akadtak olyan nyugati szerzők is, akik figyelmen kívül hagyva a valóságos viszonyokat, nemegyszer politikai, nemzeti elfogultságtól vezetve bírálták a magyar szabadkőművességet, felületes módon ítélték meg karakterét, helyét és helyzetét a nagyhatalmak által teremtett közép- és kelet-európai „új rendben".[16]

A mozgalom élén álló Bakonyi Kálmán nagymester jelentős szerepet játszott a bécsi és pozsonyi magyar páholyokban is, de a betiltást követő nehéz periódusban túlságosan sok teher nehezedett rá. Ezért Balassa József nagymester vette át a magyarországi szabadkőművesség vezetését.

Balassa József 1864. február 11-én született Baján, egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte, 1886–1918 között középiskolai tanár volt. A szabadkőművességhez már a múlt század nyolcvanas éveiben csatlakozott, 1898-ban a Könyves Kálmán-páholy főmesteri tisztét töltötte be. A Tanácsköztársaság idején – mint akkor már jeles nyelvészt – egyetemi tanárrá nevezték ki. Az ellenforradalom hatalomra jutását követően még középiskolában sem taníthatott, sőt a húszas évek elején nyugdíjat sem folyósítottak részére. Balassát a magyar tudományos élet mint kiváló nyelvészt ismerte. Ő szerkesztette 1920–1940 között a *Magyar Nyelvőr* című lapot, több önálló szakmunkát publikált, s ma is a hazai nyelvtudomány jelentős művelőjeként tartják számon. Balassa nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi szabadkőműves világban is nagy tekintélyt szerzett, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Mindez jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a hazai szabadkőművesség fokról fokra kilépett nemzetközi elszigeteltségéből és a lehetőségekhez mérten aktív tevékenységet fejtett ki.[17]

A magyarországi szabadkőműveseknek a betiltást követő igen nehéz években nagy segítséget nyújtott a Bécsben élő Jászi Oszkár. Így már 1919 őszétől – gyakran antanttisztek által továbbított – levelek révén, majd a Budapestről odautazókkal a személyes kapcsolat is rendszeressé vált. Kőhalmi Béla, Supka Géza, Varró István, Fischer Ödön, Madzsar József, Purjesz Lajos, Braun Róbert, Czakó Ambró, Vámbéry Rusztem, Csécsy Imre, Baracs Károly és mások a húszas években és azt követően is szoros kapcsolatban

maradtak Jászival. S amikor Jászi 1925-ben az Egyesült Államokba költözött, nemegyszer a Bécsben élő Szende Pál továbbította hozzá a budapesti üzeneteket, információkat. De megkeresték soraikkal a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar szabadkőművesek is.

A tiltalom ellenére is működött páholyok vezetőiből, a nagymesterből és helyetteseiből alakított Magyarországi Páholyok Szövetségtanácsa fogta össze és irányította a „testvéreket". Mivel páholyház hiányában „szabályos" munkát, vagyis összejövetelt sem lehetett tartani, fontos szerephez jutottak a régebbi, jórészt jótékonysági egyesületek és más profán szervezetek, míg szabályos tagfelvételre, szervezeti életre csak külföldön kerülhetett sor.

„A feloszlatás után – mondja az Eötvös-páholy 1926-os titkári jelentése – a testvérek dr. Bakonyi Kálmán, majd dr. Balassa József nagymester testvérek vezetése és a páholyok főmestereinek irányítása mellett szabad ég alatt [vagyis páholyház nélkül – *L. N. Zs.*] folytatták munkájukat."[18]

A szabadkőművesek rendszerint kávéházakban, vendéglőkben, egyesületek különtermeiben, klubokban találkoztak és több, akkoriban szokásos asztaltársaságot is alakítottak. A Lánchíd Kávéház, a Hangli-kioszk és a Bristol voltak kedvelt találkozási helyeik. Mivel a liberális polgári ellenzéki pártok tagjai, támogatói, a közéletből kiszorult polgári radikálisok – hasonlóan az írókhoz, művészekhez – szintén többnyire kávéházakban jöttek össze, s mivel közöttük igen sok szabadkőműves volt, az ilyen összejövetelek lehetővé tették a rendszeres találkozást és a kapcsolat tartását, illetve annak kiszélesítését. Még inkább állt ez az asztaltársaságokra, amelyek a hét meghatározott napján jöttek össze. Nevezetes volt közöttük a „péntek esti asztaltársaság", amelynek tagjai minden hét péntekjén találkoztak. E társaság magja az Archimedes-páholy volt, amelyhez egykor Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Pikler Gyula és Supka Géza is tartozott. 1920 után olyan szabadkőműves vállalkozók, gyárosok, pénzemberek is csatlakoztak a társasághoz, akik jelentős segítséget nyújtottak a mozgalomnak. Külön asztaltársasága volt azoknak a tanároknak, akiket a Tanácsköztársaság idején játszott szerepük miatt fosztottak meg állásuktól. Közéjük tartozott Benedek Marcell író is, a szabadkőművesség egyik tekintélyes

alakja. Az Abbázia kávéházban törzsasztala volt a *Világ* szerkesztőségének és munkatársi gárdájának.[19]

Az összejövetelek más formájáról Vámos Henrik tudósít Jászinak írt 1929. március 22-i levelében: „Martius 14-én nagy ünnepi vacsora volt 200 testvér jelenlétében Bakonyi Kálmán nagymester tiszteletére, aki ekkor ünnepelte 70. születésnapját. Szegő Henrik az Angol–Magyar Bank igazgatója, Dálnoki Kovács a Corvin-páholy főmestere és Pikler S. Gyula a Demokratia páholyból köszöntötték."[20]

A Martinovics-páholy baráti összejövetelein kézről kézre jártak Jászi hosszú levelei, amelyekben a magyarországi és egyéb politikai kérdésekről, a szabadkőművesség feladatairól fejtette ki nézeteit, legtöbbször Vámbéryhez címezve azokat.

Ezeknek a kávéházi és asztaltársasági összejöveteleknek határozott politikai tartalmuk volt, ezért a belügyi szervek, a rendőrség rendszeresen figyelte, ellenőrizte őket.[21]

A szabadkőművesek legális találkozásához, egyben kapcsolataik kiszélesítéséhez nyújtott lehetőséget a Természetbarátok Turista Egyesülete (TTE), amelyhez 1920 után nagyobb számban csatlakoztak, mint korábban. Az egyesületben a szociáldemokraták és az illegalitásba kényszerített kommunisták is nagy szerepet játszottak. A TTE tagja volt a természetbarátok nemzetközi szervezetének, külkapcsolatait gondosan ápolta, különösen a csehszlovák szervezettel. A TTE révén a magyar szabadkőművesek szabályos összejöveteleken találkozhattak osztrák, csehszlovák stb. páholytagokkal.

Az új helyzetben természetesen megnőtt a jelentőségük a már említett, a század elején szervezett jótékonysági, humanitárius egyesületeknek. A Fröbel Nővédő Egylet Bajza utca 53. szám alatti villája adott helyet a Szövetségtanács összejöveteleinek. Valamennyi karitatív intézmény tekintélyes szabadkőműves vezetők irányítása alatt állt. A Fröbel Nővédő Egylet elnöke Bakonyi Kálmán volt; az egyesített Ingyenkenyér- és Ingyentej Egyesület vezetését Balassa József vette át. Zebegényben a szabadkőművesek gyermek-üdülőtelepet létesítettek, amelyet Kaunitz Lajos tanár vezetett, irányító elnökségének pedig Bakonyi, Balassa, Pfeifer Ignác, Fekete Ignác voltak a tagjai.

A jótékonysági egyesületek általában hatósági engedéllyel gyűjtést folytattak, vagyis házról házra járva adományokat kértek. Emellett, akárcsak a többi hasonló, de egyházi vagy jobboldali irányítás alatt álló egyesület, bizonyos hivatalos (minisztériumi, fővárosi) anyagi támogatásban részesültek, továbbá nagybankok, nagyvállalatok alkalmilag szintén segélyezték őket. A szélsőjobboldali szervezetek ezt két okból is kifogásolták: egyrészt, mert a gyűjtés révén, mint kifejtették, a szabadkőműveseknek módjuk volt széles körű agitációt folytatniok, másrészt, mert meg voltak győződve arról, hogy egyes ipari- és pénzemberek, vállalatok jótékonyság ürügyén valójában a betiltott szabadkőművességet támogatják.[22]

Ezek az aggályok jórészt indokoltak voltak, mert a szabadkőművesek valóban minden lehetőséget kihasználtak az agitációra, és egyes ipari, pénzügyi körök anyagilag is segítették a szabadkőművességet. Ez azonban nem ment a karitatív munka rovására. Éppen ellenkezőleg, az még kiterjedtebbé vált, mivel lehetőségük szerint gondoskodtak azokról, akiket az ellenforradalmi rendszer megfosztott állásuktól, vagy akik emigrációba kényszerültek, míg családjuk hátramaradt.

Számos korabeli társadalmi egyesület, szervezet, amelynek vezetésében vagy tagságában a szabadkőművesek nagy súllyal vettek részt, már nyíltan is közéleti, politikai szerepet vállalt. Ilyen volt a Cobden Szövetség, „a magyar szabadkereskedelem híveinek egyesülete", amelyet 1922-ben az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, az OMKE, illetve annak a liberális polgári ellenzékhez tartozó vezetői alapítottak. E szervezet őse és mintája az az angol szövetség volt, amelyet a XIX. században Richard Cobden liberális gazdaságpolitikus hozott létre a kereskedelmi érdekek képviseletére. A Cobden Szövetség első elnöke Fischer Ödön, a Fischer Simon és Társai Selyemáruház egyik tulajdonosa, az OMKE alelnöke, a londoni Cobden Club tiszteletbeli tagja, egyben a *Világ* cikkírója, a szabadkőművesség egyik jelentős alakja lett. A Cobden Szövetségben rendszeresen tartottak előadássorozatokat, amelyeket szemináriumoknak neveztek. Előadóik között ellenzékiek, szabadkőművesek is szerepeltek (például Feleky Géza, a *Világ* szerkesztője).[23]

Milotay István, a szélsőjobboldal egyik jellegzetes alakja lapjában, a *Magyarság*ban 1924. március 2-án erős túlzással, mégis találóan így jellemezte a szervezetet: „A Cobden Szövetség a zsidó bank-, kereskedelmi és ipari értelmiség ifjú nemzedékének afféle szervezete, mint amilyen a forradalom előtt a Galilei-kör volt az egyetemi ifjúság vagy Jásziék társadalomtudományi egyesülete a radikális zsidóság számára."[24]

Vámbéry Rusztem, Jászi barátja, Károlyi híve, az ellenzéki Kossuth-párt egyik vezetője hozta létre 1929-ben – szintén angol mintára – a Magyar Fabiánus Társaságot. Választmányának tagjai közé tartozott Kernstok Károly, Nagy Vince, Fenyvessy László, Braun Róbert, Szász Zoltán, Nagy Ferenc, az 1918-as polgári demokratikus kormány közellátási minisztere és Rassay Károly. Vámbéry e társasággal – mint azt Vámos Henrik 1929. március 22-én Jászinak írt levelében megfogalmazta – „lényegileg nem is gondolt egyébre, mint a T[ársadalom] T[udományi] T[ársaság] más név alatt való feltámasztására". A társaság „fő céljának a felvilágosítást, a gazdasági javak igazságosabb elosztását, a termelőeszközök kollektív ellenőrzését és a szabadság megvalósítását tekintette". Madzsar József úgy vélte, a társaságnak elsősorban a polgárság körében kell tagokat toboroznia és felvilágosító munkát végeznie.[25]

Vámbéry unokahúga, Melanie irányította a Feministák Egyesületét. A feminista mozgalom, amely a nők állampolgári és társadalmi egyenjogúsításáért küzdött, 1918 előtt több szállal kötődött a munkásmozgalomhoz, valamint a polgári progresszió különböző irányzataihoz. Az ellenforradalmi rendszer idején Balassa Józsefet választották meg díszelnöknek. Az egyesület szoros kapcsolatot tartott a Ligue des Droits de l'Homme (Emberi Jogok Ligája) nevű francia szervezettel és annak magyar tagozatával, amely – a hazai rendőrség megállapítása szerint – anyagilag is támogatta. A rendőrség a Feministák Egyesületét állandó megfigyelés alatt tartotta, több vizsgálatot is lefolytatott ellene, mert a belügyi szervek azt remélték, rá tudják bizonyítani az államellenes tevékenység vádját és így betilthatják. A Feministák Egyesületének nem volt saját helyisége. Összejöveteleit, akárcsak más szabadkőműves és ellenzéki szervezet – mint például a Good Templar Rend, a Magyar Békeegyesü-

let – az Országos Iparegyesület gr. Zichy Jenő utca 4. szám alatti helyiségeiben tartotta. Ennek vezetősége ugyanis csaknem teljes egészében a liberális polgári ellenzékhez és a szabadkőművességhez tartozott.[26]

A szabadkőművesek tevékenyen részt vettek a Vajda János Társaság munkájában. Ennek irodalmi, művészeti estjein és matinéin olyan baloldali művészek és írók működtek közre, mint Ascher Oszkár, Basilides Mária, Gobbi Hilda, Major Tamás, Palotai Erzsi, Péchy Blanka, Komlós Aladár, Radnóti Miklós, Sárközi György. A hatóság gondos figyelemmel kísérte a társaság működését. Nemegyszer liberális ellenzéki képviselők parlamenti interpellációja tiltakozott a rendőri ellenőrzés és egyes műsorszámok (például Ady-versek) betiltása ellen.[27]

Nemcsak Budapesten, hanem vidéken is (Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Miskolc, Nyíregyháza, Gyöngyös, Orosháza, Pécs, Szeged, Szolnok, Szombathely) működtek úgynevezett Rotary-klubok. Az első ilyen klubot 1905-ben Chicagóban alapította egy szabadkőműves ügyvéd. Gyorsan elterjedt Európában; tagjai zömmel kereskedők, gyárosok, vállalati igazgatók stb. voltak. A magyarországi Rotary-klubokat a harmincas évek közepéig szinte kizárólag szabadkőművesek vezették, de tagságuk a társadalom széles rétegeiből került ki. Tagja volt többek között Balkányi Kálmán, az OMKE egyik vezetője, Bláthy Ottó Titusz, a Ganz és Társa műszaki tanácsosa, Fenyő Miksa, a GYOSZ egyik vezetője, Harrer Ferenc, a főváros 1918-as alpolgármestere, a Károlyi-kormány bécsi követe, Knob Sándor, a GYOSZ titkára, Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrászművész, Márkus László, az Operaház igazgatója, Lóczy Lajos egyetemi tanár, Rassay Károly ellenzéki politikus, Vészi Imre író, hírlapíró, laptulajdonos, Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós, Szladits Károly jogászprofesszor, Ripka Ferenc, a főváros egyik vezető tisztviselője, egy ideig polgármester.

Ha az 1918 előttihez mérten sokat változott is, nem szűnt meg a szabadkőművesség és a szociáldemokrata mozgalom kapcsolata. Ez nemcsak személyes kontaktusra épült, hanem mindenekelőtt arra, hogy az ellenforradalmi rendszerrel szemben mindkettő baloldali ellenzékként lépett fel. A munkásmozgalommal a szabadkőműve-

sek polgári radikális csoportja, Jászi egykori körének tagjai tartották elsősorban a kapcsolatot. A régi hagyományoknak megfelelően a Szakszervezeti Tanács az egykori Társadalomtudományi Szabadiskola titkárát, Czakó Ambrót kérte fel, hogy dolgozzanak ki programot a szakszervezeti vezetőknek tartandó előadásokra. A szociáldemokraták matinéin neves színészek mellett olyan szabadkőműves előadók is rendszeresen szerepeltek, mint Benedek Marcell.[28]

A szabadkőműveseknek 1920 előtt több állandó kiadványa, újságja jelent meg *(Hajnal, Kelet, Dél, Világosság, Világ)*. Az ellenforradalom hatalomra jutása és a páholyok betiltása után ezek közül csak a *Világot* tudták fenntartani, melynek szerepe így megnőtt. A lapot már 1919 augusztusában újra megindította Purjesz Lajos, a régi főszerkesztő. Purjesz és munkatársai rendszeresen kikérték Jászi véleményét, tanácsát. A *Világ* a polgári lapok közül a legkövetkezetesebben bírálta a rendszert, így publikálása általános jelentőségű volt. Madzsar József, a lap munkatársa, Jászi sógora 1919. október 20-i, Jászihoz intézett levelében így jellemzi a lap helyzetét: „A *Világ* elég jó, meglepően sokan vásárolják, de persze vidékre nem jut el s Budapestből nem tud megélni, próbáltam elvbarátainktól pénzt szerezni, de nem sikerült."

A *Világ* szerkesztősége az Andrássy úton, az Oktogon közelében volt. Olyan írókat, újságírókat foglalkoztatott, akik 1919 őszén vagy azt követően máshol nem kaphattak munkát. Szerzői gárdájához tartozott Jászi, Madzsar, Móra Ferenc, Zsolt Béla, Csécsy Imre, Czakó Ambró, Dugovics Viktor stb. Boross László vezette a politikai rovatot, aki 1923-tól Rassay Károly lapjának, az *Esti Kurir*nak lett felelős szerkesztője.[29]

A *Huszadik Század*ot, amelynek szerkesztésében a szabadkőművesek korábban szintén fontos szerepet játszottak, egyelőre nem sikerült feltámasztani.

1920-tól kezdve a szabadkőművesség helyzetét nemcsak a betiltás és az általános politikai viszonyok nehezítették. Jelentősen megváltozott a szabadkőművesség társadalmi összetétele, megnőtt a különbség a hazai és a külföldi mozgalmak között. A szomszédos országokban és Európa egyes részein a szabadkőművesek között továbbra is nagyobb mértékben találni vezető politikai, közéleti

személyeket, állami, közigazgatási vezetőket és alkalmazottakat. Magyarországon viszont az államtól, a közigazgatástól közvetlenül függő kategóriákból egyáltalán nem vagy alig találunk szabadkőműveseket. Túlsúlyra jutottak azok a polgári rétegek, amelyek nem függtek közvetlenül az állami, a közigazgatási és a kormányzati szervektől. Ilyenek voltak a kereskedők, az iparosok, a burzsoázia középső rétegeinek tagjai (nagyobb kereskedelmi vállalatok, ipari üzemek tulajdonosai, pénzintézetek tagjai), valamint az ugyancsak önálló kiskereskedők, kisiparosok. A magántisztviselők mellett különösen feltűnő az úgynevezett szabad foglalkozásúak, ügyvédek, orvosok, újságírók, írók, művészek nagy száma. Irodalmi, zenei, képzőművészeti életünk ma is elismert sok kiválósága volt páholytag.

Új jelenség az is, hogy a nagytőke és a szabadkőművesség korábbi kapcsolata most megerősödött, szembeötlőbbé, mindkét fél számára fontosabbá vált. Ez a szabadkőművességnek anyagi, egzisztenciális és részben politikai támaszt jelentett; a nagytőke egyes csoportjai számára társadalmi bázisuk valamelyes kiszélesítését, a nagybirtokkal, az arisztokráciával való ellentéteikben saját érdekeiknek mintegy társadalmi képviseletét is szolgálta. Az ipari és finánctőkének ugyanaz a csoportja támogatta a szabadkőművességet, amely a baloldali polgári ellenzék mögött is ott áll az ellenforradalmi rendszer idején: a GYOSZ, az Országos Iparegyesület, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt., az Angol–Magyar Bank, az OMKE, a Ganz, a Magyar Pamutipar, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., az Egyesült Izzó stb.[30]

A szabadkőműves mozgalom továbbra is a polgári rétegek mozgalma maradt, mert sem az ipari munkássággal, sem a paraszti rétegekkel nem tudott kapcsolatot teremteni. Maga a polgárság bizonyos változáson ment át: a két forradalom után, az ellenforradalmi rendszer viszonyai között a polgári, kispolgári rétegek jobbratolódtak; a polgári liberális, polgári demokratikus intézmények támogatóinak köre csökkent; még inkább érvényes volt ez a szabadkőművességre, amely ráadásul legálisan nem is tevékenykedhetett. Noha megbízható források nem állnak rendelkezésre a páholytagok létszámát illetően, hiszen 1920 után nem vezethettek nyilvántartást, az iratanyag nagy része pedig a második világháború következ-

tében megsemmisült, annyi megállapítható, hogy az 1918 előttihez mérten legalább felére, ha nem nagyobb arányban csökkent a szabadkőművesek száma.

A szabadkőművesség társadalmi bázisa jórészt azonos volt vagy gyakran érintkezett a liberális polgári ellenzék bázisával. Az ellenforradalom viszonyai között a szabadkőművesség csak az ellenzéki pozícióban levő polgári, kispolgári, polgári-értelmiségi rétegekre számíthatott. Tömegek ugyan nem álltak mögötte, társadalmi kapcsolatai mégis sokoldalúak, szerteágazóak voltak.

A szabadkőművességhez való tartozás közéleti, politikai, szellemi elkötelezettséget jelentett. Ennek tartalmát nemcsak a szabadkőművesség alapelvei, tradíciói határozták meg, hanem az 1920 után kialakult magyarországi helyzet. A szabadkőművesség mint intézmény a politikai szabadságjogok, az állampolgári egyenjogúság, a szabad véleménynyilvánítás, a felekezeti tolerancia mellett a klerikalizmus, a szélsőjobboldali ideológiák, az antiszemitizmus, a diktatorikus kormányzati módszerek ellen foglalt állást.

Az elmondottakból következik, hogy a szabadkőművesek a baloldali polgári pártokhoz, szervezetekhez csatlakoztak. Leginkább Vázsonyi Vilmos Nemzeti Demokrata Pártjához, de még ott találjuk őket Rassay Károly pártjában, valamint a Kossuth-pártban is. A liberális polgári ellenzék parlamenti képviselőinek, valamint fővárosi törvényhatósági bizottsági tagjainak mintegy a fele 1919 után is szabadkőműves volt, vagy még a háború előtt, vagy esetleg éppen 1920 után került közel a szervezethez. Vázsonyi, Vámbéry mellett ezek közé tartozott Auer Pál, Bárczy István, Fábián Béla, Gaár Vilmos, Glückstahl Samu, Kabakovits József, Pakots József, Pfeifer Ignác, Sándor Pál és mások. Rassay, Rupert Dezső, Nagy Vince szoros kapcsolatban állt a szabadkőművesekkel.[31]

III. fejezet

A NEMZETKÖZI SZERVEZETEK MEGALAKULÁSA

A szabadkőművesek nemzetközi összefogásának és együttműködésének gondolata már a századfordulón felmerült. A Grand Orient de France szervezésében 1900 augusztusának végén előkészítő kongresszust tartottak, amelyen részt vett a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy küldötte is. Elhatározták, hogy a svájci Alpina Nagypáholy veszi kezébe egy nemzetközi központ megszervezését. 1903-ban Genfben meg is kezdte tevékenységét egy nemzetközi szabadkőműves iroda, amely elsősorban információk gyűjtését és továbbítását tekintette feladatának. Az első világháború kitörése lehetetlenné tette az iroda működését, a kapcsolatok fenntartását. Csak 1917 januárjában mozdult ki a holtpontról a nemzetközi kapcsolatok felélesztése, de egyelőre még a központi hatalmakhoz tartozó országok nélkül. Ekkor az antant és a semleges országok szabadkőműveseinek képviselői tartottak tanácskozást, majd júniusban Párizsban a Grand Orient de France hívott össze kongresszust. Ezen amerikaiak is jelen voltak.[1] A kongresszus nem annyira a szabadkőművességgel, mint inkább általános politikai problémákkal foglalkozott. A szövetségesek és Wilson elnök álláspontját követve a kongresszus helyeselte Elzász-Lotaringia Franciaországhoz csatolását, a lengyel és cseh függetlenség megteremtését, az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek önállóvá válását. Behatóan megvitatták a Nemzetek Szövetségének felállítására és szervezetére vonatkozó tervezetet. Eszerint a Nemzetek Szövetsége a népek parlamentje lenne, amelynek minden állam aláveti magát, amely

nemzetközi bíróságként dönt vitás kérdésekben, s ha kell, döntését gazdasági eszközökkel, bojkottal kényszeríti rá az ellenállókra. André Lebey, a francia szabadkőművesség egyik nagy tekintélyű vezetője síkraszállt amellett, hogy Németországot már a megalakuláskor vegyék fel a szövetségbe, hogy így elejét vegyék agresszív törekvések kibontakozásának.[2]

A Népszövetséget, mint ismeretes, távolról sem olyan alapon és szervezettel alakították meg, ahogyan azt a szabadkőművesek elképzelték. A későbbiekben ezért többször is foglalkoztak működésével, és javaslatokat dolgoztak ki hatékonyabbá tételére.

A háború befejező szakasza, majd a béketárgyalások az idealisztikus tervek helyett nagyon is reális hatalmi érdekeket toltak előtérbe, az egyes nemzetek szabadkőművesei pedig nem tudták függetleníteni magukat a burzsoá kormányok politikai törekvéseitől. 1919 áprilisában Róma egykori polgármestere körlevélben javasolta, hogy 1920-ban hívjanak össze szabadkőműves világkongresszust Olaszországba. Az elgondolást általában helyeselték, s előkészítésére ismét a svájci Alpina páholyt kérték fel, de csak a békeszerződések aláírása után került sor nemzetközi tanácskozásra.[3]

1921 októberében az egyetemes béke megszilárdítása, a népek és nemzetek közötti közeledés előmozdítása programjával hívta össze az Alpina páholy az első tanácskozást, amely megválasztotta a nemzetközi szabadkőműves szervezet bizottságát, és kimondta az Association Maçonnique International, az AMI (Nemzetközi Szabadkőműves Szövetség) megalakulását. Ezt a szövetséget, jellemző módon, általában francia elnevezéssel emlegették. Tagja lett a belga, az olasz, a francia, az osztrák, a bolgár, a jugoszláv, a portugál, a svájci, a török, a chilei, a columbiai, a venezuelai, a holland és a Fülöp-szigeteki, valamint a luxemburgi, a barcelonai, a nürnbergi, a New York-i nagypáholy. A németeket csak a Felkelő naphoz nagypáholy (Die Grosse Loge zur aufgehenden Sonne von Deutschland) képviselte, teljesen távol maradtak az angol nagypáholyok.[4]

A nemzetközi összefogás és együttműködés másik szervezete a század elejétől fogva rendszeresen tartott szabadkőműves jellegű eszperantó kongresszusokból nőtt ki. 1905-ben létrehozták az

Esperanto Framasona Societat (Eszperantó Szabadkőműves Társaság), hogy terjessze az eszperantót a szabadkőművesek között. 1913-ban Fritz Ullmann, svájci származású, Németországban élő szabadkőműves egy berni szabadkőműves tanácskozáson azt javasolta, hogy az eszperantó szabadkőműves szervezetet változtassák át univerzális szervezetté, amelynek tagja lenne minden „testvér", bármely rítushoz tartozzon is. A terv általános helyeslésre talált, de lényegében véve csak az első világháború után lehetett megvalósítani. 1920-ban Hágában tartották meg a Ligue Internationale vagy Universelle de Franc-Maçons, általánosabban használt nevén az Allgemeine Freimaurerliga (Általános Szabadkőműves Liga) alakuló ülését, de jelentősebb tevékenységet csak évek múltán fejtett ki. A liga 1921-ben Prágában, 1923-ban Nürnbergben ülésezett. Akkor megújították tisztikarát: elnöke Fritz Ullmann, titkára Karl Barthel (Frankfurt am Mainból) lett. Vezetésében, szervezésében kiemelkedő szerepet játszottak a németek, valamint az osztrákok és a csehszlovákiai Lessing zu den drei Ringen páholy. A húszas évek derekától mindinkább előtérbe kerültek az osztrákok, 1927-ben már a bécsi Eugen Lennhoff lett a liga titkára.[5]

Az Általános Szabadkőműves Ligába tömörültek célja az volt, hogy kölcsönösen támogassák egymást, kicseréljék ismereteiket és tapasztalataikat. Előtérbe állították a jótékonykodást, az ifjúsággal való foglalkozást, megkezdték a mozgalom történetének feldolgozását.

A két nemzetközi szervezet alapelvei, fő célkitűzései azonosak voltak, maguk a szervezetek azonban nagyon is különböztek egymástól. Az AMI páholyok, nagypáholyok szervezete volt, amelyben a francia szabadkőművesség játszott vezető szerepet, noha az egyes országok páholyainak tekintélyes része mindkét nemzetközi szervezet munkájában részt vett. Az Általános Szabadkőműves Liga viszont egyes személyeket tömörített, főképp német és osztrák vezetés alatt. Az Általános Szabadkőműves Liga hangsúlyozta, hogy semmiféle konkurrenciát nem kíván támasztani az AMI-nak. Létrejötte és tevékenysége mindenesetre a szabadkőművesség tényleges megosztottságát tükrözte.[6]

A nemzetközi szabadkőműves kapcsolatok feléledése, szervezetté

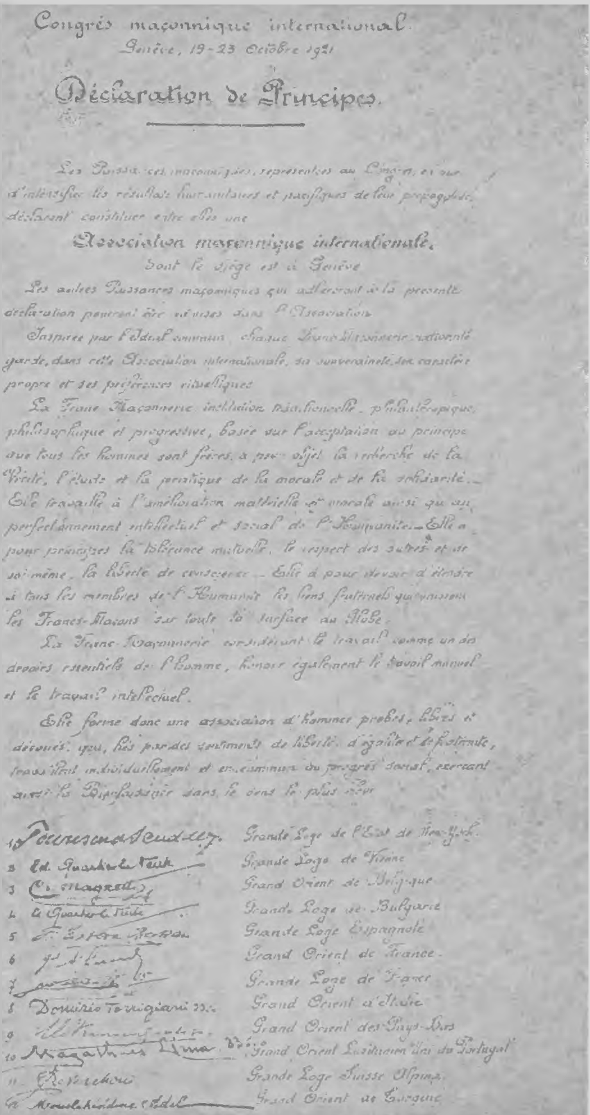
Congrès maçonnique international.
Genève, 19-23 Octobre 1921

Déclaration de Principes.

Les Puissances maçonniques, représentées au Congrès, et qui, afin d'intensifier les résultats humanitaires et pacifiques de leur propagande, déclarent constituer entre elles une

Association maçonnique internationale.

dont le siège est à Genève

Les autres Puissances maçonniques qui adhèreront à la présente déclaration pourront être admises dans l'Association.

Inspirée par l'idéal commun, chaque Franc-Maçonnerie nationale garde, dans cette Association internationale, sa souveraineté, son caractère propre et ses préférences rituelliques.

La Franc-Maçonnerie institution traditionnelle, philanthropique, philosophique et progressive, basée sur l'acceptation du principe que tous les hommes sont frères, a pour objet la recherche de la Vérité, l'étude et la pratique de la morale et de la solidarité. — Elle travaille à l'amélioration matérielle et morale ainsi qu'au perfectionnement intellectuel et social de l'Humanité. — Elle a pour principes la tolérance mutuelle, le respect des autres et de soi-même, la liberté de conscience. — Elle a pour devoir d'étendre à tous les membres de l'Humanité les liens fraternels qui unissent les Francs-Maçons sur toute la surface du Globe.

La Franc-Maçonnerie considérant le travail comme un des devoirs essentiels de l'homme, honore également le travail manuel et le travail intellectuel.

Elle forme donc une association d'hommes probes, libres et dévoués qui, liés par des sentiments de liberté, d'égalité et de fraternité, travaillent individuellement et en commun au progrès social, exerçant ainsi la Bienfaisance dans le sens le plus élevé.

1 [illegible]	Grande Loge de l'État de New-York.
2 Ed. Quartier-la-Tente	Grande Loge de Vienne
3 [illegible]	Grand Orient de Belgique
4 [illegible]	Grande Loge de Bulgarie
5 [illegible]	Grande Loge Espagnole
6 [illegible]	Grand Orient de France.
7 [illegible]	Grande Loge de France
8 Domizio Torrigiani 33.·.	Grand Orient d'Italie
9 [illegible]	Grand Orient des Pays-Bas
10 Magalhães Lima 33.·.	Grand Orient Lusitanien Uni du Portugal
11 [illegible]	Grande Loge Suisse Alpina.
12 [illegible]	Grand Orient de Turquie

Az AMI alapítóokmánya

tétele együtt járt azzal is, hogy szaporodtak a szabadkőműves kiadványok, folyóiratok. Az AMI megalakulásától kezdve adott ki bulletint, az Általános Liga a húszas évek második felében füzetsorozatot indított Baselben. Franciaországban a két nagypáholynak folyóirata volt, a Librairie Maçonnique gondozásában jelentek meg könyvek, füzetek a francia szabadkőművesség történetéről. A *The New Age Magazine* vagy az *Il Mondo Massonico* az egyetemes szabadkőműves életről közölt tudósításokat, a *Wiener Freimaurer Zeitung* a Duna-medencére adott kitekintést, míg az angol szabadkőművességről a *Freemason Chronicle* tudósított.

A számos folyóirat közül külön is említést érdemel az 1902-ben alapított *L'Acacia*, amelyet hosszabb szünet után Párizsban támasztottak fel 1923-ban. A lap messze túltekintett a páholyok falain, és minden akkor jelentős nemzetközi, közéleti problémát tárgyalt. 1934-ben szűnt meg, utóda a *La Chaîne d'Union* lett, amely már nevében is kifejezte: Hitler hatalomra jutása után minden korábbinál nagyobb szükség van „az egység láncá"-ra. 1940-ben ez a lap is megszűnt. 1926-ban indult Eduard E. Plantagenet szerkesztésében *La Paix* címmel egy szintén szabadkőműves, nemzetközi kritikai-pacifista folyóirat. Ez nemcsak francia, hanem egyidejűleg német és angol nyelven is publikálta a cikkeket. Szerzői között Benešt, Stresemannt, Barbusse-t is megtaláljuk. Sokat foglalkozott Közép- és Kelet-Európa kérdéseivel, s még Rassay Károly lapját, az *Esti Kurirt* is többször idézte témája megvilágításához.

A szabadkőműves világban különleges szerepet játszott általában a francia mozgalom, még inkább a Grand Orient de France nagypáholy. Ez érdeklődött a legélénkebben a közéleti, társadalmi kérdések iránt. Nem elégedett meg a páholyokban folyó munkával vagy a jótékonykodással, hanem azt vallotta, hogy az egyes páholytagoknak a profán világban azokat az irányzatokat, intézményeket kell támogatniok, amelyek a klerikalizmus, a militarizmus ellen és a demokrácia kiterjesztéséért, a szociális igazságosságért, a nemzetközi békéért és közeledésért szállnak síkra. Franciaországban a húszas évek elején a nemzeti blokkba (Bloc National) tömörült konzervatív, jobboldali, militarista-klerikális körök voltak kormányon.[7]

A francia szabadkőművesség zöme, élén a Grand Orient de France-szal, a Bloc Nationallal szemben a radikálisokat támogatta. Henri Michel neves történész nyomán a Bloc Nationalt csak „péril national"-nak, vagyis nemzeti veszedelemnek nevezték. Az 1924-es franciaországi választások során a Grand Orient de France a baloldal támogatására szólította fel tagjait. A Radikális Párt győzelmét, az Edouard Herriot vezette kormány megalakulását saját győzelmüknek is tekintették. Anatole France, aki régi szabadkőműves volt, a Grand Orient-ben tartott előadásában méltatta a választási győzelmet, annál inkább, mivel a kormányelnök Herriot maga is páholytag volt.[8]

Az 1924-es tavaszi franciaországi viszonyokra és a szabadkőművesség ottani pozíciójára nagyon jellemző Ilja Ehrenburg esete. Az akkor Párizsban tartózkodó szovjet író a választási győzelmet követően hiába kért tartózkodási engedélyt. „Barátaim tanácsára felkerestem a Grand Orient szabadkőműves-páholy titkárát – írja „Emberek, évek, életem" című memoárjában. – Ott találtam magam abban a bűnbarlangban, amely a monarchista Bosztunics eszét elvette. Ez a barlang egy normális dolgozószoba volt, s a páholy titkára egy idős radikális párti úriember, aki jól ismerte valamennyi párizsi vendéglő konyhaművészeti titkait. Franciaországban igen sok szabadkőműves volt, és Bosztunics elképzelései ellenére nem Belzebubot imádták, sem Jehova zsidó istent, sem Karl Marxot; ezek a páholyok sajátos fajta kölcsönös segélyegyletek voltak. A titkár kijelentette, hogy elintézett már ennél sokkal nehezebb dolgot is: a rendőrprefektus szintén szabadkőműves és jó barátja." Néhány nap múlva Ehrenburg megkapta a tartózkodási engedélyt.[9]

A francia külpolitika európai célkitűzéseit, Duna-medencei koncepcióját, a béke fenntartását, a revíziós törekvések visszaszorítását a szabadkőművesség a leghatározottabban támogatta, és arra törekedett, hogy a maga eszközeivel ezt a politikát érvényesítse. Nemcsak arról volt szó, hogy Franciaország erősítse befolyását a Duna-medencében az úgynevezett kisantant-szövetségben tömörült országok (Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) megnyerése és a maga oldalára állítása révén, hanem arról is, ami a Bloc National időszakához mérten új vonás volt, hogy előmozdítsa

a Németországgal való normális viszony kialakítását, és ezzel csökkentse az európai és nemzetközi feszültséget.

Emiatt azután jobboldali, konzervatív és nacionalista körökben igen gyakran azzal vádolták a francia szabadkőművességet, hogy az a Quai d'Orsay-val, a francia külügyminisztériummal dolgozott együtt, tulajdonképpen azt szolgálta. Az AMI létrehozását is azzal magyarázták, hogy segítségével akarja a szabadkőművesség és a Quai d'Orsay kézben tartani a kisantant-országokat, az egész Duna-medencét és a Balkánt.[10]

Tény, hogy a francia szabadkőművesség és az AMI célkitűzései alapjában véve egybeestek a hivatalos francia politikával, amelynek hátterében hatalmi érdekek húzódtak meg. A korabeli Európában, ahol Mussolini már hatalmon volt, Németországban pedig a weimari demokrácia küzdött a revansista és militarista erők ellen, a polgári demokrácia európai tábora mégsem tehetett mást, mint hogy ezt a politikát támogassa, habár ebből több konfliktus is fakadt, főleg a háborúban vesztes országokban.

A nemzetközi szervezetek kiépítése számos ellentétet hozott felszínre. Közülük két régebbi keletű probléma került előtérbe: az angol–francia és a francia–német viszony.

Az angol–francia ellentétek továbbra is érvényesültek, sőt kiéleződtek, amikor arról volt szó, ki játssza a vezető szerepet a nemzetközi szervezetekben. A rendkívül nagy tekintélyű angol szabadkőművesség nem volt hajlandó francia vezetésű szervezetben közreműködni. A francia szabadkőművesség dinamikus nemzetközi szereplése ellenérzést váltott ki a szigetországban, ahol úgy látták, a franciák hegemóniára törekszenek. A szabadkőműves ellentétek mögött az angol és a francia politika évszázadokra visszanyúló rivalizálása húzódott meg. Az angol nagypáholy nem helyeselte az AMI túlságos politikusságát. Az angol nagypáholy 1922-ben, a genfi nemzetközi szabadkőműves tanácskozáshoz intézett üzenetében hangsúlyozta ragaszkodását a hagyományos szabadkőműves elvekhez. Hasonlóan foglalt állást az észak-európai, a skandináv mozgalom is. A hollandok a Grand Orient de France-ot a nemzetközi szabadkőművesség „enfant terrible"-jének tekintették.

Francia részről megkísérelték feltárni az angol–francia konfliktus

valóságos történeti hátterét, így akarták indokolni saját magatartásukat. Joggal emelték ki, hogy nem lehet pusztán ezoterikus, filozofikus, illetve rituális kérdésekkel foglalkozni, amikor a társadalmat súlyos belső problémák nyomasztják. Ugyanakkor kitartottak amellett, hogy a francia szabadkőművességnek nemcsak joga, hanem kötelessége is a kezdeményezés, irányítás. Így azután tényleges közeledés nem történt az angol és francia szabadkőművesség között.[11]

Az egyetemesnek hirdetett szabadkőművességet megosztó másik nagy problémakör a francia–német viszony volt. A német szabadkőművesség túlnyomó része úgy tekintette az AMI-t, mint amelyen keresztül a Németországgal ellenséges francia politika jut kifejezésre. A húszas évek első felében azonban a franciák sem erőltették túlságosan a békülést. A javulás bizonyos jelei 1924-től mutatkoztak, de döntő változásra nem lehetett számítani egyrészt általános ellentétek, ütköző érdekek miatt, másrészt a német páholyok többségét uraló és a franciákétól gyökeresen eltérő mentalitás következtében. A német nagypáholyszövetség felbomlásakor önállósult humanitárius páholyokon kívül ugyanis a német – főleg a porosz – páholyok zöme általában nem vett fel zsidó származású jelöltet. Ez a német szabadkőműveseket szembeállította az egész mozgalommal, hiszen abban jelentős szerepet játszottak a nem keresztény tagok. A francia páholyok számára különösen elfogadhatatlan volt ez a megkülönböztetés.

A német nagypáholyok zöme elzárkózott az AMI-tól és bírálta azokat is, amelyek szerintük pacifista álláspontra helyezkedve együttműködtek az egykori győztesekkel. A porosz páholyok ezért rosszallták például a Grossloge von Wien magatartását, majd 1926 elején meg is szakították vele a kapcsolatot.[12] A német páholyok kisebb része azonban bekapcsolódott a nemzetközi szabadkőműves életbe. Ebben és az ellentétek feloldásában általában kiemelkedően fontos szerephez jutott az Általános Szabadkőműves Liga. A humanitárius német páholyok és főleg a bécsi szabadkőművesek érdeme volt, hogy a húszas évek első felében napirenden tartottak olyan kérdéseket (például a magyarországi helyzet), amelyek iránt a franciák akkoriban nem nagy érdeklődést mutattak.

Az AMI azonban szervezetileg erősebb és befolyásosabb volt, mint az Általános Szabadkőműves Liga, a francia szabadkőművesség elsősorban az AMI-t támogatta, s az AMI vált a diktatórikus rendszerek, a fasizmus elleni szabadkőműves megmozdulások legkövetkezetesebb fórumává.

AZ EMBERI JOGOK LIGÁJA

A Franciaországban 1898-ban alapított Ligue des Droits de l'Homme nevével összhangban azért küzdött, hogy az emberi jogokat a politikai, társadalmi, szociális, kulturális élet területén megvédje és kiterjessze. A ligának Európa több országában alakult szervezete, amely szorosan együttműködött a párizsival. A Franciaországban élő külföldiek, köztük a magyarok, szintén létrehoztak ilyen szervezeteket.

Az Emberi Jogok Ligájának célkitűzései összhangban álltak a szabadkőművesség törekvéseivel, ez magyarázza, hogy a páholytagok nagy számban vettek részt munkájában. Maga a liga azonban nem volt szabadkőműves intézmény.

A Ligue des Droits de l'Homme elnöke a húszas évek elején Jean Longuet, Marx unokája volt. Intéző bizottságában helyet foglalt Herriot miniszterelnök és a francia politikai, társadalmi élet sok neves alakja. A liga nemzetközi szervezetének elnöki tisztét Aline Ménard-Dorian asszony látta el. A párizsi rue de la Faisanderie-n levő szalonja – a XVIII. századi szokásokat ébren tartva – minden vasárnap délután vendégül látta a politikai és kulturális élet haladó képviselőit, akik zömükben szabadkőművesek voltak. Ménard-Dorian asszony vendégei között találjuk Léon Blumöt, Herriot-t, Paul Clemenceau-t, a „Tigris" testvérét, Paul Painlevét, Vincent Auriolt, Jean Longuet-t, Braque-ot a festőt, Salvemini olasz professzort – aki Mussolini hatalomra jutása után emigrációba kényszerült –, akárcsak Nitti volt olasz miniszterelnököt, Vandervelde-t, MacDonaldot, a magyar származású, franciává vált Victor

Bascht, a demokratikus magyar emigráció tagjait, Károlyi Mihályt, Szende Pált, Bóta Ernőt és másokat. Hasonló összejövetelek színhelye volt Paul Painlevé szalonja is.[13]

Franciaországba az 1920-as évek elejétől igen sok magyar menekült: nemcsak politikai emigránsok, hanem munkások ezrei, akiket a háborút és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő gazdasági krízis, a munkanélküliség kényszerített hazájuk elhagyására. A francia nyelvtudás nélkül érkező magyar bányászok, ipari szakmunkások, falusi nincstelenek ezernyi gonddal küszködtek: tartózkodási és munkavállalási engedély szerzése a hatóságoktól, munkába állás, letelepedés, az élet újrakezdése idegen viszonyok között, a munkaadókkal való küzdelem, beilleszkedés a francia munkások közé oly módon, hogy magyarságukat megőrizzék, noha a hivatalos Magyarországgal szembenálltak.

Franciaország néhány pontján tekintélyes magyar kolóniák alakultak ki: északon a szénbányákban több ezer magyar bányász dolgozott, szövőmunkások éltek Lyonban, Roubaix-ben, ipari szakmunkások, kisiparosok Párizsnak és külvárosainak gép-, autó- és repülőgépgyárai, tisztító vállalatai körül. Nagyszámú magyar élt és él a párizsi Citében, a Szent Lajos-szigeten, illetve Billancourt, Boulogne külvárosokban.[14]

Az emigráció tagjai fokozottan voltak ráutalva egymás támogatására. Ezért 1924. november 2-án – baloldaliak kezdeményezésére – megalakították az Emberi Jogok Ligájának magyar tagozatát. A liga alapelve, melyet a tagsági könyvecskére is rányomtattak, a francia alkotmány 35. §-a volt: „Midőn a kormány nem tiszteli a nép jogait, a nép s a nép minden egyes alkotóeleme jogot nyert a lázadásra, sőt ez a legszentebb kötelessége is." Ez a mottó mindenekelőtt arra emlékeztette a magyar emigránsokat, hogy a magyarországi ellenforradalmi rendszerrel szemben szervezkedni és fellépni nemcsak joguk, de kötelességük is. A liga alapszabályai összegezték a fő célkitűzéseket: „Az emberi jogok megvédése. Küzdeni a szabad véleménynyilvánításért. Küzdeni minden irányú politikai, vallási és társadalmi jogtalanságok ellen; a szólás-, gyülekezési és sajtószabadságért, hivatali önkényeskedések ellen és az egyenlő általános titkos választójogért." Ez a program minden

– franciaországi emigráns vagy Magyarországon élő – munkás és értelmiségi érdekeit kifejezte.[15]

A liga magyar tagozatának alakuló ülésén 36 tagú vezetőséget választottak. Közöttük sok olyan szervezett munkás volt, aki a hazai szakszervezetekben vagy a Tanácsköztársaság idején fontos tisztséget töltött be. A pénztárnoki tisztet Bóta Ernő viselte, aki az Emberi Jogok Ligája megalakulásától napjainkig kiemelkedő szerepet játszott a szervezet vezetésében. A liga ma is működik, noha megalakulásakor sokat támadta a francia jobboldal, a magyar ellenforradalmi rendszer párizsi követsége is sokféle módon nehezítette tevékenységét, majd a második világháború idején, Franciaország náci megszállása alatt betiltották és tagjait üldözték. Az Emberi Jogok Ligája magyar tagozatának nem egy tagját a Gestapo ölte meg vagy koncentrációs táborban pusztult el (mint például Victor Basch), többen Magyarország felszabadulása után hazajöttek és különböző fontos közéleti tisztségeket töltöttek be (Balogh Jenő, Jászai Károly, Benk Vilmos), néhányan azonban törvénysértő perek áldozatai lettek (Szabó Ferenc, Benk Vilmos).[16]

Az Emberi Jogok Ligája alapjában véve a munkások szervezete volt, de tagjai között baloldali értelmiségieket, művészeket is találunk. A liga támogatta az újonnan érkező emigránsok elhelyezkedését, franciaországi életének megalapozását. A sikeres szervező munka eredményeként nemcsak Párizsban működött magyar tagozat, hanem Strasbourgban, Lyonban, Roubaix-ben, Nancyban, Marseille-ben, Bordeaux-ban, Pas-de-Calais-ban is. Megszervezéséhez és fenntartásához, szociális, kulturális és politikai feladatainak ellátásához szükség volt pénzre és támogatásra. A Ligue des Droits de l'Homme, Herriot miniszterelnök, Ménard-Dorian aszszony, Jean Longuet mellett a francia szabadkőműves szervezetek is a magyar tagozat mellé álltak. Egyengették az utat Poincaré francia pénzügyminiszterhez, akitől pénzügyi támogatást kaptak. A Victor Hugo nevét viselő francia szabadkőműves páholy, valamint a *Petit Journal* című lap helyiségeket bocsátott a magyarok rendelkezésére, hogy összejöveteleket, előadásokat tarthassanak.[17]

A franciaországi magyar ligát támogatták világszerte a magyar demokratikus emigráció tagjai, valamint a csehszlovákiai, jugoszlá-

viai magyar demokratikus csoportok. A legjelentősebb anyagi segítséget Jugoszláviából kapta, ahol az 1920-as évek elején Linder Béla, Károlyi egykori hadügyminisztere, valamint Lovászy Márton vezetésével szervezkedtek azok, akik szembenálltak a magyarországi ellenforradalmi rendszerrel, fenntartották a kapcsolatot a demokratikus emigrációval, a hazai ellenzékkel. A Linder-csoport segítségével az Emberi Jogok Ligájának magyar tagozata *Köztársaság* címmel lapot indított 1925. május 1-én. A lap fejlécén Károlyi Mihály neve állt. Szerkesztését az emigrált Veér Imre és Dugovics Viktor végezte. Linderék a lap alapítását több száz dollárral támogatták.

A liga politikai jellegére jellemző, hogy azoknak a magyar emigránsoknak, akik csatlakozni akartak Párizsban, a *Világ* című laptól vagy a Szociáldemokrata Párttól kellett ajánló sorokat felmutatniok. Ugyanakkor a liga vezetésében éles ellentétek mutatkoztak, mivel többen ellenezték a kommunistákkal való szoros együttműködést. A liga tekintélyét és befolyását növelte, hogy éveken át Károlyi Mihály és felesége töltötték be az elnöki tisztet.[18]

A franciaországi magyar emigráció szabadkőműves csoportja a Grande Loge de France védelme alatt kezdett tevékenykedni, tervbe vették azonban egy magyar páholy megalakítását is, amelyet Martinovicsról kívántak elnevezni. A páholyalakításra azonban – számos ok miatt – csak jóval később került sor.

A MAGYAR SZABADKŐMŰVESSÉG ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

A bécsi nagypáholy, amellyel a magyar szabadkőműveseknek sajátosan szoros, bensőséges kapcsolatuk volt, a legnehezebb időkben is a legtöbbet tette magyar „testvéreiért". A *Wiener Freimaurer Zeitung* szinte minden számában közölt tudósítást a magyarországi eseményekről, a szélsőjobboldal akcióiról, e lapban jelent meg – s így

jutott nemzetközi fórumhoz – Bakonyi Kálmán és Balassa József felhívása, amelyben az egyetemes szabadkőművességet értesítették a magyarországi páholyélet betiltásáról, és segítséget, támogatást kértek.

A Grossloge von Wien elsőként sürgette, hogy a magyar szabadkőművesség betiltását nemzetközi fórumon tűzzék napirendre. Ez meg is történt az AMI 1921. októberi genfi konventülésén. Egyes források szerint Balassa József is részt vett e tanácskozáson, és személyesen adta elő gondjaikat. Az AMI konventje a New York-i nagypáholy nagymesterét, R. H. Robinsont bízta meg, hogy Bethlen Istvánhoz levelet intézzen, kérve a betiltás feloldását, a végleges döntésig pedig a mozgalom valamelyes működési szabadságának biztosítását, így például a Corvin Mátyás-páholy karitatív szervezetként való tevékenységének engedélyezését. Ez az 1921. november 15-én kelt levél mindenesetre jelezte, hogy nemzetközi érdeklődés kísérte a magyarországi szabadkőművesség sorsát.[19]

Az AMI úgy vélte, Magyarországnak a Népszövetséghez intézett tagfelvételi kérelme, majd ezt követően a magyar kormány tárgyalásai nagyobb pénzügyi kölcsön megszerzésére – amelyet végül is 1924-ben kapott meg a Népszövetségtől –, alkalmat nyújtanak további egyezkedésre, engedmények elérésére. Magyar részről Török László mérnököt, az egykori Corvin Mátyás-páholy tagját bízták meg azzal, hogy az AMI-nál képviselje a magyar szabadkőművességet, és megfelelő információkkal szolgáljon. Az AMI lépései azt bizonyítják, hogy valóban alaposan ismerték a magyarországi viszonyokat. A magyar kormányzat és az AMI között bizonyos közvetítő szerepet vállalt Dréhr Imre, a Madách-páholy nagymestere, aki államtitkári megbízatása idején páholymunkában nem vett részt, de továbbra is támogatta a szabadkőműveseket. (Halála után a Szövetségtanács emlékplakettet helyezett el tiszteletére a Gyermekvédő Egyesület székházában).[20]

1922 nyarán, amikor Bethlen miniszterelnök Genfben tárgyalt, a svájci Alpina páholy nagymestere, Reverchon, felkereste őt, s megállapodtak abban, hogy az AMI delegációja Budapestre utazik. Erre még szeptemberben sor került. Bethlen meghívására Reverchon és a New York-i Ossian Lang látogattak Budapestre. A tárgyalások

lebonyolítása az AMI kétségtelen diplomáciai érzékét bizonyítja: Bethlent nem francia, hanem svájci és amerikai képviselők keresték fel, ami eleve megkönnyítette az érintkezés felvételét. A vendégek Bethlenen kívül Rakovszky Iván belügyminiszterrel, Bánffy Miklós külügyminiszterrel, valamint Kánya Kálmánnal és Klebelsberg Kunóval tárgyaltak. Találkoztak természetesen a szabadkőművesek vezetőivel is.[21]

A betiltó rendeletet azonban nem vonták vissza. Ezért az AMI 1923-ban – genfi konventülésének határozata értelmében – újabb levelet intézett Bethlenhez, ugyancsak eredménytelenül. „Az egymást követő kormányok között akadt olyan – írta Benedek Marcell –, amelynek tagjai szégyellték a szabadkőművesség feloszlatását a »művelt Nyugat« előtt, de saját felhergelt tömegeiktől félve nem merték új életre támasztani."[22]

A magyar kérdés rendszeresen visszatért az AMI kongresszusain, amely felszólította tagjait, hogy a maga helyén mindenki tegyen meg mindent a magyar páholyélet szabadságának visszaállítására. A *L'Acacia* című lap 1923. júniusi száma leszögezte, hogy a szabadkőművesség az olyan politikai rendszerben, mint a magyar ellenforradalom, „a szabadság temploma és utolsó menedéke".[23]

Időben mindez egybeesett a népszövetségi kölcsönről folytatott tárgyalásokkal, amelyek során Anglia és Olaszország határozottan támogatta a magyar kormány kérését, míg Franciaország, valamint a kisantanthoz tartozó országok sokféle módon akadályozták a kölcsön megadását, és igyekeztek minél inkább elhúzni azt. Az angol nagypáholy egyik vezetője, Lord Ampthill kijelentette, Magyarországon nem lehet addig konszolidációról beszélni, amíg a szabadkőműveseket üldözik.[24] Talán nem túlzás feltételezni, hogy bár az angol szabadkőművesség fellépése nem volt olyan látványos, mint az AMI-é, közrejátszott abban, hogy a Bethlen-kormány a gazdasági stabilizáció idejétől rendkívül elnézően bánt a szabadkőművesekkel.

A hazai parlamentben a balszárnyhoz tartozó polgári ellenzéki képviselők sorozatosan szóvá tették a szabadkőművességgel szembeni jogtalanságokat, követelték ezek felülvizsgálatát. Drózdy Győző 1922 júliusában arra is hivatkozott, hogy a szabadkőműves-

ség „nagy nemzetközi összeköttetéseit mégiscsak figyelembe kellene vennie egy ilyen letaposott, árva országnak".[25]

A fajvédő és „ébredő" szélsőjobboldaliak ugyanakkor továbbra is útszéli támadásokat intéztek a szabadkőművesség ellen, s arra hivatkoztak, hogy külföldről pénzelik őket. Ulain Ferenc egyenesen azt állította, hogy az 1922-es országos választásokon a liberális polgári ellenzék a prágai kormány pénzével vett részt. Aggodalom kapott lábra a MOVE és az Etelközi Szövetség tagjai között is a Bethlen-kormány tárgyalásai miatt. Gömbös Gyula 1923 márciusában levelet intézett Bethlen miniszterelnökhöz, amelyben kérte, ne vegyék el tőlük az egykori páholyházat. Mellesleg, erre senki sem gondolt Gömböséken kívül.[26]

A magyar szabadkőművesség számára – a páholymunka folytatása, az egyetemes szabadkőművesség életébe való bekapcsolódás szempontjából – döntő fontosságú volt a közvetlen francia kapcsolatok kiépítése, és egyidejűleg a csehszlovákiai, romániai páholyokkal való együttműködés megteremtése. Ezt szolgálta Török és Balassa részvétele az AMI tanácskozásain, ezért szorgalmazták vezető francia szabadkőművesek magyarországi látogatását is.

A hazaiak kérésére és a párizsi magyar szabadkőművesek, főleg Bóta Ernő közvetítése nyomán 1924 augusztusában Wellhoff, a Grande Loge de France nagymestere Budapestre jött és tárgyalt Balassával. Hazatérve már a szeptember 17-i konventülésen beszámolt magyarországi tapasztalatairól, és előterjesztésére a Grande Loge de France egyhangúan elfogadott határozatot hozott.[27] Ez egyrészt kimondta, hogy „demarsot" intéznek a Bethlen-kormányhoz a páholyok megnyitása érdekében, másrészt felhívta az AMI-ban részt vevő delegáltjait, hogy hasonló álláspontot képviseljenek. Az AMI szeptemberi brüsszeli konventjén tehát ismét foglalkoztak a magyarországi helyzettel. Az ülésen jelen volt Balassa is. Ezt követően Wellhoff nagymester és más szabadkőműves vezetők Franciaországból viszonylag gyakran fordultak meg Magyarországon. Wellhoff nemcsak Balassáékkal, hanem a pozsonyi magyar páholy tagjaival is tartotta a kapcsolatot.

A francia szabadkőművességet azonban nem annyira a magyar mozgalom foglalkoztatta, hanem inkább a szabadkőművességet ért

általános sérelem, amit a magyarországi páholyok betiltása jelentett. Sajátos módon éppen a Grand Orient de France és nagymestere, Camille Chautemps sokkal kevésbé foglalkozott a magyar problémákkal, mint azt feltételezhetnénk. A Grand Orient és általában a francia szabadkőművesség jó viszonya a csehszlovák és román páholyokkal bizonyos tekintetben nehezítette a magyar szabadkőművességhez való közeledést. Beneš csehszlovák külügyminiszter, aki a szabadkőműves szervezetben és a nemzetközi életben is nagy tekintélynek örvendett, a húszas évek első felében nem vetette latba befolyását a magyar szabadkőművesség érdekében. Még kevésbé tette ezt a romániai nagypáholy, amely ez időben még nem rendezte viszonyát az erdélyi magyar és szász páholyokkal. A szabadkőművességen belül még mindig hatott a nacionalista beidegzettség. Ez mutatkozott meg abban is, hogy a franciaországi nagypáholyoknál csehszlovák és román részről nemegyszer nehezítették a magyar szabadkőművesek helyzetét. Ahogyan a francia hatóságok sokszor ferde szemmel néztek a magyar emigránsokra is, mert azokat a fehérterror, az ellenforradalmi rendszer országával rokonították, ugyanúgy a csehszlovák, a román szabadkőművesek egy része is gyakran nacionalista alapon ítélte meg magyar nemzetiségű „testvéreit".

A húszas évek derekán és második felében azonban jelentős változás történt, a magyar szabadkőművesség valóban része lett az európainak és Duna-medencei helyzete is sokat javult. A fordulat az AMI 1926-os kongresszusán következett be, noha a magyar szabadkőművesek már korábban is megjelentek nemzetközi fórumokon.

Az AMI alakulása óta lényegében véve konventüléseket hívott össze, s csak 1926-ban került sor az első szélesebb körű kongresszusra. Ennek megrendezésére a jugoszláv nagypáholyt kérték fel, s így színhelye Belgrád lett, vagyis az eddigiektől eltérően nem a semleges Svájc, hanem a Duna-medence egyik országa.

A helyszín és az időpont kiválasztásánál kétségtelenül politikai szempontok is közrejátszottak. Azért esett Belgrádra a választás, mert Jugoszlávia sokkal kevésbé játszott exponált politikai szerepet, mint Csehszlovákia. Így inkább számíthattak arra, hogy a kongresszuson magyarok, németek és mások is részt vesznek, akik Prágába kevésbé mentek volna el. Mint a színhely megválasztása

mutatja, az AMI és a francia szabadkőművesség felismerte annak jelentőségét, hogy a Duna-medence szabadkőműves mozgalmai közelebb kerüljenek egymáshoz, már csak azért is, mivel a szabadkőművesség minden országban alapjában véve a polgári demokrácia erőinek oldalán állt. E térségben pedig Mussolini Olaszországa igyekezett növelni befolyását, ugyanakkor a különböző szélsőjobboldali, fasiszta jellegű csoportok a Németországban szervezkedő szélsőjobboldallal tartottak szoros kapcsolatot.

Belgrádba csaknem húsz ország szabadkőművessége küldte el képviselőit, köztük Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Portugália, Románia, Spanyolország és Svájc. Ott voltak a német humanitárius páholyok küldöttei is. Magyar részről Balassa József, Pfeifer Ignác és Singer Artúr vettek részt a kongresszuson.

A tanácskozást az egyes delegációk képviselőinek üdvözlő szavai nyitották meg. A magyar küldöttség nevében Balassa beszélt. Meleg szavakkal méltatta a francia szabadkőművesség, különösen a Grand Orient nemzetközi szerepét. Hangsúlyozta továbbá a jugoszláv szabadkőművesek, személy szerint Weiffert nagymester baráti magatartásának, segítségének jelentőségét.

A kongresszus a háború tanulságaival, következményeivel és a béke fenntartásának kérdéseivel foglalkozott. A világháború – mint kifejtették – bebizonyította, hogy egyetlen ország sem rendezkedhet be elszigeteltségre, hogy Európa súlyos presztízsveszteséget szenvedett az Egyesült Államokkal szemben. A béke fenntartása, Európa pozíciójának megerősítése miatt is sürgették tehát a gazdasági kapcsolatok fejlesztését és szervezetté tételét. A záróhatározat ezen túlmenően azt ajánlotta, hogy valamennyi országban hozzanak létre gazdasági szakbizottságokat, amelyek kidolgozzák a gazdasági ellentétek békés rendezésének módozatait. E célkitűzések támogatására szükségesnek tartották a mozgalom egységes nemzetközi fellépését. Az „egyesült Európa" programja és gondolata, amely már korábban is felmerült szabadkőműves körökben, most még határozottabb formában kifejeződött a gazdasági kapcsolatok szorgalmazásában.

A tanácskozás nyilvános üléssel zárult, amelyen a jugoszláv Mihalić az 1926-os belgrádi kongresszus talán legfontosabb vonását

emelte ki, hangsúlyozva, hogy ezen „a tegnapi ellenségek" (franciák, németek, magyarok, osztrákok, csehszlovákok stb.) egy asztal mellett ültek, azonos célokért fogtak össze.[28]

A szabadkőművesség ekkoriban látta át nemzetközi méretekben, hogy Európában nemcsak a francia–német viszony játszik fontos szerepet, hanem Magyarország és a kisantant-országok kapcsolata is, s hogy ez utóbbi javításában szintén nagy feladatok hárulnak a szabadkőművességre.

Nem volt kisebb jelentőségű az sem, hogy ekkor vett részt először nemzetközi, tehát nem kétoldalú tanácskozásokon a német szabadkőművesség egy része is, amelyet Leo Müffelmann képviselt. Ezért kommentálták így a tanácskozást: „Egy napon talán a belgrádi kongresszust a Balkán Locarnójának fogják nevezni."[29]

1927-ben az Általános Szabadkőműves Liga brüsszeli tanácskozásán, akárcsak a belgrádi kongresszuson, hangsúlyozták, hogy a béke fenntartásának egyik leghatékonyabb eszköze a gazdasági kapcsolatok erősítése. Rámutattak arra is, hogy a termelés és a piac a maga belső törvényei szerint egyre inkább nemzetközivé válik, ebből következően az egyes országok kormányzati politikájának is az összhangra és az együttműködésre kellene irányulnia.[30]

A szabadkőművesek kárhoztatták a polgári kormányok egymás ellen folytatott gazdasági és politikai harcát, mivel az - szerintük – a szocializmus, a forradalmi mozgalmak malmára hajtja a vizet. Ugyanakkor ellenszenvvel figyelték és kommentálták azt az első világháború óta erősödő folyamatot, amelynek eredményeként az Egyesült Államok mindinkább meghatározó szerephez jutott Európa gazdasági életében, és így politikai viszonyaira is növekvő befolyást gyakorolt.

Jellegzetesen polgári koncepció alapján Európa szuverenitását, gazdasági, politikai súlyát szerették volna megvédeni két, szerintük „Európán kívüli" nagyhatalommal, az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval szemben. Ezért is sürgették a korábbinál határozottabban a francia–német gazdasági együttműködést, a Dunamedence országainak megbékélését és közeledését, valamint a katonai leszerelés előmozdítását.

De az „európai" program sokkal inkább a polgári vágyakat, sem-

mint a realitások tanulságait összegezte. A koncepció azonban meggyökerezett a szabadkőműves mozgalomban, többször újrafogalmazták. Bár mindvégig megmaradt az az elem, amely nyugateurópai polgári alapról elítélte és elutasította az amerikai kapitalizmus agresszivitását, az amerikai életformát, erősebben hatott benne és a későbbiekben mind jobban érvényesült a szovjetellenesség.

A magyar delegáltak a liga 1927-es brüsszeli tanácskozásán is részt vettek, és felfogásuk általában megegyezett a többi jelenlevőével.

Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja, a Bethlen-kormánynak elődeinél mérsékeltebb politikája, valamint a nemzetközi szervezetek intenzív érdeklődése és interveniálása lehetővé tette, hogy a szabadkőművesség a húszas évek derekától szemmel láthatóan növelje aktivitását. Ossian Lang joggal állapította meg: „Jelenleg sokkal reményteljesebbek a kilátások a szabadkőművesek tevékenységének újjászervezésére, mint évekkel ezelőtt voltak."[31]

A belgrádi kongresszus nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar szabadkőművesség kapcsolata megerősödjön a csehszlovák és a román szervezettel, s hogy a magyar szabadkőművesség bizonyos mozgásteret kapjon a szomszédos országok páholyaiban.

1926–1927 körül észrevehetően megnőtt az új „keresők" száma. Természetesen ez viszonylagos volt, számszerűleg nem jelentett tömegeket. Főleg ügyvédek, orvosok, magántisztviselők, ipari és pénzemberek kérték felvételüket. Baracs Károly, aki a Martinovics-páholy vezetésében az emigráns Jászi Oszkár helyére lépett, 1928. december 10-én Németországból küldött hosszabb beszámolót Jásznak a páholy gyarapodásáról: „Elutazásom előtti este összejövetelt tartottunk, amelynek során baráti körünkbe felvettük dr. Kemény György, dr. Braun Róbert és Szimonidesz Lajos jó embereinket. A »Martinovics« persze, mint olyan, nem tarthat munkát, s így nincsen ez idő szerint mód reá, hogy új embereket »in optima forma« felvegyünk. Hosszas habozás után mégis úgy határoztunk, hogy baráti körünket időről időre felfrissítjük értékes elemekkel, hogy a folytonosságot megőrizzük s egyre gyérülő soraink végképp ki ne pusztuljanak."[32]

Nyíltabbak, szabadabbak lettek a szabadkőműves összejövetelek, amelyeket itthon továbbra is kávéházakban, vendéglőkben, klubokban és a már ismert egyesületek keretében tartottak. 1929-ben például Lessing német költő, a szabadkőművesség kiemelkedő egyénisége születésének kétszázadik évfordulóját a Royal Szállóban ünnepelték. A szálló hatalmas különterme zsúfolásig megtelt.

A megélénkült szabadkőműves élet növelte az igényt a páholymunkában való részvételre. Mivel páholyházban tartott szabályos szertartásokra, az újak hivatalos felavatására itthon nem volt lehetőség, megélénkült a forgalom Budapest és Bécs, valamint Pozsony között. A magyar hatóságok Bethlen miniszterelnöksége idején nem akadályozták, hogy „szabadkőművesek csoportosan utazzanak Bécsbe vagy Csehszlovákiába és az ottani páholyok segítségével új tagokat vegyenek fel – emlékezik Benedek Marcell. – Ez a magyarázata annak, hogy a huszonhat évi »sivatagi vándorlás« [vagyis a betiltás – *L. N. Zs.*] alatt a szabadkőművesség nem némult el egészen."[33]

A bécsi nagypáholy, amely a nemzetközi fórumokon a magyarországi szabadkőművesség szószólója volt, most a szabad páholyélet megteremtését is a leghatékonyabban előmozdította. Már 1920-ban helyet adott a Bécsben élő és oda kiutazó magyaroknak, figyelemmel kísérte, támogatta a szlovák területen működő magyar páholyok tevékenységét is.[34]

A Grossloge von Wien 1924-ben tiszteletbeli tagjává választotta Bakonyit, Balassát, Pfeifert, Bihari Mórt, Wilczek Gusztávot. A nagypáholyhoz tartozó Labor (Munka) páholyban – amelyet a magyar Herczeg Marcell alapított – az osztrák tagok mellett igen nagy számban voltak magyarok. De magyarokat lehetett találni a Libertas et Virtus (Szabadság és erény) nevű bécsi páholyban is, amelynek élén gróf Lónyay Károly állt. Magyarországról általában kéthavonta utaztak ki a szabadkőművesek, hogy „szabályos" páholymunkát folytassanak. A bécsi nagypáholy minden jelentősebb megmozdulásán ott voltak meghívottként a magyarországi szabadkőműves vezetők.[35]

A belgrádi AMI-kongresszust követően feltűnően sokat javult a magyar és a csehszlovákiai szabadkőművesség viszonya. A Szlová-

kiában működő magyar páholyokat a húszas évek közepétől gyakran és nagy számban keresték fel magyarországiak. E páholyok között a legfontosabb volt a pozsonyi Testvériség nevű páholy, ahol az új tagok egy részét felvették. 1938-ban, amikor a bécsi döntés értelmében Szlovákia egy részét Magyarországhoz csatolták, a magyar hatóságok 34 magyar páholyt derítettek fel Besztercebányán, Késmárkon, Eperjesen, Beregszászon, Ungváron, Rimaszombaton, Munkácson, Kassán, Losoncon, Pozsonyban és másutt. A Lessing zu den drei Ringen csehszlovák nagypáholy, amelyhez a magyar páholyok is tartoztak, szorosan együttműködött a bécsi nagypáhollyal.[36]

A csehszlovák nagypáholy (Národni Velika Lóža Československa) is nagyobb figyelmet fordított a szlovákiai magyar páholyok életére, támogatására. Valamelyest anyagilag is hozzájárult nemcsak e páholyok működéséhez, de a magyarországi szabadkőművesség létének biztosításához is. Ugyanakkor a Lessing zu den drei Ringen, amelynek tagsága részben a csehszlovákiai németekből állt, a németországi páholyoktól kapott anyagi támogatást a szabadkőművesség nemzetközi segélyakciójának keretében. (Ezt az akciót a New York-i nagypáholy irányította.)[37]

A húszas évek második felében rendeződött az erdélyi magyar páholyok helyzete is. Balassa 1926. december 3-i levelében felhívta az AMI genfi irodájának figyelmét a még fennálló nehézségekre, majd az AMI több alkalommal közvetített, míg végül eldőlt, hogy az erdélyi magyar és szász páholyok használhatják anyanyelvüket és nem rendelődnek alá a regáti román nagypáholynak. Ezt követően gyümölcsöző együttműködés alakult ki az erdélyi magyar és a hazai szabadkőműves-páholyok között. A Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Szatmárnémetiben, Máramarosszigeten, Déván, Nagyváradon, Nagybányán stb. működő páholyok küldöttei gyakran utaztak Budapestre, a magyarországiak pedig Erdélybe. Kölcsönösen tartottak előadásokat, rendeztek irodalmi, művészeti tárgyú összejöveteleket. E találkozások legfőbb szervezője a kulturális és politikai missziót is betöltő erdélyi Ady Társaság volt, Jancsó Elemér tanár és író, a kolozsvári Unió páholy mesterének elnöklete alatt. A magyarországi szabadkőművesek mellett az Ady Társaság olyan írókat

látott vendégül, mint Karinthy Frigyes, Hunyady Sándor, Zsolt Béla, Hatvany Lajos.[38]

A húszas évek végén az erdélyi Szimbolikus Nagypáholy és a Marele Orient (Románia Nagy Keletje) már arról tárgyalt, hogy páholyszövetséget hoz létre. 1929-ben Romániában szintén megalakult az Általános Szabadkőműves Liga csoportja, amelyben Servatiusék fontos szerephez jutottak, s amelynek révén bécsi kapcsolataikat is megerősítették.[39]

A jugoszláv szabadkőművesekkel való harmonikus együttműködés eredményeként rendszeressé vált nemcsak a jugoszláviai magyar és más nemzetiségű páholyok kapcsolata, hanem általában a jugoszláviai és magyarországi szabadkőművesség érintkezése. Küldöttségcserékre került sor, a jugoszláv szabadkőművesek nemcsak Budapesten jártak, hanem gyakran a közelebb eső Nagykanizsán is.

A rendeződött viszonyok eredményeként a magyarországi szabadkőművesség ismét képviseltette magát a különböző országok nagypáholyainál, illetve azok megbízottakat neveztek ki Magyarországon. A Grand Orient de France-szal Auer Pál, az angolokkal Fleissig Sándor, majd Vámbéry Rusztem, a Drei Ringen nevű német páhollyal Friedmann Ignác állt hivatalosan is kapcsolatban.[40]

A húszas évek derekán felmerült az a terv, indítsanak újabb szabadkőműves és polgári demokrata ellenzéki lapot Budapesten. E gondolatot a párizsi magyar emigráció tagjai, a francia szabadkőművesek, itthon Nagy Vince, Rupert Rezső, Buza Barna támogatták. Erre azonban nem került sor, mert a válságos helyzetbe került *Világ* című lap sorsával kellett foglalkozniuk, amely ez idő tájt súlyos anyagi nehézségekkel küzdött, előfizetőinek számát nem tudta növelni, és anyagi forrásai lassan kezdtek elapadni. 1925-ben meghalt Purjesz Lajos, utóda, Feleky Géza pedig a hazai októbristák és polgári radikálisok ítélete szerint, mérsékelte a lap ellenzéki hangját. A kormányzat azonban még ezt is sokallta.

1926-ban, amikor a Bethlen-kormány elsimította a francia frank hamisítása miatt kirobbant botrányt, a lap a legélesebb hangon cikkezett a miniszterelnök és más közéleti vezetők politikai felelősségéről, támadta azt a gátlástalan irredenta politikát, amely az egész országot nemzetközi botrányba rántotta. A belügyminiszter ekkor

végleg betiltotta a *Világot*, ami nagy megdöbbenést és elháborodást váltott ki, mivel az ellenforradalom hatalomra jutása óta egyetlen esetben sem fordult elő, hogy polgári laptól a megjelenési engedélyt végleg megvonják. Így a szabadkőművesek és a polgári radikálisok új lap indítása helyett a *Magyar Hírlap* megvásárlásával és átszervezésével igyekeztek pótolni a *Világot*. A *Magyar Hírlap* 1938-ig jelent meg mint a polgári ellenzék fontos sajtóorgánuma, de nem tudta utolérni a *Világ* színvonalát.[41]

Ilyen körülmények között megnőtt a jelentősége a magas színvonalú, polgári radikális *Századunk*[42] című folyóiratnak, amelyet szintén Jászi körének egykori tagjai szerkesztettek: Varró István, Braun Róbert, Vámbéry, Csécsy. A *Századunk* csak évente tízszer jelent meg, így a sajtótörvény értelmében nem kellett belügyminiszteri engedélyt kérni.

Noha a *Világot* betiltották, egyes szabadkőműves kiadványok megjelenhettek. Balassa József a szabadkőművesség általános történetét foglalta össze, Bakonyi Kálmán pedig „A magyar szabadkőművesség igazságá"-ról írt. Bakonyi előszavában azzal indokolta a könyvecske megjelentetését, hogy „a magyar szabadkőművesség immár nyolc éve nem működhet, azt hisszük tehát, hogy elérkezett az ideje annak, hogy megismertessük a nagyközönséggel a szabadkőművesség alapelveit..."[43]

A kiutazó magyar szabadkőművesek közvetítésével, valamint postai terjesztés útján egyre több külföldi szabadkőműves kiadvány, újság, bulletin érkezett Magyarországra, köztük az Általános Szabadkőműves Liga információs füzetei. A belügyminisztérium szervei fokozottan figyelték és nemegyszer visszatartották a szabadkőművesek postáját, a törvényhatóságokat pedig éberségre szólították fel. A Fővárosi Levéltár ma is őrzi a főpolgármesteri iratok között a belügyminisztériumi körleveleket és a lefoglalt, visszatartott külföldi kiadványokat.[44]

1928-ban a Bethlen-kormány olyan engedményt tett a szabadkőművességnek, amely növelte a mozgalom újjászervezéséhez fűzött illúziókat. Az 1928-as évet Kossuth-évnek nyilvánították, amikor Magyarországon, valamint külföldön számos ünnepségre került sor. 1928. március 15-én New Yorkban, az akkor előkelő Riverside

úton is leleplezték Kossuth szobrát. (A szobor ma is ott áll eredeti helyén.) Erre az ünnepségre tíztagú hivatalos magyar delegáció utazott, amelyet magánutasokként több százan kísértek el, közöttük polgári liberálisok, ellenzéki politikusok, szabadkőművesek is voltak. Feltűnést keltett azonban, hogy a hivatalos magyar delegációnak Balassa József szintén tagja lett, mégpedig a kormány felkérésére. Ezt az AMI és a francia páholyok közbenjárásával magyarázták.[45]

Balassának és társainak amerikai útja alkalom volt arra, hogy a magyar szabadkőművesség nemzetközi kapcsolatait továbbépítsék. Útjukat New York felé megszakították Párizsban, ahol Balassa Bóta Ernő vendége volt, és több megbeszélést folytatott a demokratikus emigráció tagjaival. Bóta Ernő javaslatára a Grande Loge de France „díszmunkát" szervezett Balassa tiszteletére, Aline Ménard-Dorian asszony pedig fogadást adott, hogy Balassának módja legyen találkozni a francia szellemi és politikai élet számos vezetőjével, a Franciaországban élő külföldi szabadkőművesekkel.

New Yorkban nemcsak az amerikai szabadkőművesség olyan, a magyar ügyért sokat fáradozó tagjaival tanácskozott Balassa, mint Ossian Lang és az Ehlers-páholy tagjai, hanem Jászi Oszkárral is. Felkereste továbbá Cincinnatiban azt a páholyt, ahol Kossuth Lajost felavatták.[46]

New Yorkban a hivatalos magyar szervek, a követség részvételével és támogatásával működött egy Hungarian Society of America (Amerikai Magyar Társaság) nevű szervezet. Ennek elnöke, Ph. M. Brown princetoni egyetemi tanár, 1919-ben hosszabb időt töltött Magyarországon mint az antant és az Egyesült Államok megbízottja. A társaság több más tisztségét viszont szabadkőművesek töltötték be, mint N. C. Browne, aki terveikről tájékoztatta Balassát. A társaság szabadkőműves vezetői elérték, hogy amikor meghívták Teleki Pált – aki már korábban tartott előadásokat az Egyesült Államokban –, egyúttal Balassát is felkérték előadások tartására. Balassától hivatalosan nyelvészeti előadásokat kértek. N. C. Browne, aki ez időben rendszeresen levelezett Balassával, tudatta azt is, hogy a társaság és más szervek akciót kívánnak indí-

tani a numerus clausus törvény által sújtott diákok Amerikába való kihozatalára, s erről szintén tanácskozni óhajtanak vele.[47]

A magyarországi szabadkőművesség helyzetének kedvező alakulását a nemzetközi szervezetek megpróbálták felhasználni arra, hogy a Bethlen-kormányt rábírják a páholyélet legalizálására. 1928 novemberének elején a francia szabadkőművesek értesítették Balassát, hogy képviselőjük – elutazása előtt – Párizsban bizalmas villásreggelin tárgyalt báró Korányival, a távozó követtel. Kifejtette neki, hogy a magyarországi páholyok betiltása nemcsak Európában, hanem Amerikában is igen rossz fényt vet Magyarországra. Kérte Korányit, aki Bethlennel személyesen is jó viszonyban volt, hogy ezt értesse meg a magyar miniszterelnökkel. Korányi a levél írója szerint megígérte: „mindent el fog követni, hogy rábírja Bethlent a szabadkőműves-páholyok megnyitására."[48]

A húszas évek végén Budapesten olyan hírek jártak – mint arról Vámos Henrik 1928. december 11-én Jászinak beszámolt –, hogy „a kormány hajlandó visszaállítani a szabadkőművességet, azonban csak három páholyt engedélyez, darabonként 50 taggal..." Vámos úgy vélte, „inkább ne legyen még tíz esztendeig szabadkőművesség Magyarországon, mint egy teljesen behódolt, kormányfőtanácsosi szabadkőművesség, mely csak arra volna jó, hogy a reakciónak apportírozzon".[49]

A páholyok megnyitására azonban még engedmények árán sem kerülhetett sor. Ez olyan kihívás lett volna a római katolikus egyházzal és a kormányzat szélsőjobboldali ellenzékével szemben, amit Bethlen miniszterelnök nem vállalt. Látványos gesztus helyett inkább hallgatólagosan megtűrte a szabadkőművesek egyre élénkebb tevékenységét, és nem akadályozta nemzetközi kapcsolataikat sem. A kérést és sürgetést azonban minden lehetséges alkalommal megismételték. Így akkor is, amikor 1931-ben a magyar parlament meghívására francia parlamenti delegáció járt Budapesten. Ezt a delegációt ugyanis Arthur Groussier, a francia parlament elnöke, egyben a Grand Orient de France nagymestere vezette. Groussier hivatalos látogatása idején tüntetőleg felkereste Balassa Józsefet és Mónus Illést, aki gyakran közvetített a franciaországi magyar emigráció és szabadkőművesség, valamint a hazaiak között.[50]

IV. fejezet

AZ OLASZ FASIZMUS ELLEN

1922. október 31-én - a fasiszták római bevonulása után – Mussolini alakított kormányt, ezzel kezdődött Olaszországban a polgári parlamentarizmust és szabadságjogokat felszámoló fasiszta hatalmi rendszer kiépítése.

A szélsőjobboldali, fasiszta és náci kormányzatok mindenütt felszámolták a szabadkőműves-páholyokat, brutálisan üldözték a polgári liberális és polgári demokratikus irányzatok képviselőit. A szabadkőművesek hagyományos ideáljaikat követve, önvédelmi harcot folytattak a fasizmus, a nácizmus ellen, s az része lett a polgári antifasiszta, ellenállási mozgalomnak. A szabadkőművesség sokkal inkább a közélet előterébe lépett, mint korábban bármikor, napról napra állást kellett foglalnia a politika kérdéseiben. A fasizmus és a nácizmus elleni harc a szabadkőművesség közéleti tevékenységének legpozitívabb szakasza volt. Ugyanakkor ez tárta fel leginkább a mozgalom belső gyengéit, a polgárságon belüli és általános társadalmi elszigeteltségét, hatékonyságának korlátait.

A szabadkőművesek zömét jellemző antifasiszta megnyilatkozások, deklarációk őszinte liberális, demokratikus nézetekből fakadtak, gyakorlati akciókkal azonban nagyon ritkán párosultak, ezért a fasizmus térnyerését aligha gátolták.

A fasiszta hatalomátvételt követően Olaszországban egy ideig még működhettek a szabadkőműves-páholyok, bár mind nehezebb körülmények között. A fasizmus és a szabadkőművesség viszonyának itt sajátos vonása, hogy Mussolini mozgalmának – jóval 1922 októbere előtt – nagyon sok szabadkőműves tagja volt. Ezek az egykor szocialista Mussolinitól – aki Milánóban még páholytagnak

is jelentkezett – az olasz társadalom súlyos belső válságának megoldását remélték. Ugyanakkor azt is tőle várták, hogy az „anarchikus viszonyok" felszámolásával elhárítja a forradalom veszélyét. Jellemző, hogy Luigi Capello tábornok, a „marcia su Roma", a fasiszták római bevonulásának egyik szervezője, magas tisztséget betöltő szabadkőműves volt, akárcsak Italo Balbo repülőtábornagy, aki nemcsak a hatalomátvételig, de az után is Mussolinit szolgálta különböző magas tisztségekben. A „marcia su Roma" előtt Mussolini még kereste a kapcsolatot Domizio Torrigianival, a Grand' Oriente nagymesterével, a szabadkőművesek pedig 1922–1923 fordulóján még bizonytalanok voltak a hatalomátvétel jellegének és várható következményeinek megítélésében.[1]

Az olaszországi helyzet kialakulatlanságát és a szabadkőművesek bizonytalanságát egyaránt tükrözte a Grand' Oriente 1923. január 28-i konventülése, amely nem követelte meg, hogy a páholytagok szakítsanak a fasiszta mozgalommal. Határozatuk azonban kimondta: a páholytagoknak „teljes szabadságukban áll", hogy eldöntsék, az új rendszer mellé állnak-e vagy sem. Az Olaszországi Szimbolikus Nagypáholy Palermi nagymester vezetésével a kezdeti időkben megpróbált kifejezetten lojális magatartást tanúsítani a fasiszta kormányzattal, tárgyalt Mussolinival is, ami kétségtelenül ártott a szabadkőművesség tekintélyének, és mint kiderült, céltalan megalkuvási kísérlet volt.[2]

A fasiszta kormányzat két okból is a szabadkőművesség ellen fordult. Egyrészt azért, mert annak egész közéleti programja és magatartása szembenállt a fasizmus politikai célkitűzéseivel, másrészt, mert a fasiszta rendszer konszolidációját Olaszországban nem lehetett megvalósítani a római katolikus egyház, a Vatikán nélkül. XI. Pius pápa 1922. karácsonyi enciklikáját követően Mussolini bevezette a kötelező vallásoktatást az iskolákban, a Fasiszta Nagytanács 1923. február 13-i ülése kimondta, hogy szabadkőművesek nem lehetnek tagjai a fasiszta mozgalomnak. A határozatot azonban sokan ellenezték, nem egyhangúlag szavazták meg. Ezt követően a többség otthagyta a szabadkőművességet, de szép számmal voltak, akik a páholyt választották, és akadtak olyanok is, akiket éppen fasiszta tevékenységük miatt a páholyok zártak ki.

Nagy feltűnést keltett, amikor Capello tábornok kilépett a fasiszta pártból, hogy páholytagságát megőrizze. (1925-ben Capellót letartóztatták, majd Zaniboni ellenzéki képviselővel együtt – a fasiszta rendszer ellen tervezett felkelés vádjával – 30 évi börtönre ítélték.[3])

1923 folyamán a Rómában, Livornóban és másutt rendezett szabadkőműves összejöveteleken már élesen állást foglaltak Mussolini és politikája ellen. Szabadságjogokat és az Itáliában különösen nagy befolyással rendelkező római katolikus egyházzal szemben laicizálást követeltek. A parlamentben, a közhivatalokban, minisztériumokban még jelentős tisztségeket betöltő szabadkőművesek felléptek a növekvő terror, a diktatórikus módszerek ellen. E tekintetben – politikai nézeteiktől függetlenül – együttműködtek a kommunista, szocialista képviselőkkel és politikusokkal.[4]

Az év végétől azonban Pratóban, Pistojában, Luccában, Torinóban és másutt mind jobban szaporodtak a szabadkőműves-páholyok, páholytagok elleni terrorakciók. A fasiszta párt tagjai kevesellték a szabadkőművesek ellen hozott kormányintézkedéseket, teljes és végleges leszámolást követeltek minden ellenzéki, demokratikus csoporttal.

1924. június 10-én fasiszta merénylők elrabolták és megölték Giacomo Matteotti parlamenti képviselőt, az Olasz Szocialista Párt vezetőjét. Az olasz parlament demokratikus-szocialista ellenzéke ekkor nagyszabású tiltakozást szervezett: az ókori példa nyomán, magát aventinusi ellenzéknek nevezve, bojkottálta a parlamentet. Ezt az akciót a szabadkőművesség is támogatta. Az olasz fasizmus azonban első súlyos válságát nem a parlamentáris módszerekhez való visszatéréssel, hanem a diktatúra intézményesítésével, a polgári demokrácia és liberalizmus maradékának felszámolásával küzdötte le.[5]

Az újabb terrorhullám a szocialista és polgári demokratikus szervezetekkel együtt a szabadkőművességet is sújtotta. Milánó, Bologna, Velence, Livorno, Perugia, Spoleto, Forli, Bari, Palermo stb. városokban fasiszta terrorcsapatok feldúlták, kirabolták a páholyokat; a tagok üzleteit, műhelyeit szétrombolták, a szabadkőműveseket munkahelyükről elhurcolták és véresre verték. Rómában

többször is megpróbáltak behatolni a Palazzo Giustinianiba, a Grand' Oriente székházába, de ezt a karhatalom megakadályozta.[6]

A firenzei fasiszta direktórium 1925 szeptemberében felhívást adott ki: „A mai naptól a szabadkőműveseket és a szabadkőművességet szakadatlanul üldözni fogjuk... A szabadkőműveseket, vagyonukat és érdekeltségeiket könyörtelenül meg kell semmisíteni." A felhívás teljes szövegét éjszaka ráragasztották a szabadkőművesek tulajdonában levő üzletekre, házakra, majd négy napon át hajtóvadászatot folytattak ellenük. A gyújtogatás, fosztogatás, erőszakoskodás valóságos pogromba torkollott, amelynek szabadkőműves áldozatai állami tisztviselők, városi hivatalnokok, vendéglősök, üzlettulajdonosok voltak.[7]

Torrigiani ekkor még szabadon mozoghatott; New Yorkban, Bécsben és egyebütt tárgyalt a szabadkőműves vezetőkkel, Mussolininál pedig hosszú felterjesztésben tiltakozott az erőszakosságok ellen. Mindhiába. 1925 májusában a parlament elfogadta azt a törvényt, amely kimondta, hogy minden társadalmi szervezetnek, egyesületnek – tagjai teljes névsorának benyújtásával – ismételten működési engedélyt kell kérnie a belügyminisztertől. Az olasz nagypáholyok nem tettek eleget e törvénynek, sőt igyekeztek fenntartani a most már antifasiszta jelleget öltő páholyéletet. Torrigiani nagymesterrel az élen nyílt harcot hirdettek a fasizmus ellen, a nemzetközi szabadkőművességtől pedig, a szolidaritás jegyében, Mussolini rendszerének bojkottálását kérték.[8]

A terrorakciók azonban folytatódtak. Egyidejűleg a hatóságok megtagadták az útlevél kiadását a szabadkőművesektől, s akik a Grand' Oriente nagypáholyhoz tartoztak, azokat már ekkor elbocsátották az állami, közszolgálati állásokból. 1925 nyarától-őszétől sorozatosan indított perekben a rendszer elleni szervezkedéssel, összeesküvéssel s azzal vádolták a szabadkőműveseket, hogy az „ellenséges külfölddel" szövetkeznek.[9] A Mussolini ellen megkísérelt merényletekért is a szabadkőműveseket tették felelőssé. Torrigiani nagymestert hosszú évekre a hírhedt Lipari-szigeteki büntetőtáborba zárták. 1932-ben halt meg, s a nemzetközi szabadkőművesség mártírját gyászolta benne. Torrigiani 1918-tól állt a Grand' Oriente élén.

1925. november 26-án a 2029. számú törvénnyel az olasz kormány feloszlatott minden titkos társaságot, ide sorolva az addig belügyi engedéllyel működött szabadkőműves-páholyokat is. A törvény parlamenti vitája során Mussolini éles kirohanást intézett a nemzetközi és az olasz szabadkőművesség „felforgató tevékenysége" ellen. „Először kettétöröm az ellenség csontjait – mondotta a Duce –, azután foglyot csinálok belőle." A törvény végrehajtása során a szabadkőműveseket minden állami, közszolgálati, sőt magántisztviselői állásból is el kellett bocsátani. 1926 januárjában az ellenzéki politikusokat megfosztották állampolgárságuktól, novemberben valamennyi ellenzéki pártot és egyesületet feloszlatták, az ellenzéki sajtót betiltották.[10]

Mindezek alapján érthető, hogy sok szabadkőműves emigrált a fasiszta rendszer elől. Másokat börtönbe vetettek, s nem kerülhették el sorsukat azok sem, akik megpróbáltak „hozzáidomulni" a fasiszta rendszerhez.

A szabadkőművesség nemzetközi szervezetei és a különböző országokban működő nagypáholyok gyorsan reagáltak az olaszországi fejleményekre. A Grand Orient de France már 1923. január 15-én körlevelet intézett a fennhatósága alá tartozó páholyokhoz, kérve, hogy lépjenek fel az olasz fasizmus és általában minden diktatórikus törekvés ellen. A körlevél elemezte az okokat, amelyek a kispolgári rétegeket Mussolini mozgalmához vonzották, s némileg bírálta az olasz szabadkőművesség kezdeti bizonytalanságát a fasizmussal szemben. A Párizsban megjelenő *L'Acacia* közölte és valamennyi páholynak elfogadásra, követésre ajánlotta az Emberi Jogok Ligája olasz tagozatának 1924 novemberében, a nápolyi kongresszuson hozott határozatát. Ez többek között kimondta, hogy az emberi és állampolgári szabadságjogok visszaállítása Olaszország nemzeti érdeke.

A Ligue des Droits de l'Homme nyilatkozatban tiltakozott az olasz szabadkőművesek üldözése, a hamis vádak alapján hozott bírói ítéletek ellen. Torrigiani és Capello elítélése miatt a Grand Orient külön is szót emelt. Támogatta továbbá a Franciaországba menekült olasz páholytagokat. (A menekültek kisebb része Angliában talált otthont.) Ugyancsak a Grand Orient igyekezett nemzet-

közi összefogást kibontakoztatni a menekültek érdekében, és bírálta saját kormányát, amikor úgy látta, engedményeket tesz Mussolininak, amivel az olasz fasizmus pozícióját erősíti.[11]

Párizsban az olasz menekültek Ubaldo Triaca vezetésével Loggia Italia néven alapítottak páholyt, majd Londonban megalakult a Grand' Oriente d'Italia. Olaszországban, főleg Torinóban és Anconában, működött néhány illegális páholy.[12]

A nemzetközi szabadkőművesség figyelemmel kísérte a spanyolországi eseményeket is. A *L'Acacia* már 1923-ban több cikkben bírálta a hadsereg és az egyház által részben kezdeményezett, részben támogatott konzervatív jobboldali politikát. Primo de Rivera diktatórikus jobboldali rendszerének kiépítése együtt járt a szabadkőművesek elleni támadásokkal. 1924 tavaszán Miguel de Unamuño, a spanyol szabadkőművesség vezetője, kénytelen volt emigrációba menni. 1928-ban, amikor a spanyol diktatórikus rendszer ellen szervezkedő egyik jelentős csoportot felszámolták, sok szabadkőművest is bíróság elé állítottak, a madridi és a barcelonai nagypáholyok székházaiban házkutatást tartottak, a szabadkőműveseket forradalmi tevékenységgel vádolták. Mindez arra vezetett, hogy sokan elhagyták Spanyolországot, és Franciaországban kerestek menedéket.[13]

A szabadkőművesek nem csupán azért emelték fel szavukat az olasz fasizmus és általában az erősödő diktatórikus tendenciák ellen, mert azok páholyaikat fenyegették. A fasizmusban olyan háború utáni új jelenséget láttak, amely általában veszélyezteti a polgári demokráciát és az európai békét. A szabadkőműves kiadványokban, a nemzetközi rendezvényeken, az egyes páholyokban lezajlott vitákon elemezték azt; magyarázatot, egyben a fasizmus elleni védekezés módját keresték. Különösen termékenyek voltak e téren a franciák vitái.

Ebben a vizsgálódásban szükségszerűen felmerült a kapitalizmusnak mint rendszernek a problémája, a fasizmus megítélése s mindezzel összefüggésben az a kérdés, mi a helye a szabadkőművességnek a modern világban. 1923-tól kezdve a *L'Acacia* nagy nyilvánosságot adott e problémáknak. A szabadkőművesek szerint a fasizmus a háború utáni válságból nőtt ki, amely nem más, mint

a hatalom és a vagyon elavult megoszlásának, vagyis a kapitalizmusnak a válsága. Sok tekintetben irreális javaslatok sora látott napvilágot: hogyan kellene megváltoztatni azt a helyzetet, amely a kevesek kezébe sokat összpontosít, míg a tömeget kirekeszti mind a társadalmi javak, mind a hatalom birtoklásából.

A szabadkőművesség felismerte, hogy „a fasizmus nem egyszerűen olasz probléma". Jól látták, hogy a diktatórikus, autoritatív módszerek alkalmazása, rendszerré emelése általánosabb nemzetközi érvényű jelenség, amelynek alapját a tőkés rendszer gazdasági és politikai válsága teremtette meg. Ugyanakkor határozottan tagadták, hogy a fasizmus megoldhatná a tőkés-polgári világ válságát. Ezzel egyidejűleg azonban azt a lehetőséget is elutasították, amit a Szovjetunió, a kommunista mozgalom kínált.[14] Ennek a tipikusan polgári koncepciónak súlyos belső ellentmondása abban rejlett, hogy nem tett különbséget a kétféle diktatúra között. A polgári parlamentarizmus alapjáról nemcsak a fasizmust, hanem a tőkés-polgári rendszert felszámoló proletárdiktatúrát is elutasította.

A szabadkőművesek tehát olyan reformokat ajánlottak, amelyektől az ellentétek enyhítését, a tömegek tényleges elégedetlenségének leszerelését remélték, megmaradva a polgári demokrácia keretei között, a polgárság irányítása alatt. Ezek a reformelgondolások azonban mutatták a szocialista mozgalom hatását is, különösen a francia szabadkőművesek között. Így az alapvető nemzeti javak, valamint a nagytőke kezén levő cégek és intézmények állami tulajdonba vételét, a nagyüzemek irányításának új formáit ajánlották, vagyis azt, hogy a tulajdonossal szemben a szakemberek és a munkások közös tanácsának legyen döntő szava; sürgették a szociálpolitika fejlesztését. A *L'Acacia* szerint „a társadalmi feladat valójában nem más, mint alapvető nemzeti feladat".[15] Természetesen mindezt a burzsoá állam alapvető intézményeinek meghagyása mellett akarták elérni.

A Grand Orient de France „Szembefordulni a fasizmussal!" című felhívása 1926-ban nemcsak a politikai harcot sürgette, hanem azoknak a gazdasági és szociális bajoknak az orvoslását is, amelyek döntő szerepet játszottak a fasizmus előretörésében.[16]

Ugyanebben az évben a francia páholyok tekintélyes része vitát rendezett a kapitalizmus válságáról és a lehetséges tennivalókról.

Egységesen arra a következtetésre jutottak, hogy az ellentmondások megoldása csak a „collectivité" lehet, vagyis olyan módszerek alkalmazása, amelyek az egyén vagyoni, társadalmi, politikai monopolhelyzetét korlátozzák, sőt részben meg is szüntetik, a társadalmi igazságosság elveit alkalmazzák. Meg voltak győződve arról, hogy a világ mindenképpen a „kollektivitás" felé halad. Polgári karakterüknek megfelelően azonban hangot adtak aggályaiknak is: a közösségi tendenciától az „egyén szabadságát" féltették.[17]

A francia polgári radikalizmus eszmevilága és a francia politika nyomta rá bélyegét arra a szabadkőműves gondolatsorra, amely politikai-közéleti csoportokban és irányzatokban kereste az „osztály- és hatalmi önzés" reprezentánsait, ezzel a társadalmi ellentétek szítóit s végső fokon a fasizmus útjának egyengetőit. Ezzel kapcsolatban a francia szabadkőművesek három faktort emeltek ki: a nagytőkét, a klerikalizmust és a militarizmust. Ezek szövetsége belpolitikailag reakciót, konzervativizmust, végül fasizmust eredményez, külpolitikailag pedig – folytatták következtetéseiket – háborúhoz vezet. A nagytőke felelősségéről Hitler hatalomra jutása kapcsán fejtik majd ki részletesebben nézeteiket. A húszas évek első felében többet foglalkoztak a római katolikus egyházzal és a Vatikán szerepével. Annál is inkább, mert XI. Pius pápa „Non abbiamo bisogno" („Nincs szükségünk rá") kezdetű enciklikája azt a megállapítást is tartalmazta, hogy „socialismo e massoneria, nemici Nostri" – vagyis: „a szocializmus és a szabadkőművesség ellenségeink."[18]

A szabadkőművesség kutatta az okát, miért lehet hatással a fasiszta mozgalom programja jelentős társadalmi rétegekre. Egy 1923-ban lezajlott franciaországi vitában helyesen állapították meg, hogy a fasiszta program olyan keverék, amely ügyesen elegyít tőkeellenes szociális jelszavakat hazafias, áldemokratikus frázisokkal, úgy tüntetve fel az egész zavaros, eklektikus konglomerátumot, mintha az tényleges gazdasági, politikai, társadalmi demokratizálódást kívánna elérni. Éppen ebben az eklektikusságban, zavarosságban volt az a hatóerő – mutattak rá –, amely a helyzetével, lehetőségeivel elégedetlen kispolgári és egyéb, társadalmilag-politikailag ingatag rétegeket befolyása alá vonhatta.[19]

Számos alkalommal leszögezték, hogy minden szabadkőművesnek fel kell lépnie nemzetközileg, valamint nemzeti keretek között az olasz fasizmus, a spanyol diktatúra vagy a különböző országokban mutatkozó hasonló törekvések ellen. „A háborút követően – írta a *L'Acacia* 1923 júniusában – diktatórikus törekvések támadtak a világon. Minden ország szemben találja magát a maga Mussolinijével." A különbség csak az, mutattak rá, hogy egyik már ténylegesen hatalomra került, a másik egyelőre megelégszik hangos nyilatkozatokkal.[20]

Természetesen nem gondolták, hogy a szabadkőművesség önmagában elegendő és alkalmas arra, hogy a fasizmus, a diktatúra erőit megfékezze. A Grand Orient de France nemcsak a szabadkőművesek nemzetközi összefogását, a „chaîne d'union" az „egység láncának" megteremtését sürgette, hanem a világ munkásaival való együttműködést is. A világ békéjét, a munka szabadságát, a demokráciát a fasizmus, a klerikalizmus és a militarizmus hármas szövetsége fenyegeti – állapította meg a *L'Acacia* „Béke és munka" című szerkesztőségi cikke 1925 szeptemberében. – „Ezért fordulunk minden ország munkásaihoz azzal a kéréssel: egyesüljetek! Csak a ti szövetségetek és a ti erőfeszítésetek biztosíthatja a szabadságot és védheti meg a világ békéjét."[21]

A fasizmus elleni harc, átmenetileg bizonyos mértékben módosította a szabadkőművesek felfogását a Szovjetunióról. A szovjet rendszert, a teljes kollektivizálást gazdasági vonatkozásban elutasították, politikai berendezkedését a polgári parlamentarizmus ideáljával szemben továbbra is elvetették és diktatúrának ítélték. Mégis, az adott helyzetben, a húszas évek folyamán, nem a Szovjetuniót, hanem Mussolinit, a fasizmust tekintették nagyobb veszélynek. Ha a különböző országok nem hajlandók a Szovjetunióval való együttműködésre, hanem ellene fordulnak, állapították meg, akkor „az maga a háború".[22]

Ez az oka, hogy az 1928-as olasz–francia tárgyalásokat a szabadkőművesek fenntartásokkal és nagy aggodalommal kísérték. A franciák e tekintetben azonosították magukat az olasz emigráns politikusok és szabadkőművesek felfogásával. A francia kormánynak adresszálva idézték fel az olasz rendszer terrorját, Matteotti,

Amendola és mások halálát, bebörtönzését, mindazt, amiről – úgy vélték – a kormányközi tárgyalások során sem lehet elfelejtkezni. Még kevésbé arról, hogy az olasz fasiszta rendszernek egy célja van csupán: megerősíteni saját pozícióját, jóváhagyatni a maga nacionalista és imperialista törekvéseit. A „jolies francophilles du fascisme"-mal, a fasizmus franciabarát játékaival szemben a tényleges francia–olasz viszony egyetlen lehetséges alapjának a fasizmus leverését látták – „jeter à bas le fascisme!"[23]

A magyar szabadkőművesség és a liberális polgári ellenzék a franciához hasonlóan foglalt állást, amikor *Az Újság* 1922. november elsejei cikkében leszögezte, hogy „a fasiszta erőlködések az ország bajain nem változtatnak semmit", nem javítanak azokon. Elítélte a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmat, a Bethlen-kormány antiliberális és diktatórikus módszereit, valamint Mussolini rendszerét, amelyet 1925-től kezdve már egyértelműen diktatúrának bélyegzett. Rupert Rezső Kossuth-párti képviselő 1926-ban a parlamentben leszögezte: az olasz rendszer „semmi esetre sem jobb, semmi esetre sem erkölcsösebb, mint volt az orosz bolsevizmus első korszakában, mert az orosz bolsevizmus ma civilizációt jelent ahhoz az állapothoz képest, amelyben ma ez a nemzet [ti. az olasz – *L. N. Zs.*] van."[24]

A szociális ellentétek csökkentését, a társadalmi igazságosság érvényesítését a magyar szabadkőművesség és a polgári ellenzék is kívánta. A „collectivité" gondolatát azonban, abban a formájában, ahogyan azt a francia szabadkőművesek megfogalmazták, csupán egy főleg radikálisokból álló csoport tette magáévá. A Vámbéry szervezte Magyar Fabiánus Társaság – mint láttuk – szinte ugyanolyan célokat tűzött maga elé, mint a francia szabadkőművesség. A többség azonban – az 1918–1919-es forradalmak, a Tanácsköztársaság élménye alapján – elhatárolta magát e gondolattól, sőt, veszélyesnek tartotta, éppen a polgári rend, a polgári parlamentarizmus szempontjából.[25]

A politikai szabadságjogok védelmében nemcsak Mussolini ellen, hanem a Bethlen-kormánnyal szemben is fellépett mind a hazai szabadkőművesség, mind a demokratikus emigráció. 1926-ban az Emberi Jogok Ligája a Párizs melletti Boulogne-ban tiltakozó gyű-

lést szervezett, amely szenvedélyesen megbélyegezte a Bethlen-rendszert. Károlyi Mihály és Szende Pál mellett felszólaltak a francia közélet neves képviselői, jelen voltak a gyűlésen a Ligue des Droits de l'Homme és a Francia Szocialista Párt küldöttei is.[26]

Az Emberi Jogok Ligája sorozatosan interveniált a Magyarországon rendezett perek miatt. Felléptek a vád alá helyezett Veér Imre érdekében, majd tiltakoztak Sallai és Fürst bíróság elé állítása és kivégzése ellen. Jean Longuet, a francia parlament külügyi bizottságának elnöke személyesen utazott Budapestre, hogy kegyelmet eszközöljön ki részükre. Ugyancsak itt járt Felix Hardegg, a Ligue des Droits de l'Homme képviseletében. A nemzetközi szabadkőműves szervezetek tiltakozást szerveztek Sacco és Vanzetti életének megmentéséért is, majd a Grand Loge de France konventje 1927-ben megszervezte a kivégzettek családjának támogatását. Párizsban 1926-ban a Bulgáriában és a többi balkáni országban üldözött politikusok és politikai mozgalmak védelmére bizottság alakult, amely a perbe fogott Rákosi Mátyás és társai érdekében is interveniált. E bizottságban Barbusse, Romain Rolland, Paul Vaillant Couturier, Léon Jouhaux mellett ott volt Jean Longuet is.[27]

A tartalmas vitákban, a tiszteletre méltó akciók során mindössze az a kérdés maradt homályban, vajon a szabadkőművesség a maga pacifista, emberbaráti elveivel, országonként különböző karakterű és erejű szervezeteivel, békés módszereivel nem anakronisztikus jelenség-e a XX. század viszonyai között, s mennyiben lehet eredményes a jobboldali diktatúrákkal, az erőszakkal szemben.

A PÁNEURÓPA MOZGALOM

Az olasz fasizmussal a háttérben még inkább világossá vált a szabadkőművesség számára a nacionalizmus, valamint a nacionalizmus mögött álló erők veszélyessége. A szabadkőművesség kezdettől fogva küzdött a nemzeti ellentétek, a nemzeti megkülönböztetések ellen, de nehezen tudott szabadulni a nacionalizmus káros hatása

alól. A zömükben polgári rétegekhez tartozó páholytagok ugyanis gazdasági-politikai érdekeiket kevéssé rendelték alá idealisztikus elveknek. Ez megmutatkozott olyan kritikus időszakokban, mint 1870–1871, a francia–porosz háború, majd az első világháború periódusa. A húszas években a nacionalizmus problémája még súlyosabbá vált a békeszerződések jellege és hatása következtében. Ekkoriban a francia, és így a nemzetközi szabadkőműves mozgalom is elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a nacionalizmus összekapcsolódik a békeszerződések revíziójának programjával, hogy Magyarországon, Olaszországban és Németországban ezek az erők igen jelentékenyek, s irányító szerepet játszanak a kormánypolitikában. Különösen sokat foglalkozott a bécsi szabadkőművesség a magyarországi Horthy-rendszer szélsőjobboldali, antidemokratikus és nacionalista vonásaival, akcióival. A *L'Acacia* is támadta a magyar irredentizmust és az Ébredő Magyarok Egyesületét. „A nacionalizmus – írta a lap – minden országban a reakció, a háború jelszava." Jogosan ítélte el az olyan politikai irányzatokat, amelyek minden társadalmi probléma megoldását nacionalista alapon keresték, de a probléma francia vonatkozásairól nem esett szó.[28]

A szabadkőművesség helyesen látta meg a békét veszélyeztető törekvéseket, de a húszas években még nem vetette fel azt a kérdést, hogy maga a békerendszer mennyiben járult hozzá a maga imperialista, nagyhatalmi jellegével az egyes országok nacionalizmusának ébren tartásához, új töltetének kialakulásához. A szabadkőművesség ebben az időben kétségtelenül egyoldalúan vizsgálta a nacionalizmust, noha nemzetközi szervezetei már a húszas években is küzdöttek olyan problémákkal, mint például az erdélyi páholyok helyzete. De csak Hitler hatalomra jutása után, a harmincas években kezdték behatóbban elemezni a békeszerződések hibáit, a nacionalista, revíziós propaganda hatékonyságának mélyebben rejlő okait. Ennek ellenére már a húszas években komoly erőfeszítéseket tettek a kölcsönös megértés, az ellentétek elsimítása érdekében.

Az Általános Szabadkőműves Liga 1928-as bécsi kongresszusa – amelyen hétszázan vettek részt, köztük magyarok is – az imperializmus és a nacionalizmus ellen foglalt állást, fokozott harcot hirdetett a demokrácia intézményeinek védelméért. A liga állandó

békebizottságot szervezett, amelynek élére a Nobel-békedíjas belga szenátor, Lafontaine került. A békebizottság előterjesztése nyomán a liga 1929-es amszterdami kongresszusa megbélyegezte a revizionizmust, ismételten hitet tett a béke, a humanizmus mellett. A kongresszus és a határozatok jelentőségét növelte, hogy – az Általános Szabadkőműves Liga megszervezése óta először – részt vett a tanácskozáson az angol nagypáholy küldöttsége is. A párizsi Emberi Jogok Ligája magyar tagozatának lapjában Bóta Ernő így summázta a különböző tanácskozások konklúzióit: „Le fascisme – c'est la guerre", azaz: a fasizmus egyenlő a háborúval.[29]

A húszas évek folyamán a szabadkőművesek még nagy reményeket fűztek a Népszövetség működéséhez, békefenntartó szerepéhez. Ugyanakkor azonban úgy vélték, hogy a Népszövetség szervezeti felépítése, valamint a rendelkezésre álló eszközök nem állnak összhangban feladataival, és nem elég hatékony a tevékenysége. Bírálta a Népszövetséget és a leszerelési tárgyalásokat Albert Einstein is. Nem értett egyet a technikai-szervezési kérdések előtérbe állításával, nem bízott abban sem, hogy az egyes országok a Népszövetség határozatai nyomán ténylegesen csökkenteni fogják hadipotenciáljukat. Úgy vélte, a Népszövetségnek fel kellene állítani egy nemzetközi döntőbíróságot, amely szigorú szankciók alkalmazásával „könyörtelenül" végrehajtja a hozott határozatokat. Ez a javaslat végeredményben megismételte azt a tervet, amelyet a szabadkőművesség már a Népszövetség felállítása előtt kidolgozott.[30]

Az első világháború után az európai biztonság és béke fenntartásának egyik kulcskérdése a francia–német viszony rendezése volt. A szabadkőművesség, ezt felismerve, igyekezett elősegíteni a kölcsönös közeledést. Úgy vélték, hatékonyan támogatniuk kell a weimari Németország erőit Hitlerrel és a militarista-revansista körökkel szemben, arra törekedtek, hogy megszilárdítsák a szabadkőművességben fontos szerepet játszó Stresemann német külügyminiszter pozícióját. Tőle viszont azt várták – mint a *L'Acacia* 1923 novemberében írta –, hogy határozottan lépjen fel a konzervatív és szélsőjobboldali erők ellen, gazdaságilag is korlátozza az antidemokratikus erők mögött álló német finánctőkét, amely egyben a francia burzsoázia nagy vetélytársa is volt. A Bloc National uralma idején

bírálták a francia kormányt, a francia jobboldal viszont a nemzeti érdekek elárulásával vádolta őket. Briand külügyminisztersége idején, a húszas évek második felében, a szabadkőművesség alapjában véve az ő programját tette magáévá.[31]

Nehezebb volt a helyzete a németországi szabadkőművesség ama csoportjának, amely szintén a közeledés szükségessége mellett foglalt állást, mert Németországban a jobboldali, nacionalista erők súlya, befolyása nagyobb volt, és a legyőzöttek nemzeti sérelmét a maguk javára fordíthatták. A szabadkőművesek magatartását úgy értelmezték, hogy megtagadták a szolidaritást a német nemzettel, és az ellenség oldalára álltak. A megbékélést keresők kis csoportja, a humanitárius páholyok mégis megszervezték a Nie wieder Krieg (Soha többé háborút) nevű szövetséget, amely szoros kapcsolatot épített ki a francia Ligue des Droits de l'Homme szervezetével, valamint az Általános Szabadkőműves Ligával.[32]

1923-ban a Nie wieder Krieg szövetség berlini tanácskozásán a Ligue des Droits de l'Homme francia szervezetét Paul Langevin professzor képviselte, aki nagy beszédben hangsúlyozta, hogy a francia–német megbékélésen múlik Európa sorsa, és leszögezte, a francia nép a háború, az imperializmus, a militarizmus ellen foglal állást. Ez a demonstráció megmutatta, hogy mindkét oldalon vannak józan és reálisan gondolkodó szabadkőművesek, demokraták, akik átlátják, hogy nacionalista alapon nem lehet szó népek és államok békés együttéléséről. Valójában azonban mindkét részről némi túlzással jellemezték a „népek" tényleges felfogását, hiszen Franciaországban és Németországban egyaránt – ha különböző mértékben is – érvényesült a nacionalista, konzervatív erők befolyása.[33]

A Grand Orient de France már 1922-től kezdeményező lépéseket tett a német páholyokkal való kapcsolat helyreállítására. A *L'Acacia* 1923–1924-ben cikksorozatot indított a német szabadkőműves mozgalom történetéről, filozófiai nézeteiről, hogy megismertesse azokat a franciákkal, s így széles körben elősegítse a közeledés, az együttműködés gondolatának megerősödését.

A franciák és a németek közötti feszültség enyhítésében, a közeledés előmozdításában oroszlánrész jutott az Általános Szabadkőműves Ligának, amely megszervezte az 1924-es bécsi, majd az 1925-ös

genfi szabadkőműves összejövetelt, valamint az 1925-ös bázeli tanácskozást is. Ezt követően évenként sor került úgynevezett manifesztációkra, vagyis békegyűlésekre, amelyeken a francia és a német közeledés szükségességét hangsúlyozták. Ezeken a fő szerepet a franciák és a németek vitték. Az összejöveteleket többnyire az Általános Szabadkőműves Liga szervezte; kezdetben semleges területeken, majd Franciaországban rendezték. Jelképes értelme is volt annak, hogy 1928-ban Verdunben, az első világháború egyik legpusztítóbb csatájának színhelyén jöttek össze. 1929-ben pedig Mannheimben került sor ilyen békegyűlésre.[34]

A szabadkőművesség a nemzetközi megbékélés és közeledés érdekében nagyobb békekongresszusokat is szervezett, amelyeken részt vettek a legkülönbözőbb demokratikus társadalmi intézmények. Az első világháborút követően Londonban és Berlinben, majd 1925-ben Párizsban, a Sorbonne-on tartottak kongresszust német delegáltak részvételével. A kongresszus határozatában javasolta a Népszövetségnek, hogy nyilvánítson nemzetközi bűnténynek minden agresszív háborút, határozza meg szabatosan az agressziót fogalmát s az ellene hozandó szankciókat, valósítsa meg az általános leszerelést. Követelték, hogy minden állam tisztelje és tartsa be nemzetközi kötelezettségeit, a vitás kérdéseket pedig csakis békés úton rendezzék; végül, a Népszövetség foglalkozzék a békeviszonyoknak megfelelő, az együttműködést elősegítő gazdasági organizmus kiépítésével. A Népszövetség feladata és kötelessége, mondották, hogy gazdasági, politikai, diplomáciai eszközökkel fékezze a fasizmushoz vezető tendenciákat.[35]

Az eddigiek alapján érthető, hogy a szabadkőművességen belül fogalmazódott meg a Páneurópa gondolat, onnan indult ki a Páneurópa mozgalom, amely a nemzetközi politikában a franciák és Briand külügyminiszter révén vált főleg a nyugat-európai polgárság jelszavává. A Páneurópa programot politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt különböző nemzetiségű személyiségek fogalmazták meg, de a kezdeményező az osztrák szabadkőművesség és Richard Nicolaus Coudenhove Kalergi gróf volt. Kalergi gróf, akinek anyja japán, apja holland-görög eredetű volt, Bécsben született, majd Csehszlovákiában élt, 1939-től francia állampolgár s ekkor

már Svájc, majd az Egyesült Államok az otthona. Kalergi, programja népszerűsítésére személyesen kereste fel az államférfiakat, de a Duna-medencében – az osztrákok mellett – csak Masarykkal és Benešsel tárgyalt.

Kalergi, aki a bécsi Humanitas páholy tagja volt, már 1921-től a Páneurópa program érdekében tevékenykedett.[36] S e program jegyében alakult Bécsben a Verband für Kulturelle Zusammenarbeit (Kulturális Együttműködés Szövetsége). 1926 októberében Bécsben tartotta első kongresszusát a Páneurópa Unió, amelyet 1924-ben hívtak életre. Az unió és vezetősége a Páneurópa mozgalom nemzeti komitéiből formálódott, elnöke Kalergi, székhelye Bécs lett. Az osztrák nemzeti komité elnöke Seipel kancellár, a németé Paul Loebe, a Reichstag elnöke volt. 1927-ben az unió díszelnökévé választotta Aristide Briand francia külügyminisztert. Az 1930-as, harmadik Páneurópa kongresszus Berlinben már Briand memorandumának, Páneurópa programjának népszerűsítése jegyében ülésezett. A Páneurópa Unió támogatói és hívei között volt kezdettől fogva Eduard Herriot, Destrée, volt belga miniszter, Albert Einstein, Paul Painlevé, Beneš, Konrad Adenauer, Joseph Caillaux, Francesco Severio Nitti és az egész szabadkőműves mozgalom. A fentiekben tárgyalt szabadkőműves kongresszusok és összejövetelek programja lényegében véve a Páneurópa gondolatot támogatta. 1932 táján a Páneurópa Unió már a hanyatlás jeleit mutatta. Hitler hatalomra jutása azonban néhány évre életre galvanizálta mint a fasizmus elleni egyik polgári szervezetet. A Páneurópa mozgalmat pártfogolta a német és a nemzetközi nagytőke egy része is. Zürichben Robert Bosch német nagyiparos elnökletével pártoló társaságot alapítottak Paneuropa-Förderungsgesellschaft néven, amely biztosította a mozgalom financiális alapjait. A Páneurópa mozgalomnak ugyan szinte minden kontinentális országban volt komitéja, nagyobb szerepet és népszerűséget azonban az első világháborúból vesztesként kikerült országokban nem tudott kivívni magának. A mozgalomban s főleg az elképzelt Páneurópában Anglia helye és szerepe bizonytalan maradt; az unió nem irányult Anglia ellen, de nem is foglalta azt magába.[37]

Louis Loucheur, francia ipari tőkés, Clemenceau, majd Briand

gazdasági szakértője fogalmazta meg elsőként a Páneurópa mozgalom gazdasági programját. 1925 szeptemberében elkészítette az európai országok szoros gazdasági együttműködésére vonatkozó tervét, amelyet 1927 májusában a genfi gazdasági konferencián is megismételt. 1925-ben Stern Rubarth megalapította az Europäischer Zollvereint (Európai Vámegylet), hogy a kontinens országainak vámunióba tömörülését szorgalmazza.[38]

A Verband für Kulturelle Zusammenarbeit, amelynek élén Karl Anton Rohan herceg állt, elsősorban a Duna-medence országainak és népeinek összefogását tekintette feladatának. Ez a szervezet egyesült a franciával, így jött létre az Europäischer Kulturbund (Európai Kultúrszövetség). A szövetség 1934-ig, amikor is működését beszüntette, kilenc kongresszust rendezett. Folyóirata és más kiadványai azonban, amelyek Bécsben németül jelentek meg, két évvel túlélték magát a szövetséget.[39]

A jellegzetes polgári Páneurópa mozgalom nem volt mentes ellentmondásoktól. Szervezői és támogatói a polgári rend válságának demokratikus megoldását remélték tőle, a békés gazdasági, politikai, kulturális együttműködésen alapuló európai egységet kívánták megteremteni. Bár a mozgalom az Egyesült Államok és befolyása ellen is irányult, egyidejűleg élesen szovjetellenes volt. A diplomáciai gyakorlatban a Páneurópa mozgalom a francia biztonsági politikát, a háború utáni status quo fenntartását szolgálta, támogatása az olasz, német és egyéb szélsőjobboldali, revansista törekvések elutasítását is magában foglalta.[40]

A Páneurópa mozgalomnak Magyarországon is volt szervezete. Elnöki tisztét Lukács György volt miniszter töltötte be, aki csak névrokona a világhírű marxista filozófusnak. A magyar komité szervezője és lelke Rainprecht Antal Kossuth-párti ellenzéki politikus volt. Magyarországon a mozgalom nemcsak a francia és német közeledés előmozdítását tekintette fontosnak, hanem azt is, hogy a Duna-medence országai is emelkedjenek felül az ellentétes hatalmi érdekeken és nacionalizmusokon, a magyar ellenforradalmi rendszer és a kisantant-szövetség tagjai is építsenek ki konszolidált, a békét szolgáló sokoldalú együttműködést. A magyarországi Páneurópa szervezetet elsősorban a polgári liberális, demokratikus

ellenzék és a szabadkőművesek támogatták, mint Auer Pál, Halasi-Fischer Ödön, Horváth Zoltán, Hegymegi-Kiss Pál, Marczali Henrik, Nagy Vince, Pakots József, Rassay Károly, Rupert Rezső, Vámbéry Rusztem. Helyeselte természetesen a Szociáldemokrata Párt, mivel ebben is a béke megszilárdításának egyik eszközét látta. Sikerült továbbá megnyerniük néhány konzervatív-liberális felfogású szakembert és politikust (például Gratz Gusztávot, Hegedüs Lóránd egykori pénzügyminisztert) és szellemi-kulturális életünk kiválóságainak szűk kis körét. Kétségtelenül növelte a magyar „páneurópások" tekintélyét, hogy Bartók Béla és Móricz Zsigmond szintén tagjai voltak a komiténak. A magyar szélsőjobboldal a Páneurópa mozgalmat és híveit a francia politika és a kisantant ügynökeinek tartotta, pacifizmusukat pedig nemzetellenesnek bélyegezte.[41]

A Páneurópa gondolatot a Ligue des Droits de l'Homme is teljes mértékben támogatta. Brüsszelben tartott 1926-os kongresszusán hangsúlyozta, hogy az emberi jogok nem őrizhetők meg az európai országok gazdasági és politikai közeledése, a béke fenntartása nélkül.

A béke fenntartására hivatkozva bírálta a francia szabadkőművesség az Egyesült Államokat, amikor az Briand francia külügyminiszter kétoldalú biztonsági szerződésre vonatkozó javaslatát csak úgy fogadta el, hogy azt nemzetközi méretűvé szélesítette. A Kellog–Briand-paktumot nem tartották eléggé hatékonynak, főleg a francia biztonság szempontjából.[42]

ELLENTÉTEK

A határozott közéleti fellépés, noha összhangban állt a szabadkőművesség alapelveivel, az 1920-as évek második felében egyre inkább érezhető feszültséget okozott. Ezért az Általános Szabadkőműves Liga tevékenysége, lazább szervezete rendkívül fontos volt a mozgalom egyetemessége és egységének megőrzése szempontjából. Az Általános Szabadkőműves Liga és az osztrák szabadkőmű-

Pulszky Ferenc,
az első magyar nagymester

A budapesti nagypáholy utolsó
békebeli nagymestere

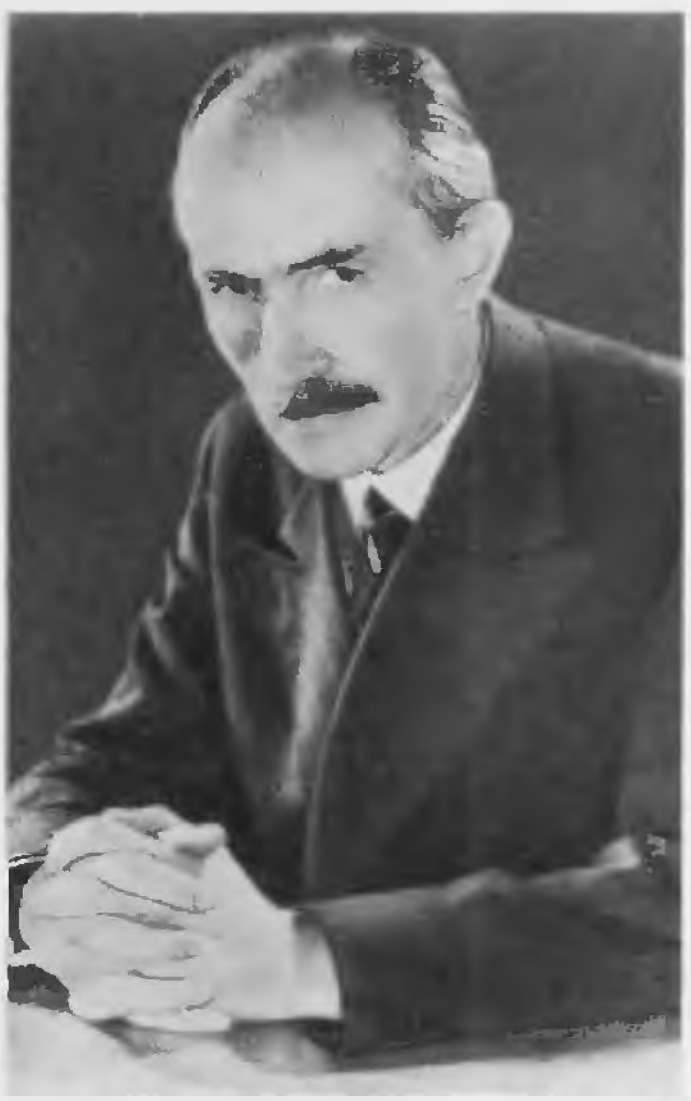

Benedek Marcell,
az utolsó magyar nagymester

Korsó, szabadkőműves szimbólumokkal

A chicagói páholyház

Domizio Torrigiani
Kalergi gróf

Theodore Roosevelt,
az USA elnöke,
főmesteri öltözékben

Arthur Groussier

A walesi herceg
(ex VIII. Edward) tartományi
nagymesteri öltözékben

Az 1926-os
belgrádi kongresszus
résztvevői

Szabadkőműves szimbólum egy gyöngyösi ház homlokzatán

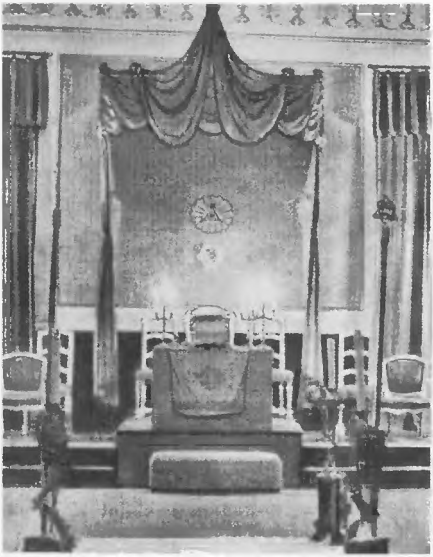

Egy nagypáholy szentélyének szónoki emelvénye

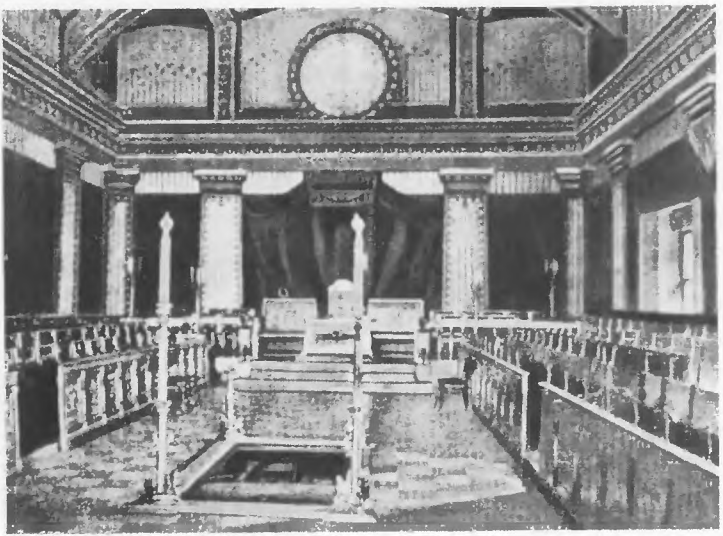

A budapesti páholyház szentélye

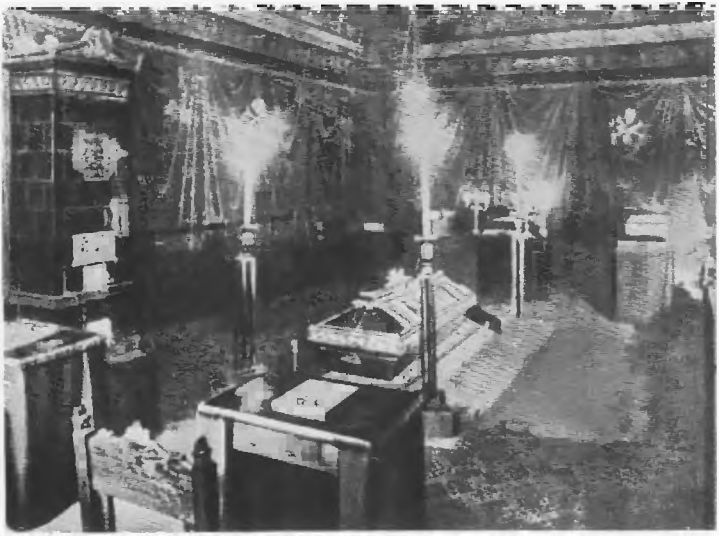

A felavatást előkészítő kamra

Edouard Herriot

Rohan herceg

Madzsar József

Kernstok Károly

vesség közvetítő szerepét igen magasra értékelték a francia szabadkőművesek.

Az erőfeszítések és a kölcsönös jószándék ellenére az Általános Szabadkőműves Liga 1927-es bázeli kongresszusán nyilvánvaló volt, hogy a franciák sokkal sürgetőbben, határozottabban léptek fel a béke fenntartása, a gazdasági és politikai közeledés érdekében, mint a németek, akik óvatosabb, tartózkodóbb magatartást tanúsítottak és ajánlottak. Ezért a liga komitéja, amelynek élén ekkor is Fritz Ullmann állt, olyan határozatot terjesztett be, hogy azt egyhangúlag elfogadhassák. A pártpolitikától való tartózkodást és az általános szabadkőműves ideálok képviseletét hangsúlyozták, nem érintették a vitás kérdéseket, amelyeket az alapelvek részletkérdéseinek nyilvánítottak.[43]

A szabadkőművesség soraiban mind többen kifogásolták, hogy a „Rend" politikai kérdésekkel foglalkozó határozatokat, nyilatkozatokat hozzon nyilvánosságra. Sokan úgy vélték, a szabadkőművesség eltávolodott a maga eredeti karitatív-humanitárius célkitűzéseitől, jellegétől. A politikai vonatkozásban legaktívabb francia páholyokban is nyugtalanság keletkezett emiatt. A *La Chaîne d'Union* című folyóiratban hosszú vita bontakozott ki, amelyre mintegy válaszul s a többség véleményét megfogalmazva írta 1925 októberében a *L'Acacia:* „teljes szívünkből, teljes erőnkből kívánjuk, hogy a XX. század szabadkőművesei legyenek a szükséges társadalmi haladás előmozdítói és megvalósításának résztvevői. Ők legyenek az elsők azok között, akik éltetik és védelmezik a köztársaságot, ők legyenek az elsők azok között is, akik küzdenek a népek közeledéséért és a világ békéjéért." A Grand Orient de France 1928. évi konventje, a páholyokban tapasztalható nyugtalanságot megállapítva, sürgető feladatnak tartotta, hogy a „testvéreket" kellően felkészítsék az új helyzet követelményeire, növeljék a szabadkőművesség társadalmi tekintélyét és közéleti befolyását.[44]

Nőtt a feszültség és a távolság a két francia nagypáholy között, ami már önmagában is kedvezőtlenül hatott nemcsak a francia, hanem az egyetemes szabadkőművességre is. Tetézte a nehézségeket, hogy 1929-ben a Grand Lodge of Great Britain megfogalmazta a szabadkőművesség dogmatikus tételeit rögzítő alapelveit, és ki-

nyilvánította, hogy a jövőben csak azokkal a páholyokkal tartja fenn a kapcsolatot, amelyek ezeket az alapelveket magukévá teszik. A két francia nagypáholy megtagadta, a Grand Lodge of New York és a svájci Alpina páholy azonban elismerte az alapelveket. A modern szabadkőművességet megteremtő, nemzetközi tekintélyű angol nagypáholy magatartása elmélyítette az európai szabadkőművesség belső ellentéteit. Ez érezhetővé vált Svájcban, Ausztriában, Luxemburgban és Belgiumban. A holland páholyok most igazolva látták 1926-ban hozott döntésüket, amelynek következtében kiléptek az AMI-ból és nem vettek részt annak munkájában.[45]

Németországban a szabadkőművesség továbbra is két ellentétes irányzatra bomlott. A német páholyok túlnyomó többsége elutasította az együttműködést a volt ellenséges országokban levő páholyokkal, mindenekelőtt a franciákkal, de még a semlegesekkel való kapcsolatot sem tartotta szükségesnek. A porosz páholyok megtiltották tagjaiknak az Általános Szabadkőműves Liga és az AMI tanácskozásain való részvételt. Árulókként kizárással fenyegették meg azokat, akik a Grand Orient de France-szal kapcsolatot tartottak.[46] A húszas évek végén növekvő feszültségek, a gazdasági világválság következményei Németországban különösen súlyosan mutatkoztak. A Hitler-féle nemzetiszocialista mozgalom befolyása erősödött, s a hagyományos német konzervativizmus és nacionalizmus is a nácik kezére játszott. Mindez a német polgári rétegek, így a szabadkőművesség magatartásában is érezhetővé vált.

Stresemann külügyminiszter 1929-ben bekövetkezett halála nemcsak a német külpolitikára, hanem a szabadkőművességre is kihatott. Stresemann a német tőke és polgárság érdekeinek helyes képviseletét a franciákkal és másokkal való együttműködésben látta. Ezért is támogatta a humanitárius páholyok működését.

A német szabadkőművesség megosztottsága tovább mélyült azáltal, hogy Leo Müffelmannt, aki a francia–német közeledés, a nemzetközi együttműködés híve volt, eltávolították a nagypáholy vezetőségéből. Ez viszont elősegítette, hogy az úgynevezett humanitárius páholyok, amelyek korábban kiléptek a Németországi Nagypáholyok Szövetségéből, 1930-ban külön nagypáholyt alakítsanak Symbolische Grossloge von Deutschland (Németországi Szimboli-

kus Nagypáholy) néven. Ez a nagypáholy szorosan együttműködött az Általános Szabadkőműves Ligával, az osztrákokkal és a franciákkal is. Ezért a német nemzetiszocialista párt élesebben támadta, mint általában a szabadkőműveseket.[47]

A porosz nagypáholyok nemcsak a franciákat bírálták, és saját „testvéreik" ellen léptek fel. 1924-ben nyilatkozatban elítélték a bécsi nagypáholyt, mert a „győztesekkel" (franciákkal, angolokkal) kapcsolatot tartott, majd 1926-ban meg is szakították vele az érintkezést. Példájukat 1931-ben a hamburgi, bayreuthi, Frankfurt am Main-i nagypáholyok követték. Ugyanakkor a Németországi Szimbolikus Nagypáholyban tömörült humanitárius páholyok részt vettek az Általános Szabadkőműves Liga életében és az osztrákokkal is együttműködtek.[48]

A *L'Acacia* 1932 szeptemberében és októberében két hosszabb, komoly cikkben elemezve a német szabadkőművesség helyzetét és kétarcúságát, rámutatott a válságos helyzetre, továbbá arra is, hogy azok a szervezetek, amelyekben a nacionalizmus és antiszemitizmus oly erős, mint a német páholyok zömében, már aligha nevezhetik magukat a „Rend"-hez tartozóaknak.

A szabadkőművesség és a mögötte álló polgári rétegek minden tiszteletreméltó erőfeszítésük ellenére sem tudtak döntő fordulatot elérni a fasizmus, a nacionalizmus elleni küzdelemben. A szabadkőműveseknek társadalmi, közéleti befolyásuk az egyes országokban sokkal csekélyebb volt, mint azt ellenfeleik hirdették, a nemzetközi politikát irányító uralkodó rétegekre hatni nem tudtak érdemlegesen. A polgári rétegeknek csak kisebb hányada állt mögöttük, a nagyburzsoázia, gazdasági-hatalmi érdekei miatt, a munkásosztállyal szemben kész volt fasiszta erők támogatására. Antifasiszta kiállásuk, a béke és a nemzetek közeledése érdekében kifejtett tevékenységük mégis jelentős volt. Fékezték a szélsőjobboldali, diktatórikus irányzatok előretörését, a kispolgári-polgári rétegekben erősítették a demokratikus intézményekhez, a politikai szabadságjogokhoz való ragaszkodást. Emellett a szabadkőművesség erejéhez mérten minden országban támogatta, népszerűsítette azoknak a politikusoknak a törekvéseit, akik az első világháború utáni polgári konszolidációt demokratikus alapon kívánták megvalósítani.

V. fejezet

A VÁLSÁG ÉS A KIBONTAKOZÁS LEHETŐSÉGE

Az 1929-ben kirobbant gazdasági válság, amely az Egyesült Államokból kiindulva végigsöpört Európán, nemcsak súlyos gazdasági, hanem politikai következményekkel is járt. Újfajta intézkedések váltak szükségessé maguknak a tőkés termelési viszonyoknak a védelmében. Emiatt általában mindenütt megnőtt az állam, a központi hatalom szerepe. A gazdasági krízis nyomán kialakult helyzet megerősítette a baloldalt s a tőkés-polgári világ átalakítására vonatkozó baloldali koncepciókat, ugyanakkor talajt teremtett a szélsőjobboldali irányzatok és diktatórikus tendenciák előretöréséhez. A válság aggályokat támasztott a polgári rétegek körében is a tőkés gazdasági és politikai szisztémával kapcsolatban. Ennek nemcsak belső mechanizmusát vizsgálták kritikusan, hanem azt most több oldalról is fenyegetve látták. Az 1930-as évek elején a szabadkőművesség soraiban ismét előtérbe került a kapitalizmus mint rendszer problémája.

A gazdasági világválságot a szabadkőműves irodalom egy – az első világháború befejezése óta tartó – válság mélypontjának, egyben szerves részének tekintette. Felfogása megegyezett általában az európai polgári liberális, polgári demokrata nézetekkel.

Az idős francia generációhoz tartozó André Lebey, a szabadkőművesek nemzetközileg elismert teoretikusa, sajátosan elemezte az új jelenségeket. Szerinte az első világháborút követő szakaszt a „világ

romlása" jellemezte. Megítélése szerint a húszas évek végétől új korszak vette kezdetét: a technika, az elgépiesedés, az elektromosság korszaka. Kérdésessé vált, mint kifejtette, hogy ebben az új korszakban az állam (a kollektivitás) vagy a magánember (magáncég) játssza-e a döntő szerepet. A két lehetőséget s a két típus gazdasági és politikai reprezentánsát a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban látta, de a hagyományos polgári Páneurópa koncepció alapján egyiket sem tartotta kívánatosnak. Felfogása szerint ez az új korszak s maga a kapitalizmus hozta magával az addig ismeretlen, új jelenségek sorát is, köztük a két legfontosabbat: a kommunizmust és a fasizmust.

Lebey odáig megy, hogy szerinte „a fasizmus és a kommunizmus, amelyek ellenséges ikertestvérek módjára egymással szembenállni látszanak, csak a kapitalizmus két különböző arcát tükrözik". Ő sem tett tehát különbséget – akárcsak a korszak polgári gondolkodói és politikusai általában – a két diktatúra között, mert azokat a polgári parlamentarizmus mércéje szerint ítélte meg. Ebből következően utasította el mind a szovjet rendszert, mind a nácizmust.[1]

A korszak további új jelenségeiről szólva foglalkozik Lebey a munkásság nemzetközi szervezetével, valamint a Népszövetséggel, amelyeket szupranacionális, nemzetek felett álló szervezeteknek tekint. Nem mulasztja el azt sem, hogy a fasizmussal összefüggésben élesen bírálja a pápaságot és az egyházat, amely mindenütt a konzervatív politikai irányzat támasza, nem veszi ki részét kellően – pedig lehetősége volna rá – az erőszak elleni küzdelemből, sőt megegyezésre törekszik Mussolinival és Hitlerrel is. A pápaság – írta Lebey – azért „fűzte a maga öreg kezét a fiatal fasizmus pusztító és brutális kezébe", mert ettől remélte hatalmának megtartását és kiterjesztését az új viszonyok között.[2]

Végül is Lebey a válságból való kibontakozásnak s a további fejlődésnek már nem két, hanem három lehetséges útját körvonalazta: a fasizmust, a bolsevizmust és az amerikanizmust. De már ekkor, 1929 szeptemberében, figyelmeztetett az iszlám országainak és Fekete-Afrikának az ébredésére, mint ami komoly nemzetközi problémák forrása.

Mi az, amit ilyen körülmények között tenni lehet? Lebey is, mint társai, az európai összefogást, a gazdasági együttműködést, a politikai közeledést, az „egyesült Európa" megteremtését tartja az egyedüli kiútnak, ennek megvalósítására szeretné mozgósítani a szabadkőműveseket.

Az ilyen, a vágyakozás és nem a lehetőségek birodalmába tartozó elképzelések és javaslatok ellenére kevesen vannak a kortársak között, akik olyan világosan fogalmazták meg a polgári értelmiség valóságos konfliktusát e helyzetben, mint éppen Lebey. „A mai értelmiségi drámája az – írta –, hogy szeretne forradalmár lenni, de nem tud azzá fejlődni. Érzi annak szükségességét, hogy meg kell rázni a világot, amelyet a nacionalizmusok és az osztályok (osztályellentétek) fogtak ollóba, érzi annak morális lehetetlenségét, hogy az európai munkásság sorsát-helyzetét véglegesnek fogadja el." Ennél a felismerésnél tovább azonban csak kivételes egyéniségek jutnak el.[3]

A polgári liberális és demokrata politikai irányzatok – és így a szabadkőművesség – Lebey gondolatmenetét folytatják, sőt annál továbbmennek.

A Grand Orient de France 1930 áprilisában külön deklarációban értékelte a gazdasági világválság jelenségeit. Elsősorban azokra az általános, nem is gazdasági veszélyekre hívta fel a figyelmet, amelyek a válság miatt fenyegetik Európát, majd a nagytőkés-finánctőkés körök szerepével foglalkozott. A deklaráció szerint a finánctőkés körök irányítják a kormányokat, tartják kezükben a közvélemény befolyásolását szolgáló eszközöket, és szövetségesekre találnak az értelmiség egy részében is. Ezek a finánctőkés körök olyan politikát folytatnak, hogy „holnapra már veszélybe kerül a gondolat és a politizálás szabadsága és a gazdasági szabadság is". A gazdasági világválságban megerősödött a finánctőke ama törekvése, amely – a deklaráció szerint – „új feudalizmus", vagyis modernizált állandó kiszolgáltatottság és kötöttségi rendszer megteremtésére irányul. A reálisan megfogalmazott deklaráció azonban nem határozta meg a lehetséges és szükséges tennivalókat. A Lebey által kifejtett értelmiségi-polgári konfliktus nagyon is valóságos volt. Az AMI 1930-ban összehívott szeptemberi kongresszusa, amely hasonló kérdé-

sekkel foglalkozott, szintén nem tudott megvalósítható javaslatokkal előállni, s gazdasági vonatkozásban továbbra is csak az európai országok együttműködését ajánlotta.[4]

A válság éveiben, főképp a válság politikai következményeitől tartva, rendkívül megélénkült a szabadkőművesség tevékenysége. Az események azután igazolták aggodalmaikat: Németországban súlyos politikai válság bontakozott ki; a sorozatosan rendezett választásokon a náci párt egyre inkább előretört; a weimari demokrácia kormányzata képtelen volt megfékezni és letörni Hitlert és mozgalmát; a szocialista mozgalom erőfeszítései ellenére az elégedetlen tömegekre rendkívüli hatással volt a náci propaganda, a német finánctőke a forradalomtól való félelmében a „bármi áron való rendteremtést" hirdető Hitlerék mögé állt. A nácizmus előretörése Németországban általános, egyetemes veszélyt hordozott magában annak nacionalista, agresszív jellege és tervei miatt, közvetlen veszélyt jelentett Franciaországra és a francia politika európai érdekeire. A háború veszélye növekedett.

Mindezekből következett, hogy 1931-ben éppen a szabadkőművesség kezdeményezésére és szervezésében bontakozott ki az Entente Pacifist International (EPI), a nemzetközi pacifista szövetség létrehozására irányuló mozgalom. E szervezet révén csökkenteni akarták a politikai, gazdasági, morális krízis már bekövetkezett és még várható következményeit, fokozni kívánták a béke fenntartására irányuló erőfeszítéseket. Sürgették a gazdasági, különösen a francia–német gazdasági közeledést, a nemzetközi leszerelést, valamint a kisebbségek jogainak tiszteletben tartását. Az EPI-t a Népszövetség keretébe kívánták beilleszteni mint olyan szervezetet, amely az európai föderáció létrehozásán munkálkodik.

Az EPI szervező bizottságának tagja volt Albert Einstein, Edouard Herriot, Panait Istrati, Heinrich Mann, Jean-Paul Boncour, Romain Rolland. Csatlakozásra szólítottak fel mindenkit, pártállásra és vallásra való tekintet nélkül.[5]

A szabadkőművesség nemzetközi szervezetei örömmel üdvözölték az 1931-ben megindult francia–német hivatalos tárgyalásokat, amelyektől messzemenő eredményeket és az általuk is óhajtott közeledés megvalósulását várták.[6]

Biztató jelként fogadták a súlyos nemzetközi helyzetben a spanyol köztársasági kormány megalakulását. Ez egyben azt is jelentette, hogy megszűnt a spanyol szabadkőművesség üldözése. A köztársasági kormányban három szabadkőműves miniszter foglalt helyet. A Grand Orient de France 1931-es konventje lelkesen üdvözölte a spanyol köztársaságot.[7]

A magyar szabadkőművesség és liberális polgárság felfogása alapjában véve egyezett Lebey nézeteivel. A gazdasági válság kapcsán itthon is feltették a kérdést: vajon „a mostani világ nem éli-e végnapjait?" Mély aggodalommal állapították meg, hogy a kapitalizmus „a bolsevizmustól való félelem mellett nem érlelt ki eszmét, mellyel maga mellett lelkesíteni tudna".[8]

A válsággal kapcsolatos elemzéshez magyar részről új adalékot szolgáltattak azzal, hogy cikkek sora vizsgálta a Szovjetunió gazdasági helyzetét, összevetve azt a tőkés világ krízisével. Elismerték, hogy a szervezettség terén tanulni kellene a szovjet rendszertől, amelyet a gazdasági világválság nem érintett. Egyidejűleg viszont minden olyan kísérletet, mely ezt a szervezettséget, tervszerűséget növelte volna vagy erőszakos módon avatkozott volna be a magángazdaságba, élesen bíráltak. Jászi Oszkár odáig ment e téren, hogy a Roosevelt amerikai elnök által kezdeményezett új szisztémát, a New Dealt, amely a gazdasági válság mielőbbi leküzdését szolgálta, a „bolsevizmus amerikai kiadásá"-nak nevezte.[9]

Az *Újság* 1933. februári cikke szerint Németországban „a munkanélküliség és a nyomor jegyében fanatizált tömegeket az imperializmus és a nehézipar állítja most szolgálatába", ez utóbbiak támogatják Hitler mozgalmát. Hogy a fenyegető politikai veszélyeket elhárítsák, a magyar szabadkőművesség és liberális polgárság is helyeselte, sőt sürgette a francia–német gazdasági közeledést. Továbbmenve, a német gazdasági válság mielőbbi megoldása érdekében Franciaországtól egyenesen azt kívánták, hogy támogassa Németország gazdasági egyensúlyának helyreállítását a politikai veszélyek elhárítása érdekében.[10]

De nemcsak Hitlerben, hanem a gazdasági válság idején, és 1933 januárja előtt különösen, a kommunista mozgalomban is fenyegető erőt láttak, akárcsak Lebey. „A kapitalizmus és a nacionalizmus

szemmel látható válságának nem a bolsevizmus az ellenszere, még csak nem is a kommün, sőt még a szocializmus sem" – írta Supka Géza 1933. január 4-én Jászinak. A magyar szabadkőművesség kizárólagosan a polgári demokratikus rendszert tekintette olyan eszköznek és módszernek, amely mind a bolsevizmus, mind a fasizmus ellen védelmet nyújt. Helyzetelemzésük szerint a nagy múltú és erős polgári demokráciákat, mint amilyen Anglia és az északeurópai országok, egyik sem fenyegeti.[11]

A Szovjetunió és a kommunista mozgalom megítélésében a magyar felfogás eltért a franciától vagy az AMI álláspontjától. A gazdasági világválság éveiig a magyar szabadkőművesség és a liberális polgárság szinte kritikátlanul igazodott a francia szabadkőművesség és általában a francia politika vonalához. Amikor azonban a francia kormány a Szovjetunióhoz való közeledésben keresett egyensúlyt és védelmet a mindinkább náci befolyás alá kerülő Németországgal szemben, a magyar szabadkőművesség és a liberális polgárság ezt a lépést erősen kritizálta. A francia kormányt a polgári gondolat elárulásával vádolták, és azt hangsúlyozták, a polgári demokrácia képviselői is felelősek lesznek azért, hogy „az oroszok lesznek a megboldogult Európa örökösei".[12]

HITLER HATALOMRA JUTÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1932. áprilisi poroszországi választások után a *L'Acacia* aggodalommal mutatott rá a német Centrum Párt veszélyes magatartására, mivel Hitlerrel való egyezkedése a nácik pozícióját erősítette. A magyar liberális sajtó hasonlóképpen Brüningtől Papenig mindenkit s minden intézkedést bírált, akik és amelyek a Hitlerrel szemben álló erőket gyengítik, mert „bizonyos, hogy a jobboldalnak ez a nagy előretörése könnyen meghúzhatja a lélekharangot a német szabadság és köztársaság felett". A választást követően,

1932 májusában, Freiburgban megtartott nemzetközi szabadkőműves gyűlés hangulata meglehetősen nyomott volt. A kiadott nyilatkozat szerint a nacionalisták egyik oldalon sem tartották kívánatosnak az összejövetelt, különösen német részről igen sok támadás érte a delegátusokat. Az AMI 1932-es isztambuli kongresszusának, amelyen 30 ország képviseltette magát, szintén a béke fenntartása és megvédése volt a központi gondolata.[13]

1933. január 31-én Hitler lett a német birodalom kancellárja, a nácizmus hatalomra került. Ezzel a szabadkőművesség történetében is új korszak kezdődött. A demokrácia meggyengülése Európában a szabadkőművesség üldözésének új periódusát hozta magával, ugyanakkor a mozgalom a korábbinál aktívabban és határozottabban lépett fel a szélsőjobboldali diktatúrák ellen.

A német szabadkőművességet megosztottan és zömében megalkuvásra készen érte Hitler hatalomátvétele.

A náci ideológia és fajelmélet a szabadkőművességet „a német nemzet és a német nép ellenségének" nyilvánította, a szabadkőműveseket azonosította a zsidókkal. A páholyokat és tagjaikat olyan „idegen elemek"-nek tekintette, amelyeket ki kell iktatni a német társadalomból. Különösen dühödten fordultak az úgynevezett humanitárius páholyok ellen, de végül nem kímélték a konzervatív, lojális páholyokat sem.

Az olasz fasizmusnál brutálisabb és szervezettebb náci mozgalom a szabadkőművesség felszámolását már a hatalomátvétel előtt alaposan előkészítette. A polgári parlamentarizmus intézményrendszerének megszüntetése és a faji törvények alkalmazása önmagában véve is elégséges volt a német szabadkőművesség szétveréséhez, amely Németországban nem támaszkodhatott olyan polgári antifasiszta ellenzékre, mint például Olaszországban. A németországi viszonyok sajátosságai, a német szabadkőművesség gyengesége, majd csaknem teljes fizikai megsemmisítése mind közrejátszik abban, hogy a nácik szabadkőműves-ellenes tevékenysége, brutalitása a szakirodalomban sokkal kevésbé kapott helyet, mint az olasz vagy akár a spanyol. A *Wiener Freimaurer Zeitung*, amely talán a legélénkebb figyelemmel kísérte nyomon a németországi eseményeket,

1936-tól már egyre kevésbé volt abban a helyzetben, hogy tudósításokat, híreket közöljön a német „testvérek" sorsáról.

A náci párt már 1931-ben felszólította tagjait, hogy környezetükben derítsék fel a szabadkőműveseket, s információszerzés érdekében férkőzzenek be a páholyokba is. 1933 januárjától egyre terrorisztikusabban léptek fel a páholyok ellen, pedig azok igyekeztek „kitérni" a nácik elől.[14]

A három porosz nagypáholy táviratban üdvözölte a náci kormányt, és biztosította támogatásáról a „német nemzeti célok" érdekében. Példájukat, enyhébb fogalmazásban, a bajor és szász páholyok is követték.[15]

Göring 1933-ban megtiltotta a hagyományos szabadkőműves elnevezések és szimbólumok használatát. Ehhez igazodva a német nagypáholyok zöme nevét megváltoztatta, rítusait teljesen átalakította, „keresztény" és „nemzeti" fogalmakkal, elnevezésekkel cserélte fel.[16]

A Müffelmann vezetése alatt álló Szimbolikus Nagypáholy, amely ekkoriban már eléggé megerősödött és küszöbön állt elismerése Anglia Egyesült Nagypáholya részéről, erre nem volt hajlandó. Ezért s azt remélve, hogy így a megtorlásokat elkerülheti, a nagypáholyt „elaltatták", vagyis önként feloszlatták, akárcsak az Általános Szabadkőműves Liga németországi szervezetét.[17]

Noha még nem hoztak törvényt a szabadkőművesek ellen, a náci párt és a különböző rohamosztagok megkezdték a szabadkőművesség likvidálását. 1933 májusában a náci párt határozatilag kimondta, hogy szabadkőműves nem lehet párttag, a kormány pedig elrendelte a páholytagok elbocsátását az állami, tartományi stb. hivatalokból. A szabadkőműveseknél megindultak a házkutatások, az SA a páholyházak sorát foglalta le saját céljaira. A lojális páholyok a hagyományos parlamentáris játékszabályok szerint a Reichskanzlerhez, vagyis Hitlerhez fordultak, ő azonban természetesen nem fékezte meg az erőszakosságokat.[18]

1933 őszén letartóztatták Leo Müffelmannt és a Németországi Szimbolikus Nagypáholy más vezetőit. Müffelmann fogságban halt meg, akárcsak Torrigiani, a nemzetközi szabadkőműves világ másik mártírja.[19]

A lojális, konzervatív és antiszemita szabadkőműves páholyok sem kerülhették el sorsukat, noha az úgynevezett humanitárius páholyokhoz mérten meghosszabbították életüket. 1934 januárjában Göring rendeletére a szabadkőművességet betiltották és államellenesnek nyilvánították, tehát azokat a páholyokat is bezárták, amelyek 1933 januárjában Hitler jóindulatát keresték. A náci párt 1937. december 31-ig adott határidőt tagjainak, hogy a Rotary-klubokból is kilépjenek, pedig azok nem kizárólagosan szabadkőműveseket tömörítettek, majd betiltották őket mint „a zsidók speciális szervezeteit".[20]

1938-ra gyakorlatilag teljesen megszűnt a szabadkőművesek tevékenysége. A páholytagok tekintélyes része koncentrációs táborokba került a faji törvények és egyéb rendelkezések következtében, az illegális páholymunka megszervezését a politikai helyzet, a náci rendszer kíméletlensége szinte lehetetlenné tette, azok sem vállalkoztak rá, akik szabadon maradtak.

A Hitler hatalomra jutását követő első években azonban még igen sok szabadkőműves emigrált, és így Jeruzsálemben már 1935-ben újjáalakították a Németországi Szimbolikus Nagypáholyt Emanuel Propper vezetésével. Nagy létszámú német szabadkőműves-páholyok jöttek létre az akkori Palesztina különböző városaiban, valamint az Egyesült Államokban, főleg Kaliforniában. Ezek, amíg lehetett, kapcsolatot tartottak a francia, a csehszlovák, a svájci és az osztrák páholyokkal, tiltakoztak a náci terror, majd a francóisták rémuralma ellen.[21]

Gazdasági és politikai okok miatt már 1932-ben sem tudták Berlinben tartani a Szabadkőműves Liga évi kongresszusát, az 1933-ra tervezettet teljesen el kellett halasztani. 1934-ben Párizsban jöttek ismét össze.[22]

A németországi fordulat megdöbbentette és megrázta Európa liberális, demokratikus gondolkodású polgárait. A szabadkőművesek, akiknek ideálja az emberi szabadságjogok biztosítása, a polgári demokrácia volt, természetesen elutasították a náci diktatúrát, az erőszak kultuszát. Bizonyosra vették, hogy a diktatúra csak ronthatja Németország helyzetét, problémáit nem oldja meg, s hogy Európát is teljes káoszba taszítja.[23]

Megdöbbenve állapították meg, hogy Hitler felszámolta mindazokat a formákat, intézményeket, amelyek polgári értelemben egyáltalában lehetőséget nyújtottak volna az ellenzéki tevékenységhez: a parlamentet, a politikai pártokat, a sajtószabadságot. Ugyanakkor tapasztalniok kellett azt is, hogy a náci diktatúra nem konszolidálódott, és súlyos aggodalommal latolgatták, vajon mit hozhat még. Feltették a kérdést: „Hitler meg akarja hódítani a világot?" A *L'Acacia* 1933. áprilisi számában az olasz menekült Guglielmo Ferrero e kérdésre azzal válaszolt, hogy kimutatta, a náci diktatúra magában hordozza a bukását előidéző okokat, s Hitler világhódító tervei is el fognak bukni. Nem hitték ugyanis, hogy egy ilyen diktatórikus rendszer Európa szívében sokáig életképes lehet.[24] Szinte szó szerint így fogalmazott az *Újság* még Hitler hatalomra jutása előtt, 1931. február 19-én, amikor leszögezte, hogy „minden diktatúra már születésekor magában hordja bukásának csíráit".

Azok, akik Németországban addig az európai civilizáció egyik bástyáját látták, megdöbbenve álltak a történtek előtt, s azt kérdezték, vajon az erős német munkásmozgalom, a szakszervezetek, a weimari köztársaság intézményei miért nem tudták megállítani a náci áradatot. A francia szabadkőművesek megbélyegezték a brutalitást, az antiszemitizmust, a terrort, de egyben azokat is, akik Franciaországban vagy másutt az „erő kultusza" előtt hajbókoltak. Aggodalommal vették számba, hogy Franciaországban szintén sokféle, s nem is jelentéktelen, szélsőjobboldali, fasiszta jellegű szervezet működik, s fokozott elővigyázatosságra intettek velük szemben.[25]

Az AMI végrehajtó bizottsága 1933. május 6-ára Brüsszelbe ülést hívott össze, amely felhívással fordult a világ valamennyi szabadkőműves nagypáholyához. Ebben kifejezték mélységes felháborodásukat és tiltakozásukat a németországi erőszakosságok, a politikai és faji üldözés miatt, amely – a végrehajtó bizottság szerint – egy új barbarizmus felé vezeti a világot. Felhívták a szabadkőműveseket, egyesítsék erőiket, s az alapelvekhez híven minden lehetséges módon szálljanak szembe a nácikkal, saját országukban a fasiszta törekvésekkel. Az egységes fellépést annál inkább

szükségesnek vélték, mert mint G. Dubois a *L'Acaciá*ban kifejtette, nem csupán Németország jelenti a veszélyt: diktatúra van Olaszországban, többé-kevésbé hasonló állapotok uralkodnak Lengyelországban, Bulgáriában, Jugoszláviában, Magyarországon és másutt.[26]

Hitler várható revansista akciói elsősorban Közép- és Kelet-Európában fenyegettek súlyos konfliktusokkal. Ezért az AMI 1933 szeptemberében újabb végrehajtó bizottsági ülést hívott össze, mégpedig Prágában. A csehszlovák nagypáholy meghívására Balassa József és mások is odautaztak Magyarországról. A tanácskozás rendkívül fontos volt, mert Hitler hatalomra jutása után a Duna-medence országaiban előretörtek a szélsőjobboldali irányzatok, s így az itt élő népeket, a még meglevő politikai szabadságjogokat több oldalról is veszély fenyegette. A totális állam programját, amelyet a szabadkőművesek végveszedelemnek tekintettek, Gömbös Magyarországán, Antonescu Romániájában vagy Piłsudski Lengyelországában és másutt is jelentős szélsőjobboldali erők vallották magukénak.

Ilyen körülmények között a politikai szabadságjogok megőrzése, a közeledés előmozdítása, a béke fenntartása a szabadkőművesek számára a korábbinál is aktuálisabb feladatot jelentett. Balassa József az AMI prágai tanácskozásán ezt így fogalmazta meg: „A szabadkőművesekre a legnehezebb feladat vár itt a Duna völgyének országaiban. Lerombolni a falakat, amelyek elválasztják egymástól az embereket és az országokat, őszinte meggyőződéssel előkészíteni a népek és az egyének egymáshoz közeledését."[27]

A Grand Orient de France 1933-as konventjének határozata értelmében a különböző szabadkőműves szervezetek igen tartalmas és tanulságos vitát rendeztek, amelynek egyetlen tárgya volt: a fasizmus és az ellene való harc módszerei, lehetőségei. A franciaországi vita megállapította, hogy 1922-ben az olasz fasizmust még véletlennek lehetett tekinteni. Az azóta bekövetkezett fejleményeket azonban már nem, hiszen „a régi demokráciákat" körülöleli a fasiszta államok sora. Nem volt kétséges számukra, hogy „a bankhatalmasságok szubvencionálták, fegyverezték fel és támogatták a fasizmusokat". A fasizmus, egyben a diktatúrák jellemző jegyeit

a terrorizmusban, a nacionalizmusban, az imperializmusban állapították meg. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy Franciaországban is össze kell fogni minden erővel, szervezettel, amely szembenáll a fasizmussal, amely a köztársaság intézményeit, a szabadságjogokat védeni kívánja: a CGT-vel, a kommunista irányítású szakszervezettel, a Ligue des Droits de l'Homme-mal, minden baloldali politikai párttal. A francia kormánytól a jobboldali szervezetek feloszlatását, az antifasiszta propaganda fokozását, gazdasági és szociális reformokat követeltek. Nemcsak a kormányt, hanem a polgárságot is bírálták, amely – mint megállapították – „tunyán szemléli" az eseményeket.[28]

A Grand Orient de France-nak az erők összefogására vonatkozó programját természetesen a nemzetközi szervezetek magukévá tették, s így többé-kevésbé az egyes országok mozgalmát is áthatotta. A gyakorlatban azonban nem mindenütt s nem azonos következetességgel érvényesült.

A magyar helyzetelemzés egy lényeges ponton tért el a franciától, mégpedig a fasizmus elleni harc szövetségeseinek megítélésében. Magyarországon sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem tartották a szövetségesek körének a kommunistákig való kiszélesítését. „Ne szövetkezzetek az egyik ellenség ellen a másik, talán még veszedelmesebb ellenséggel..." írta a liberális *Esti Kurir* 1935. július 31-én. Mi több, a Franciaországban előretörő baloldalt, illetve a népfront gondolatát, majd megvalósulását a francia koalíciós kormány formájában, élesen bírálták: „a jobboldalról fenyegető diktatúra ellen védekezve olyan áramlatot segítettek uralomra, amely az egyén szabadsága helyett szintén tömegembert és a tömegember megkötöttségét teszi."[29] A magyar liberális polgárság és szabadkőművesség általában Lebey felfogásához igazodott, ami a francia polgárság és szabadkőművesség alapvető nézeteivel is összhangban állt. Franciaországban azonban a jobboldali erők és Hitler fenyegetése miatt a gyakorlatban túl tudtak lépni e polgári koncepció határain, míg Magyarországon ezt megnehezítette, illetve részben lehetetlenné tette a polgári rétegek félelme a már átélt proletárdiktatúrától s az a tény, hogy számos ok miatt úgy látszott,

a hitleri tervek egyelőre nem jelentenek olyan közvetlen veszélyt Magyarországra, mint Franciaországra.

Hitler hatalomra jutása növelte a nemzetközi feszültséget, és veszélybe sodorta a békét. A Grand Orient de France 1933. júniusi felhívása ezért a béke megőrzésének fontosságát hangsúlyozta, rámutatva arra is, hogy egyrészt „az érzelem nem elegendő: eszményünk megkívánja a cselekvés világos tervét", másrészt, hogy az engedmények politikája nem vezet eredményre. A „cselekvés világos terve" az európai föderációt, leszerelést és minden antifasiszta erő összefogását tartalmazta. 1933 novemberében a Grande Loge de France és a Grand Orient de France vezetőinek, valamint a francia parlament szabadkőműves tagjainak közös tanácskozása igyekezett tisztázni, mit tehetnek a gyakorlatban a francia jobboldali és a hitleri veszély ellen.[30]

A szabadkőművesség elsőrendű feladatnak tekintette a béke megőrzését. A Ligue des Droits de l'Homme 1932. március 21-i kongresszusán L. Renand előadásában visszautasította azokat a nézeteket, miszerint a gazdasági válság megoldása a hadiipar fejlesztése, a háborús készülődés lenne. Mind gazdasági, mind politikai megfontolásokból elvetették ezeket. A szabadkőművesek a fegyverkezést súlyos bűnnek ítélték Németországban és Franciaországban is. Hitler hatalomra jutása után mindez még súlyosabbá vált.[31]

Míg korábban, a húszas években, az európai feszültség forrását a szabadkőművesség az egyes országok erős revíziós, revansista törekvéseiben látta, a harmincas években mindinkább felismerték, hogy maga a békerendszer, az egyes békeszerződések eredendően magukban hordozták az ellentéteket, a konfliktusokat. A *L'Acacia*ban 1931-től kezdve több cikk igen reálisan, újszerűen mutatott rá azokra a súlyos problémákra, amelyek abból fakadtak, hogy az úgynevezett nemzeti államok keretébe több milliónyi nemzetiségi kisebbség került. Ezek a cikkek először szóltak kritikusan a nagyhatalmak politikájáról, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország, Jugoszlávia nemzetiségi problémáiról és elfogultságtól mentesen a trianoni békeszerződésről. A francia szabadkőművesek a szenátusban és a képviselőházban is kifejtették, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a nagyhatalmaknak elő kellett volna

segíteniök a térség rendezett és szervezett gazdasági együttműködését. Amikor a békeszerződések bizonyos felülvizsgálatának, sőt korrekciójának szükségességét elismerték, azt is hangsúlyozták, mindez összhangban áll a pacifizmussal, amely nem jelent mást, mint a konfliktusok békés rendezését.[32]

A magyar szabadkőművesek és liberális ellenzékiek szinte szó szerint ezeket a nézeteket vallották. Sőt már 1920-ban, az ellenforradalmi rendszer revíziós politikájával és a szélsőjobboldal kardcsörtetésével szemben éppen azt hangsúlyozták, hogy részleges, az etnikai elven alapuló területi korrekciókra is csak békés úton és kizárólag a békeszerződéseket diktáló nagyhatalmak döntése nyomán kerülhet sor.[33]

A francia szabadkőművesség azonban – a helyzet ellentmondásosságából következően – arra is rámutatott: veszedelmes volna azt feltételezni, hogy az engedmények leszerelhetik az agresszív revíziós törekvéseket, megmenthetik a békét. Ez az intelem annál időszerűbb volt, mivel 1933. június 7-én Anglia és Franciaország négyhatalmi szerződést kötött Német- és Olaszországgal. A vezető nyugati nagyhatalmak éppen az engedmények útjára léptek, a békét úgy akarták fenntartani, hogy a náci Németország területi-hatalmi igényeinek Kelet-Európa felé nyitottak utat.

A béke megőrzésének politikáját azonban a szabadkőművesség túlnyomó többsége – a maga régi pacifista meggyőződésének alapján is – magáévá tette, és még abban a formában is támogatta, ahogyan azt az angol és a francia kormányzat képviselte. A békéltető politika bírálata gyengébb volt, mint a béke fenntartásának szinte minden áron való követelése.

A béke megőrzése mellett a demokrácia erőinek összefogása az a vezérgondolat, amely a Grand Orient de France-t s rajta keresztül a nemzetközi szervezetek tevékenységét meghatározta. A Grand Orient 1933. szeptemberi konventjén Groussier nagymester a fasizmus, a nácizmus győzelmének egyik legfőbb okát abban látta, hogy a demokrácia erői nem voltak egységesek sem nemzeti, sem nemzetközi vonatkozásban. Ezért úgy vélte, ha Franciaország s a többi, a fasizmustól még megmenekült állam meg akarja védeni

demokratikus intézményeit és hagyományait, akkor erőit egyesítenie kell.[34]

Ebben a szellemben reagált a szabadkőműves világ az 1934-ben Marseille-ben elkövetett merényletre, amelynek áldozatul esett Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter. Haláluk a szabadkőművesség számára közvetlen veszteséget is jelentett. Ismeretes, hogy ennek a merényletnek a szálai a horvát nacionalisták támogatása révén nemcsak Olaszországhoz, hanem Magyarországhoz is elvezettek, hiszen Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején Magyarország területén horvát fasiszta kiképzőtábor működött. A magyar liberális polgári ellenzék és szabadkőművesség erejéhez mérten részt vett a merénylők és felbujtóik felderítésében, a bűnösök felelősségre vonásának előmozdításában. A franciáknak, köztük a francia szabadkőműveseknek, segítséget adtak azáltal, hogy az ügy magyarországi vonatkozásairól információkat juttattak el a nyugati polgári demokratikus sajtóhoz.[35]

A teljes képhez hozzátartozik, hogy a szabadkőműveseket a németországi események, a Közép- és Kelet-Európában és másutt megerősödött szélsőjobboldali mozgalmak félelemmel töltötték el, amelynek következtében számos országban elmélyült a kompromisszumra való hajlam. A páholyok, a politikai jobbratolódás ellenére, addig nem fordultak szembe az egyes kormányzati rendszerekkel, amíg azok a szabadkőművesség tevékenységét megtűrték. Így Bulgáriában az 1934-es fordulatot követő Georgiev-kormány nyolc miniszteréből hét páholytag volt, a nagymester a belügyminiszteri tárcát tartotta kezében. A lengyel szabadkőművesek sem fordultak szembe a rendszerrel, amíg a Piłsudski-féle diktatúra nem nyúlt a páholyokhoz, Jugoszláviában a „Rend"-hez tartozó Sándor királyt a diktatórikus fordulat után sem támadták. Az AMI maga is tudomásul vette és helyeselte a páholyoknak ezt a magatartását, és méltányolta az egyes kormányok türelmét és toleranciáját.[36]

Nem voltak azonban elnézőek azokkal a páholytagokkal szemben, akik megtagadták a szabadkőművességet és a szélsőjobboldali mozgalmak szabadkőműves-ellenes akcióihoz csatlakoztak, mint néhány esetben Ausztriában, Lengyelországban vagy másutt történt.[37]

A SPANYOL KÖZTÁRSASÁGÉRT

A harmincas évek második felében világméretű mozgalommá szélesedett a spanyol köztársaság harcosainak támogatása. E mozgalomban a nemzetközi munkásmozgalom járt az élen, de Európa és Amerika antifasiszta, demokratikus érzelmű polgárai szintén részt vállaltak belőle, mert a köztársaságiak támogatása egyet jelentett a fasizmus, a szélsőjobboldali diktatúrák elleni harccal. A demokratikus, antifasiszta polgári csoportok állásfoglalásának súlyt adott az is, hogy a köztársaságiak melletti aktív kiállás egyben a Népszövetség benemavatkozási politikájának az elítélését is jelentette.

A szabadkőművesség a polgári demokrácia ügyét kívánta szolgálni, amikor nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt kezdettől fogva részt vett a köztársaságiak támogatásában.

A Grande Loge de France kezdeményezésére 1936 karácsonyán üzenetet küldtek Rooseveltnek, az Egyesült Államok elnökének, amelyben arra kérték, lépjen közbe a spanyolországi béke helyreállítása, valamint a köztársaság megvédése érdekében. Az üzenetet tizenhat ország szabadkőművesei írták alá, köztük a lengyel, a román, a csehszlovák, az osztrák, a jugoszláv nagymesterek. A magyarok egyetértését és támogatását Balassa József aláírása dokumentálta. Ez egyfelől a magyar szabadkőművesség antifasiszta felfogását tükrözte, másfelől azt, hogy a magyarországi mozgalom szerves része a nemzetközi szabadkőművességnek.[38]

Az Alliance des Maçonneries Persécutées (Üldözött Szabadkőművességek Szövetsége), amelyről még szó lesz, 1937. júniusi alakuló ülésén szintén melegen üdvözölte a spanyol köztársaságiakat, egyben a köztársaság oldalán küzdő külföldieket.[39]

A polgárháború viszonyai között igen nehézzé vált a közvetlen összeköttetés fenntartása a spanyol páholyokkal, a köztársaságiakkal. A szabadkőművesek azonban felhasználták a francia és a spanyol diplomáciai karban meglevő kapcsolataikat, s így a francia, illetve a nemzetközi szabadkőművesség diplomáciai úton juttatta el küldeményeinek egy részét a köztársaságiakhoz.[40]

A köztársaságiak melletti lelkesedés hívta életre a Franciaországi

Spanyolbarátok Szövetségét, amely rendszeresen felkért köztársasági vezetőket előadások tartására, és minden módon igyekezett segíteni küzdelmüket. Ezt a szövetséget a párizsi szabadkőművespáholyok szervezték.[41]

A csehszlovákiai német szabadkőművesek lapja rokonszenvvel írt a köztársaságiakról, hangsúlyozva, hogy egy társadalom alapja csak a demokratikus szabadságjogok rendszere lehet. A magyar szabadkőművesek szintén a köztársaságiakkal rokonszenveztek, de hangot adtak aggodalmuknak: vajon nem „Moszkva győz-e Madridban?" Jászit más kérdés foglalkoztatta: „nemcsak a spanyol nép, de a világ sorsa fog eldőlni hispán csatatereken. Ott fog mindenekelőtt kiviláglani, hogy vajon meg lehet-e állítani a mindenféle fascizmusok lelketölő áradatát..."[42]

A szabadkőművesek világszerte aggodalommal állapították meg a háború veszélyének növekedését, s békebizottságokat, háborúellenes bizottságokat szerveztek. Ezek propagandisztikus, demonstratív megnyilatkozásokkal igyekeztek befolyásolni a közvéleményt a béke fenntartása mellett és a Berlin–Róma-tengely politikája ellen.

Az AMI 1936-os Prágában tartott konventülése a fentiek szellemében elítélte az erőszakot, valamint itt és más alkalmakkor bírálta a Népszövetség állásfoglalását a spanyol kérdésben, általánosságban pedig az agresszióval, az agresszorral kapcsolatos magatartását. Az AMI arra a következtetésre jutott, hogy mivel a Népszövetség eltűrte az agressziót, s maga is a be nem avatkozás álláspontjára helyezkedett, alkalmatlanná vált feladata betöltésére. Azt javasolta, alakítsák át a szervezetet és dolgozzanak ki új programot a számára. A javaslatot azzal indokolták, hogy a Népszövetségben a nagyhatalmak hegemón szerepet játszanak, a kisebb országok pedig csak asszisztálnak, vagyis a Népszövetség tulajdonképpen nem a népek szövetsége. Súlyos hibának tartották, hogy az egyes országokat a kormányok hivatalos megbízottai képviselik. Véleményük szerint minden országban általános választással kellene megválasztani a népszövetségi delegátusokat, és így azok egyetemes érdekeket tudnának képviselni. Nyomatékkal újították fel azt a korábbi javaslatukat, hogy hozzanak létre a Népszövetség rendelkezésére álló nemzetközi, nemzetek feletti fegyveres testületet, amely elejét veheti az atrocitá-

soknak, gondoskodhat a béke fenntartásáról. Mindez a szabadság megőrzését szolgálná Európában, ami felfogásuk szerint nem politikai kérdés, hanem az „európai civilizáció alapja".[43] A második világháború után létrejött Egyesült Nemzetek Szervezetének – egészen más körülmények között – már rendelkezésére álltak és állnak rendfenntartó egységek, amelyek a világ különböző pontjain a fegyverszüneti szerződések betartását és egyéb nemzetközi egyezmények érvényét ellenőrzik és igyekeznek biztosítani.

Elégedetlen volt az AMI a menekültek ügyének kezelése miatt is. A menekültek problémája a szabadkőműves mozgalomban már Mussolini hatalomra jutása után aktuálissá vált, 1933 után pedig tömegméretűvé nőtt. Az AMI konventje szerint elsősorban a Népszövetségnek, de valamennyi demokratikus kormánynak is kötelessége lenne biztosítani a menekültek politikai jogait, munkához és az emberi életfeltételek megteremtéséhez való jogát. A Népszövetség azonban e téren sem felelt meg az AMI várakozásainak.[44]

A spanyol köztársaság melletti állásfoglalás, a köztársaságiak anyagi és egyéb támogatása nem állt összhangban a nagyhatalmak hivatalos politikájával. Az olyan kormányzati rendszerek uralma alatt pedig, mint amilyen Magyarországon is volt, a szélsőjobboldal egyenesen forradalmi megnyilatkozásnak bélyegezte. Egy szegedi jobboldali ifjúsági gyűlés például 1936 szeptemberében tiltakozott a spanyol köztársaság melletti rokonszenv-megnyilatkozások ellen, mert azok 1918–1919 szellemét idézik fel, s kemény megtorló intézkedéseket követelt a belügyminisztertől.[45]

A MAGYAR SZABADKŐMŰVESSÉG A HARMINCAS ÉVEKBEN

Miközben a fasizmus európai térhódítása következtében világszerte romlottak a demokrácia pozíciói, a magyar szabadkőművesség helyzete az 1930-as évek második feléig távolról sem volt olyan rossz,

mint azt a Horthy-rezsim körülményei között feltételeznénk. A bethleni konszolidációnak a szabadkőművesség iránt is engedékenyebb politikája a harmincas években is éreztette hatását. A magyarországi szabadkőművesek ekkor is rendszeresen megtartották összejöveteleiket, sőt ezek száma évről évre gyarapodott. A harmincas évek derekán szerényen bár, de ismét emelkedett az új „keresők" száma. Időközben a nemzetközi szabadkőműves szervezetek élete folyamatossá vált, így a magyar szabadkőművesek nemzetközi kapcsolata is tovább erősödött. A nemzetközi politikai viszonyok alakulása folytán a Duna-medence problematikája előtérbe került, s ez növelte a magyar szabadkőművesség jelentőségét és szerepét az egyetemes mozgalomban.

A magyar szabadkőműves mozgalom megélénkülésének jele volt, hogy Bécsben a Labor anyapáholy mellett megalapították az In labore virtus (Munkában az erény) nevű páholyt, kifejezetten a magyar szabadkőművesek számára. Ide rendszeresen kiutaztak a magyarországi szabadkőművesek is, köztük olyan ismert személyek, mint Fleissig Sándor bankigazgató, Varró István, a *Századunk* szerkesztője. A Grossloge von Wien székházában, a bécsi Dorotheergasse 12. szám alatt 1936-ban magyar szabadkőműves múzeumot nyitottak. A harmincas évek második felében szóba jött, hogy a svájci Alpina Nagypáholy védnöksége alatt szintén alapítanak magyar páholyt. Ezt azonban akkor már nem lehetett megvalósítani.[46]

Itthon Cegléden, Debrecenben, Szolnokon, Szegeden, Gyöngyösön, Nagykanizsán szabadkőműves-körök alakultak. A belügyminisztérium szerint Budapesten 17 régi páholy tagjai tartottak rendszeres összejöveteleket, köztük a Comenius, a Corvin Mátyás, a Demokratia, az Eötvös, a Galilei, a Martinovics. 1936 elején felmerült az a terv, hogy Renaissance néven új páholyt alapítanak. Ez ügyben Bécsben is folytattak tárgyalásokat. Strausz Imre, a Pharmacia Gyógyszerészeti Gyár vezérigazgatója, akit a harmincas években vettek fel, valamint Ágoston Emil, a Kispesti Textilgyár vezérigazgatója, régebbi szabadkőműves, szorgalmazták az új páholy alakítását, de azt a szabályos formák között Magyarországon nem lehetett megoldani.[47]

Mint ahogyan korábban, úgy a harmincas években is szoros és rendszeres volt az együttműködés a magyarországi és az osztrák szabadkőművesség között. Amikor például a Grossloge von Wien tízéves jubileumát ünnepelte, Balassa József vezetésével magyar küldöttség utazott Bécsbe. Balassa és az osztrákok melegen méltatták a két ország szabadkőművességének nagy múltú, gyümölcsöző kapcsolatait. Az In labore virtus bécsi magyar páholy és a pozsonyi Testvériség páholy tagjai is kölcsönösen látogatták egymás „munkáit", s ezekre gyakran utaztak magyarországi „testvérek" is, akik – mint erről már volt szó – ott éltek szabályos páholyéletet.[48]

A pozsonyi Testvériség és a Lessing zu den drei Ringen nagypáholy mindig meghívta a budapestieket is jelesebb „munkák" szervezésekor, s így Balassa, Vámbéry és mások gyakran utaztak Pozsonyba. A pozsonyi magyar konzulátus jelentései beszámolnak arról, hogy nemcsak Pozsonyt, de más szlovákiai városokat és páholyokat is rendszeresen felkerestek. Jelentős fejlemény volt, hogy a cseh, a prágai szabadkőművességgel is szorosabb és közvetlenebb lett az együttműködés, bár ez már meglehetősen későn, csak 1935 körül következett be.

Az 1933 utáni szabadkőműves találkozások antifasiszta megnyilatkozások is voltak, mint azt a pozsonyi konzulátus már említett jelentései hangsúlyozták. Vámbéry a páholyokban tartott előadásaiban támadta a hitleri politikát. Egy 1936. április 7-i jelentés szerint Vámbéryt „az itteni magyar szabadkőműves-páholy több tagja kereste fel". Ez „a cseh szabadkőműveseknek azzal az akciójával van kapcsolatban, amelynek az a célja, hogy a szabadkőműves kapcsolatok segítségével fokozottabb hatást gyakoroljon, különösen a Duna-völgyi politika kérdéseiben, Magyarországra". (Valójában a magyar szabadkőműveseknek semmiféle befolyásuk nem volt a magyar kormány politikájának s főleg külpolitikájának alakítására.) „Az utóbbi időben – tudatja a budapesti belügyminiszterrel a pozsonyi magyar konzul – sűrűn fordult meg Pozsonyban Balassa József egyetemi tanár, a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője, az illegális magyarországi páholyok helyettes főmestere, és kevésbé exponált voltánál fogva ő az, aki a csehszlovákiai szabadkőművesekkel az állandó kapcsolatot fenntartja."[49]

A szorosabb együttműködés és a jobb megértés eredményeként 1936 őszétől a prágai *Svobodny Žednar* című szabadkőműves lapnak – a német mellett – magyar nyelvű melléklete is megjelent.[50]

Hasonló vagy talán még barátibb volt az együttműködés az erdélyi magyar páholyokkal. Kolozsvárra most is sűrűn jártak le a budapestiek, Balassát pedig Brassóból, Aradról és más városokból is megkeresték, ha másként nem, legalább levél útján. A budapesti szabadkőművesek a harmincas évek derekán többször hívtak meg erdélyi „testvéreket" előadások tartására. A fennmaradt levelek tanúsága szerint bukaresti magyar szabadkőművesek is részt vettek alkalmanként a budapesti szabadkőműves összejöveteleken.[51]

A pezsgő szabadkőműves élet alapozta meg azt az 1936. június 28-án Zebegényben megtartott nagyszabású összejövetelt, amelyhez hasonlóra a korábbi években nem volt példa Magyarországon. Hivatalosan a Szünidei Gyermek-üdülőtelep közgyűlésének keretében rendezték meg a találkozót, amelyen a bécsi nagypáholy és az In labore virtus páholy küldöttei is részt vettek. Bakonyi Kálmán mellett Balassa József, Pfeifer Ignác és a bécsi vendégek is felszólaltak. Goldmark Sándor, a bécsi nagypáholy küldötte meleg hangon és nagy elismeréssel méltatta a magyarországi szabadkőművesek tevékenységét. A jobboldali *Nemzeti Újság* viszont, amely 1936. július 1-én részletesen beszámolt az összejövetelről, felháborodásának adott kifejezést.

A zebegényi találkozó tulajdonképpen csak előkészítője volt az 1936. július végén Bécsben megtartott magyar szabadkőműves összejövetelnek. Ezen az egyébként szokásos évi nagygyűlésen, aki csak tehette, részt vett.[52]

A magyar szabadkőművesség és liberális polgárság Hitler hatalomra jutása után nemcsak a nácizmussal, hanem magyarországi híveivel is szembefordult. A harmincas évek elejétől már több náci típusú nemzetiszocialista párt működött Magyarországon, a kormánypolitikában pedig Gömbös Gyula miniszterelnökségétől kezdve megerősödtek azok a törekvések, amelyek főleg az olasz fasizmus példájának követésére irányultak. A liberálisok és a szabadkőművesek ezért a korábbinál nyomatékosabban követelték az olasz és német külkapcsolatok helyett a francia kiépítését és megerősítését.

Ez egyrészt valóban a magyar külpolitika vonalának megváltoztatására, az agresszív, háborúra törő nagyhatalmaktól való elhatárolódásra irányult, másrészt azt jelentette, hogy a magyar szabadkőművesség és liberális polgárság a magyar belpolitikát is a franciához szerette volna igazítani.

Ilyen értelemben igyekeztek kihasználni a magyar és francia parlament közötti hivatalos kapcsolatokat, a francia parlamenti delegációk különböző magyarországi látogatásait. A liberális sajtó 1934–1935-ben cikkek sorában népszerűsítette a francia orientációt, és megkezdték egy franciabarát magyar klub szervezését is. A belügyi hatóságok megfigyelés alatt tartották a szervezkedést, jól tudva, hogy a francia barátság Hitler-ellenességet jelent. Auer Pál, Vámbéry Rusztem, Nagy Vince, Buza Barna mellett az ekkor már ellenzéki Bajcsy-Zsilinszky Endre támogatta leglelkesebben a franciabarát magyar klub tervét. A szervezők szoros kapcsolatban álltak – részben a szabadkőművesek révén – a franciákkal, s az érintkezést a francia parlamenti delegációk 1934-es, 1935-ös látogatásai módfelett megkönnyítették.[53]

Vég nélkül lehetne sorolni azokat a cikkeket, megnyilatkozásokat, amelyekben a magyar szabadkőművesség és a liberális polgárság szót emelt a náci barbarizmus ellen. Az Unió páholy 1933. május elsejei évadnyitó „munkája" tiltakozott a humanizmus, az emberi méltóság, a kultúra minden eredményét és alkotását fenyegető támadás ellen. Élesen elítélték a könyvégetést. „Nem lehet, hogy a szabadkőművesség tétlenül nézze ezt a pusztulást" – jelentette ki Janovics Jenő főmester.[54]

Az új német barbarizmus és antiszemitizmus „nem kizárólag a németországi megbélyegzettek ügye" – mutattak rá, nemcsak a veszteségekről, hanem a szégyenről és a felelősségről is beszélni kell, hiszen „Hitler nem magától jött, hanem – jöhetett". Ezért nevezte például Márai Sándor a sárga foltot vagy csillagot, mellyel a nácik a zsidó állampolgárokat megkülönböztették, „a legújabb európai érdemrendnek". Ezért hangoztatták: „ha hívei akarunk maradni a történelmi Németországnak, szembe kell kerülnünk a hitleri Németországgal."[55]

A Grand Orient de France és az AMI kezdeményezéséhez kap-

csolódva Párizsban, Londonban, Brüsszelben, Szalonikiben, Isztambulban, Prágában és Belgrádban alakultak náciellenes békebizottságok, s mint arról 1936 novemberében a *Niederländische Presseburo* tudósított, Budapesten is. A Magyar Béke Egyesület vezetői között volt Auer Pál és Vámbéry Rusztem is. A nemzetközi kapcsolatok fenntartását jórészt az Amszterdamban élő Laczkó András újságíró vállalta magára.[56]

A magyar szabadkőművesek mélyen átérezték az üldözött „testvérek" sorsának keserűségét, s amikor a németországi páholyok betiltása után a nemzetközi szabadkőművesség a német menekültek támogatását kérte, erejükhöz mérten felajánlották segítségüket. Budapesten külön alapot létesítettek az emigráns német szabadkőművesek és üldözött zsidók támogatására, amelyet a Gyermekbarát Egyesület keretében Feleky Géza, a *Magyar Hírlap* szerkesztője kezelt. A Tel-Avivban megjelenő *Free Mason* című lap tudósítása szerint Hajdu Miklós 1936-ban Palesztinában járt, hogy személyesen tájékozódjék, és fenntartsa a kapcsolatot azokkal a német szabadkőművesekkel, akikkel 1933 előtt a magyarok az Általános Szabadkőműves Liga keretében találkoztak. Ez a segélyakció és mozgalom azonban, amely a Pro Palesztina nevet kapta, a harmincas és negyvenes évek fordulóján lehetőséget adott arra, hogy cionista törekvések és szervezkedés is kapcsolódjon hozzá, ami a szabadkőműves alapelvektől végső fokon idegen volt.[57]

ERŐSÖDŐ NEMZETKÖZI TÁMADÁS

Hitler hatalomra jutása után, a harmincas évek derekától Európaszerte megerősödött a fasiszta politika. Egyidejűleg visszaszorultak a polgári demokrácia intézményei, csökkentek a politikai és emberi szabadságjogok, következésképpen a páholyok működési szabadsága is. Közép- és Kelet-Európában az előretörő fasizmus már a má-

sodik világháború előtt megfojtással fenyegette a szabadkőműves mozgalmat.

Ausztriában az 1934-es bécsi munkásfelkelés leverése és a fasiszta puccskísérlet megerősítette az osztrák jobboldal pozícióit. A bécsi nagypáholy tevékenysége egy ideig szünetelt, majd amikor újra megkezdhette a munkát, szigorú rendőri ellenőrzés alá került. A szabadkőműves összejöveteleken részt vevő rendőrségi emberek minden alkalommal listát készítettek a megjelentekről. Ennek igazi következménye évekkel később mutatkozott, amikor a Harmadik Birodalom bekebelezte Ausztriát. Az angol nagypáholy interveniált az osztrák kormánynál a szabadkőművesek érdekében, így 1935-ben a közvetlen rendőri ellenőrzést megszüntették. A bécsi nagypáholy rendes tisztújító ülését is megtartották, megerősítve nagymesteri tisztében Richard Schlesingert. Ugyanebben az évben a bécsi és az angol nagypáholyok közötti megállapodás értelmében az angol szabadkőművesek vállalták a megindult emigráció s főleg a gyermekek ellátását.[58]

Látszólag normalizálódtak a viszonyok, de valójában az osztrák szabadkőművesség helyzete megrendült, ez pedig súlyosan kihatott a nemzetközi szervezetekre, a magyar szabadkőművességre is. Az Általános Szabadkőműves Liga tevékenysége mindeddig a német és az osztrák páholyok kezdeményezésére, aktivitására épült. A harmincas évek közepén azonban a német páholyok már gyakorlatilag megszűntek, az osztrákok pedig nem tudták többé betölteni régi funkciójukat. Az Általános Szabadkőműves Liga már 1934-es, Luzernbe összehívott tanácskozásán igyekezett felmérni az új helyzetet és következményeit, s más országok erőteljesebb bevonásával pótolni a veszteséget. Kézenfekvő volt, hogy elsősorban a csehszlovákiai páholyok szerepe és befolyása erősödött meg, így az Általános Szabadkőműves Liga igazgatótanácsába cseh delegátust is beválasztottak. Az AMI ugyancsak 1934-ben, Luxemburgban összehívott konventje a csehszlovák mozgalom megerősödött, új nemzetközi súlyának megfelelően szintén beválasztott csehszlovák páholytagot a végrehajtó bizottságba.[59]

1934–1935-től kezdve Európa nagyobb részén szinte általános támadás indult a szabadkőművesség ellen. Jugoszláviában az orto-

dox- és a római katolikus egyházak, valamint a mögöttük álló politikai körök a királygyilkosság légkörét kihasználva zúdítottak vádakat a szabadkőművesekre, többek között azt a képtelenséget állítva, hogy ők szervezték a Sándor király és Barthou francia külügyminiszter elleni merényletet. A Jugoszlávia nagypáholy hiába tiltakozott, ezzel a vádaskodások és támadások nem értek véget.[60] A jobboldali klerikális, militarista körök hasonló érvekkel léptek fel Franciaországban, kihasználva a Stavisky-botrány okozta felbolydulást és azt, hogy az egész francia közéletet felkavaró pénzügyi panama a Grand Orient de France egyes tagjait is érintette.[61]

A szabadkőműves mozgalom elleni akciók mindenütt a jobboldali, nácibarát vagy nácik által pénzelt szervezetektől indultak ki. Indítékuk általában az volt, hogy a szabadkőművesség közéleti tevékenységében a baloldal, a demokrácia ügyét támogatta. A nemzetközi méretű támadást illusztrálja, hogy a békés és semleges Svájcban 1934–1935-ben szintén durva akció kezdődött az Alpina Nagypáholy és a többi szervezet ellen. E mögött a Bazelben megjelent *Volksbund* című lap és köre állt. Csatlakozott hozzá a Nemzeti Front nevű jobboldali szervezet és újságja, amelyet rágalmazásért a helyi kantoni bíróság korábban már pénzbüntetésre ítélt. Válaszul a jobboldali vádakra, az Alpina Nagypáholy 1935. évi montreux-i nagygyűlésére meghívott újságírókat is. Ezzel az volt a célja, hogy széles körben közvetlen tudósításokból ismerjék meg a szabadkőművesség tevékenységét. A szélsőjobboldali, náci befolyású köröknek azonban – kihasználva a polgári demokrácia és a svájci alkotmány adta lehetőségeket – sikerült elérniök, hogy népszavazást rendezzenek arról, betiltsák-e a páholyokat Svájcban vagy sem. Az 1937-ben megtartott népszavazáson 515 000 : 234 000 arányban nemmel feleltek a szavazók, így a mozgalom tovább folytathatta tevékenységét. A népszavazásnak ez az eredménye azért is volt valódi siker, mert a közvetlen politikai megnyilatkozásokat kerülő svájci szabadkőművesség nemcsak minden diktatórikus törekvés ellen tiltakozott, hanem a montreux-i tanácskozás azt is kimondta, hogy a demokrácia, valamint az emberi és a politikai jogok védelme hazafias tett.[62]

A Párizsban megjelenő *La Chaîne d'Union*, kommentálva a svájci

népszavazást, átvette a Francia Kommunista Párt lapjának, a *L'Humanité*nak ezzel kapcsolatos cikkét: „A svájci hitlerista ügynököknek ez a kampánya a szabadkőműves mozgalom ellen nem elszigetelt támadás. Része ez annak az általános támadásnak, amelyet az antikommunista paktumban rögzítettek valamennyi ország minden demokratikus intézménye ellen."[63]

A svájcinál nehezebb volt a helyzet Európa más részein. 1935 januárjában tárgyalta a portugál parlament azt a törvényt, amely a titkos társaságokat beszüntette, ezek közé sorolva az addig törvényesen működő szabadkőművességet. A portugál nagypáholy ennek ellenére folytatta tevékenységét, tagjait felszólította, hogy maradjanak helyükön. A portugál szabadkőművesség napjai azonban meg voltak számlálva, s hamarosan bezárták a páholyokat.[64]

Spanyolországban a francóisták a polgárháború idején a legvadabb kegyetlenséggel és bosszúvággyal csaptak le a szabadkőművesekre, még akkor is, ha azok ténylegesen nem harcoltak ellenük. A tömegesen elrendelt kivégzések során például Granadában több szabadkőműves-páholy teljes tagságát kiirtották. A spanyol szabadkőművesek mintegy tízezer főt számláltak, s a francóisták minden erőszakossága ellenére még 1937–1938-ban működtek páholyok, a szabadkőművesek közül sokan fegyveresen is harcoltak a köztársaság oldalán.[65]

Bulgáriában, ahol a szabadkőművesek a húszas években alig 300 főt számláltak, a harmincas évek derekára megerősödött a mozgalom. A franciák erőteljesen támogatták őket, és sok tekintélyes közéleti személyiséget is megnyertek. Bár 1936–1937-ben itt is fokozódtak a jobboldali támadások a páholyok ellen, de működési szabadságukat nem fenyegették. Azt a tényt, hogy 1936-ban új páholyt is alapítottak, a nemzetközi szabadkőművesség biztató jelnek tekintette, noha erre ténylegesen nem volt ok.[66]

Romániában a fasizmus előretörése véget vetett a szabadkőművesség tevékenységének. 1937-ben betiltották a páholyokat, tagjaik nagy részét pedig különböző megtorló, büntető intézkedéseknek vetették alá. A szabadkőművesség betiltása nacionalista akciókra adott alkalmat Erdélyben, ahol a páholyok helyzete korábban sem volt könnyű. Az erdélyi szabadkőművesek 1937 után igyekeztek

megerősíteni kapcsolataikat a jugoszlávokkal, mert a magyarországiak aligha lehettek segítségükre. Amikor 1940-ben magyar csapatok vonultak be Észak-Erdélybe s a terület átmenetileg magyar fennhatóság alá került, folytatódott a szabadkőművesek üldözése.[67]

A szabadkőművesség mindinkább súlyosodó helyzetét tűzte napirendre az egyes országok főtanácsainak értekezlete 1935-ben. Huszonhat ország delegáltjai főként az osztrák, a magyar, az olasz, a portugál páholyélet problémáit vitatták. Nem tudjuk pontosan, vajon Balassa részt vett-e a tanácskozáson, vagy az osztrákok képviselték a magyar ügyet. Mindenesetre megállapították, hogy a magyar mozgalom – figyelembe véve az általános európai helyzetet – kielégítően működik, s erről a *La Chaîne d'Union* is beszámolt. Ugyanakkor felhívták az esetleg Ausztriába, illetve Magyarországra utazók figyelmét, hogy szabadkőműves voltukat és kapcsolataikat diszkréten kezeljék, nehogy felesleges zaklatásnak tegyék ki a magyar és az osztrák páholytagokat. Aggodalommal tárgyalták a portugáliai helyzetet, mert ott a fasiszta kormányzat egyre drasztikusabb eszközöket alkalmazott. Leszögezték, hogy a kapcsolatok minél szorosabbra fűzése éppen a nehéz helyzetben levő, üldöztetésnek kitett mozgalmakkal rendkívül fontos, s erre vonatkozóan több határozatot hoztak.[68]

Ezeknek megfelelően, s mert a közép- és kelet-európai helyzet mind több problémát okozott, 1935-ben az AMI Varsóban tartotta évi tanácskozását. A tanácskozás színhelyének kiválasztásával azt kívánták demonstrálni, hogy a szabadkőművesség Európa e részén erős, és élvezi a nemzetközi szervezetek támogatását. Valójában azonban csak a gondok és nehézségek szaporodtak Európa minden részén, a Duna-medence térségében különösen.[69]

1936-tól kezdve Ausztria német megszállásának veszélye vált a nemzetközi szabadkőműves mozgalom központi problémájává. Hitler első Anschluss-kísérlete ugyan eredménytelen maradt, az azonban senki előtt sem volt kétséges, hogy előbb-utóbb sor kerül Ausztria bekebelezésére. A Grossloge von Wien már 1935-ben komolyan mérlegelte az Anschluss-szal, illetve a szabadkőművesség várható betiltásával kapcsolatos helyzetet és tennivalókat, noha mint láttuk, 1936 szeptemberében a magyar szabadkőművesek még Bécs-

ben tarthatták meg nagygyűlésüket. A bécsi központot pótolni hivatott új centrum megteremtéséről folytatott tanácskozások során felmerült az a gondolat, vajon nem lehetne-e a magyarországi mozgalom legalitását visszaszerezni, s így ismét arra bízni az osztrák szabadkőművesség patronálását.

Magyar vonatkozásban lényeges feladat volt az is, hogy a Bécshez fűződő szálak szövevényét úgy fejtsék fel, hogy az a mozgalomnak a legkevesebb kárt okozza, és ne vágja el a magyarországi szabadkőműveseket a nemzetközi szervezetektől. Ezek a kérdések álltak előtérben az 1936-os zebegényi és bécsi összejöveteleken is.

Gömbös halála után, Darányi Kálmán „szürke kabinetjének" hivatalba lépését követően tehát Friedrich István, aki megőrizte szabadkőműves kapcsolatait, a Grossloge von Wien vezetőivel konzultálva, puhatolózó tárgyalásokat kezdett a magyar kormánynál. Hír szerint az osztrák, s ami ennél fontosabb, az angol politikai körök is szót emeltek a magyar szabadkőművesség érdekében. A páholyok szabadságának visszaállítását a liberális ellenzék általában, a Rupert Rezső és Nagy Vince által vezetett októbristák pedig különösen támogatták. Az 1920-as betiltó rendelet visszavonását azonban nem tudták elérni.[70]

A Magyarországgal kapcsolatos elgondolásokat tehát el kellett ejteni. Szó volt arról is, hogy Svájcba tegyék át a nemzetközi szabadkőművesség új centrumát.[71] 1936-ban azonban ez nem látszott célszerűnek, mert az Alpina Nagypáholy elleni támadások ekkor voltak a legerősebbek, és még nem lehetett tudni, mi lesz a népszavazás eredménye.

Az AMI és az Általános Szabadkőműves Liga egyre inkább Prágát tartotta alkalmasnak a közép- és kelet-európai szabadkőművesség összefogására és a franciákkal, valamint a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolat fenntartására.

1936 júniusában az AMI Párizsban rendezett kongresszust, amelynek védnöke Léon Blum francia miniszterelnök, szabadkőműves nagymester volt. Ezen valamennyi Duna-medencei szabadkőműves szervezet képviseltette magát, így a magyarok is. Az AMI és a francia nagypáholyok minden erővel azon voltak, hogy szorosabbra fűzzék a páholyok közötti kapcsolatot, s úgy vélték, a jövő-

ben nem elég csupán egy-egy ország szabadkőművességének problémáival foglalkozni, hanem e térséget mint sajátos egységet kell kezelni.

Még az év augusztusában újabb nemzetközi tanácskozásra került sor, ezúttal Prágában. Ezt az AMI és az Általános Szabadkőműves Liga közösen hívta össze. A napirend itt is a nemzetközi helyzet és az osztrák kérdéskomplexum volt.[72]

A magyar szabadkőművesség 1936 decemberében részt vett a Grande Loge de France lyoni kongresszusán, ahol szó esett arról, hogy Ausztria német megszállása és az osztrák szabadkőművesség betiltása esetén a magyarok a Grande Loge de France fennhatósága alá helyeznék magukat.

A Közép- és Kelet-Európa iránti érdeklődés folytán ugyancsak 1936-ban tekintélyes francia szabadkőművesekből álló csoport tett itt körutazást, hogy behatóbban megismerje a viszonyokat. Ausztriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, Svájcban, Luxemburgban, sőt Németországban is jártak. Balassa, aki ezt követően több levelet váltott a delegáció egyik tagjával, felhívta a figyelmet a romániai magyar páholyok nehéz helyzetére.[73]

A francia delegáció látogatása és az egymást követő nemzetközi tanácskozások végül is arra vezettek, hogy Prágát válasszák a Duna-medence szabadkőművességének központjául. Ezt, az elmondottakon kívül, a csehszlovák szabadkőművesség igen kedvező körülményei is indokolták. 1935 decemberében E. Benešt választották a Csehszlovák Köztársaság elnökévé, s ő e funkciójában is aktívan részt vett a szabadkőműves élet irányításában. 1936-ban Beneš kezdeményezésére egyetlen nagypáholyban egyesült valamennyi csehszlovákiai szabadkőműves. Kísérletet tettek arra is, hogy szabadkőműves keretek között csökkentsék azt a feszültséget, amely ez időben már erősen érezhető volt a köztársaság német és csehszlovák lakosai között.

A csehszlovák szabadkőművesség azonban, mint azt a kortársak megállapították, igazán nagy átütő erővel Csehszlovákiában sem rendelkezett, amely pedig a szabadkőművesek és a lakosság számarányát tekintve Ausztria mögött a második helyet foglalta el a Duna-medencében.

Az új helyzetben 1936-tól – mint láttuk – megélénkült a magyar és a csehszlovák szabadkőművesség kapcsolata. Ezt szervezetileg megalapozta az a körülmény, hogy Ausztria német megszállása előtt a Grossloge von Wien részben Prágába települt át, iratainak egy részét oda vitték. Az In labore virtus páholy ugyan francia főhatóság alá került, de ténylegesen Prágában, illetve Pozsonyban működött, hiszen magyar tagjai könnyen odautazhattak.[74]

1936-ban előkészületek történtek arra is, hogy a Párizsban 1937-ben megrendezett világkiállítást felhasználják nemzetközi szabadkőműves találkozó megszervezésére. A korábbi világkiállítások, már a legelsőtől kezdve, szintén összekapcsolódtak szabadkőműves tanácskozásokkal. A francia nagypáholyok külön bizottságot állítottak fel a program kidolgozására, a külföldiek fogadására.[75]

A magyarországi szabadkőműveseket, Balassával az élen, nyolc tagú delegáció képviselte a világkiállítás alkalmából megrendezett párizsi és vidéki összejöveteleken. Most még inkább fontosnak tartották, hogy az osztrák, a csehszlovák, a román, a jugoszláv és a magyar páholyok együttműködjenek, segítsék egymást, és törekedjenek a kormánypolitika antifasiszta befolyásolására. A résztvevők – noha a nemzetközi helyzet aggasztó volt – nem gondolták, hogy hosszú évekre ez az utolsó nagyszabású nemzetközi összejövetelük.[76]

A mozgalmat egyre inkább fenyegető náci politika miatt különösen nagyra értékelték, hogy Franciaországban 1936-tól a népfront volt kormányon, s így a szabadkőművesség és az AMI is biztonságban tevékenykedhetett. A francia szabadkőművesek határozottan támogatták a népfrontot, ugyanakkor azonban nem voltak kritikátlanok vele szemben. Folyóirataikban, a páholyokban rendezett vitákon gyakran értékelték, de bírálták is a kormány tevékenységét. 1937 márciusában a párizsi La Démocratie páholy körlevele felszólította tagjait és a kormányt, minden eszközzel vessenek véget a franciaországi náci típusú szervezetek, agent provocateur-ök tevékenységének, akadályozzák meg, hogy Franciaországban a spanyolhoz hasonló polgárháború törjön ki. A Grand Orient 1937. szeptemberi közgyűlése erőteljesebb szociálpolitikát, egyes termelőüzemek államosítását, a nők politikai, gazdasági egyenjogúságának biztosítását és más hasonló intézkedéseket sürgetett. A Grande

Loge de France szintén követelte, hogy a népfrontkormány vessen véget minden jobboldali szervezkedésnek. Behatóan megvitatták az állam reformjára vonatkozó népfronttervet is, és ahhoz egy sor észrevételt fűztek a fentiek szellemében.[77]

Bizonyos, hogy a francia népfrontkormány létezése nemcsak a francia, hanem az egész európai szabadkőművesség szempontjából nagy pozitívum volt. A különböző országokból menekült „testvérek" nagy része Franciaországban talált otthont, s ott tudták megszervezni – a francia páholyok és az AMI támogatásával – 1937 júniusában az Alliance des Maçonneries Persécutées-t. Az alakuló ülésen elsősorban az emigráns olasz, német, portugál szabadkőművesek vettek részt, akik Dániából, Franciaország különböző részeiből és máshonnan érkeztek Párizsba.[78]

A BELSŐ ELLENTÉTEK ELMÉLYÜLÉSE

A szabadkőművesség feladatait, tevékenységének jellegét illető nézeteltérések a harmincas években felújultak és kiéleződtek. A húszas évekhez hasonlóan ezek a viták nem szorítkoztak pusztán a szabadkőművesség tételeinek értelmezésére, filozófiai problémáira, mögöttük tulajdonképpen a polgárságon belüli társadalmi és politikai ellentétek húzódtak meg. A náciellenes megnyilatkozások, majd a spanyol köztársaságiak támogatása, az antifasiszta törekvéseket nyíltan megfogalmazó nemzetközi összejövetelek a szabadkőművesek konzervatív szárnyában ellenérzést váltottak ki. Azt hangoztatták, hogy a szabadkőművesekhez méltatlan a közéleti aktivitás, helytelenítették az antifasiszta alapon létrehozott széles társadalmi összefogást. Lényegében mindkét oldal a polgári rendet kívánta fenntartani és megvédeni, csak más és más módszert látott ahhoz célravezetőnek.

A szabadkőművességen belüli viták és ellentétek végigkísérték

az antifasiszta akciókat. Franciaországban 1934-ben heves polémia alakult ki; sokan azt követelték, hogy a szabadkőművesség teljesen hagyjon fel a közéleti, politikai szerepléssel. Camille Savoir, a magas tisztséget betöltő, régi és igen tekintélyes vezető, kezdettől aggodalommal figyelte és ellenezte a páholyok növekvő érdeklődését a politika iránt. Savoirt sokan támogatták, a többség azonban Arthur Groussier nagymestert követte, aki idős kora ellenére a fiatalabb generáció véleményét fogalmazta meg, hangoztatva, hogy a szabadkőműveseknek nemcsak joguk, de kötelességük is részt venni a politikai életben, mert a szabadságjogok, a demokrácia védelme egyet jelent a szabadkőműves mozgalom védelmével. Rámutatott, hogy egyes országokban nem azért fordult tragikusra a mozgalom sorsa, mert politizált, hanem azért, mert az államhatalom antidemokratikus, diktatórikus. Külön szólt a magyar, az osztrák és természetesen a német mozgalomról. Cáfolhatatlan érveléssel kimutatta, hogy Németországban ugyanúgy betiltották azokat a páholyokat, amelyek lelkesen csatlakoztak a nemzetiszocializmushoz, mint azokat, amelyek az összeütközés elkerülése reményében önként „elaltatták" a munkát, egyidejűleg azonban szembe is szálltak a nácizmussal.[79]

Groussier kijelentette, hogy a szabadkőművesség Franciaországban – és bizonyos tekintetben nemzetközileg is – olyan tényező volt, amellyel számolni kellett. Fenntartva azt az alapelvet, amelyet a húszas években is számtalanszor kiemelt, hogy a szabadkőművesség nem pártpolitikát, hanem általános társadalmi érdeket képvisel, vagyis a polgári jogegyenlőségért, a politikai és emberi szabadságjogokért küzd, Groussier még a korábbinál is fontosabbnak minősítette a páholyok aktív közéleti szereplését.[80]

Felfogása nemcsak egész Franciaországban talált kedvező visszhangra, az AMI és több nagypáholy is magáévá tette. Így a dán nagypáholy 1933. évi konventjének a világ valamennyi páholyához intézett felhívása rámutat arra, hogy szabályzatuk tiltja ugyan a politikai kérdések megvitatását, de az adott helyzetben a szabályhoz való merev ragaszkodás létében fenyegeti magát a szabadkőművességet. Éppen ezért szükségesnek tartja, hogy minden nagypáholy, minden „testvér" teljes munkával, teljes erejével lépjen fel

mindenütt a szabadkőművesség alapelvei, egyben a demokrácia védelmében, mint ahogyan azt is szükségesnek ítélte, hogy szervezetileg megerősítsék nemzetközi együttműködésüket, összehangolják akcióikat.[81]

Bizonyos, hogy az AMI és az Általános Szabadkőműves Liga nem fejthetett volna ki aktív antifasiszta tevékenységet, ha a különböző országok nagypáholyai nem támogatták volna programjukat. Európának azokban az országaiban, ahol fasiszta diktatúrák voltak hatalmon, vagy ahol korlátozták a politikai szabadságjogokat, a szabadkőművesek túlnyomó többsége természetesnek és szükségesnek tartotta, hogy politizáljon, hogy küzdjön a szabadságjogokért. Azok pedig, akiket közvetlenül nem sújtottak diktatórikus kormányintézkedések, általában megértéssel támogatták más nemzetiségű „testvéreik" küzdelmét. Jellemző például, hogy Lengyelországban – ahol a páholyok vezetői nem törődve a tagság elégedetlenségével, hosszú időn át visszahúzódtak a közéleti szerepléstől – éppen Hitler hatalomra jutása után, 1934–1935-ben élénkült meg a páholyélet.[82]

Mindezek ellenére a szabadkőművességen belül sokan helytelenítették a közéleti szereplést, illetve a mozgalom súlypontjának ilyen irányú eltolódásától tartottak. Volt, aki általában a politizálás ellen tiltakozott, de nem csekély volt azoknak a száma, akik nemcsak azt kifogásolták, hogy a szabadkőművesség „belemerül a pártpolitikába", hanem azt is, hogy „a szociál-bolsevik politika oldalán" teszi ezt. Így Camille Savoir éppen erre hivatkozva mondott le tisztségéről, hogy nagyobb nyomatékot adjon tiltakozásának.[83]

A politika kizárása az élet kizárását jelentette volna, ezért egyszerűen lehetetlen és megvalósíthatatlan volt az európai páholyok nagyobb részében. Ráadásul a franciák egyáltalán nem tekintették politikai jellegű megnyilvánulásnak a szabadság-egyenlőség-testvériség jelszavának hangoztatását. Ilyen alapon utasították vissza a mozgalom elleni külső támadásokat, s próbálták megnyugtatni a mozgalmon belüli elégedetleneket.[84]

Az aggályoskodók és elégedetlenkedők leszerelése azonban azért sem volt könnyű, mert a harmincas években még kirívóbbá vált,

hogy a brit és az észak-európai, főleg a svéd szabadkőművesség továbbra is kitart korábbi felfogása mellett, elzárkózik a profán világ problémái elől, nem helyesli a Grand Orient és az AMI magatartását, maga pedig nem kíván bekapcsolódni a nemzetközi szervezetek tevékenységébe.

A francia szabadkőművesek igyekeztek meggyőzni angol „testvéreiket" arról, mennyire gyengíti a közös ügyet az a tény, hogy az angolszász, skandináv, holland szervezetek távol maradtak az AMI-tól. Groussier egy 1937. májusi összejövetelen, amelyen amerikai vendégek is jelen voltak, hivatkozott rá, hogy milyen eredménnyel járt az angol nagypáholy közbelépése Ausztriában 1935-ben.[85]

Az Általános Szabadkőműves Liga, valamint vezetői közül Ullmann, Lennhoff, Schlesinger és mások tapintata, az ellentétek áthidalására tett erőfeszítésük nélkül a szabadkőművesség nehezen vészelhette volna át belső válságát, és a francia szabadkőművesség, valamint az AMI bizonyára nagymértékben elszigetelődött volna.

Az Általános Szabadkőműves Liga kifejezetten közvetítő szándékkal rendezte meg 1937 szeptemberében párizsi kongresszusát. Erre mind a franciák, mind az angolok elküldték képviselőiket, ami lehetővé tette a közvetlen megbeszélést, a kölcsönös véleménycserét. Fritz Ullmann higgadt és tárgyilagos beszédben ismertette a francia és az angolszász szabadkőművesek felfogása közötti különbségeket, a történeti okokat, amelyek ezeket kialakították. Rámutatott, hogy az angolszászok által őrzött tradíciókra épül az egész szabadkőművesség. Objektív tényezőkre hivatkozva igyekezett elérni az ellentéteken való felülemelkedést.

A francia szónokok kevésbé voltak óvatosak, mint Ullmann. Kijelentették, hogy az angolszász szabadkőműveseknek több megértést kellene tanúsítaniuk a szabadkőművesség latin (francia) ága iránt, és nagyobb felelősséget kellene vállalniuk az egész szabadkőművességért.[86] Úgy vélték, inkább ők tettek engedményeket – bár erre ténylegesen nem sok adat található a rendelkezésünkre álló forrásokban. Az egység érdekében tett gesztusnak tekintették például az AMI 1937-es, a világ valamennyi szabadkőműves szervezetéhez intézett körlevelét. Ebben az 1938-ra tervezett kongresszus előkészítéseként a közeledés lehetőségeiről és eszközeiről

kértek véleményt. A legfontosabb nagypáholy, a nagy-britanniai – noha, mint láttuk, konkrét esetekben kiállt az üldözött páholyok mellett – 1938-ban diplomatikusan kitért az AMI-val, a franciákkal való szorosabb együttműködés elől. Viszont Anglia Egyesült Nagypáholya vetette fel azt a gondolatot, hogy hozzanak létre egységes nemzetközi szabadkőműves szervezetet, amely minden szabadkőművest egyetlen „világpáholyban" fogna össze. Ám ezt a javaslatot a franciák hagyták érdemleges válasz nélkül.[87]

Ma sem zárult le a vita arról, vajon helyes volt-e s helyes-e egyáltalán, hogy a szabadkőművesség közéleti, illetve politikai szerepet vállaljon. A mozgalom sok nemzetközileg tekintélyes vezetője, történetének művelője éppen azzal magyarázza a szabadkőművesség szerepének a XX. században végbement hanyatlását, hogy az túlságosan is közel került a profán világhoz. Sőt, egyesek szerint a visszaesés, visszafejlődés már a XIX. század végén elkezdődött. Ezt azzal magyarázták, hogy a szabadkőművesség egyetemes érvényesülését gyakran keresztezték a nemzeti, olykor egyenesen nacionalista törekvések, hogy a második világháború után – mint azt Albert Lantoine, a szabadkőművesség történetének ismert művelője megfogalmazta – „a politikai pártoknak már nincs szükségük" a szabadkőművességre.[88]

Valójában, XX. századi történetünkben éppen azokon a pontokon billen a mérleg nyelve a szabadkőművesség felé, ahol közéleti szerepet vállalt, mégpedig a szélsőjobboldal, a fasizmus ellen, a demokratikus emberi és politikai jogok védelmében. Ha nem ezt tette volna, aligha tudott volna jelentőségre szert tenni a sokféle polgári szervezet között.

VI. fejezet

A HÁBORÚ ELŐESTÉJE

Formálisan még béke volt Európában, de a nagyhatalmak politikája és Hitler diplomáciai sikerei, a háborús előkészületek, majd Ausztria német megszállása a szabadkőművesség számára már 1938-ban hadiállapotokat teremtettek: a Duna-medencében és Spanyolországban szinte teljesen felszámolták a szabadkőművességet.

A nácik bécsi bevonulásuk napján, 1938. március 12-én lefoglalták és bezárták a bécsi nagypáholyt, véget vetettek a szabadkőművesek tevékenységének. Richard Schlesingert, a nagypáholy 78 esztendős nagymesterét börtönbe vetették, ahol júniusban meghalt. A szabadkőműveseket börtönbe vagy koncentrációs táborokba hurcolták, a nagypáholy helyiségeiben pedig szabadkőműves-ellenes múzeumot rendeztek be. Lónyay Károly gróf még idejében Párizsba utazott, majd Londonban csatlakozott a demokratikus magyar emigrációhoz. A pusztulás és pusztítás anyagi javakban és emberi életekben egyaránt megrendítő volt. Azok az osztrák szabadkőművesek, akiknek sikerült elmenekülniök, elsősorban Angliába igyekeztek, a korábbi jó kapcsolatok és a menekültek támogatására vonatkozó megállapodás alapján. Mégis, mint azt a *La Chaîne d'Union* 1938–1939. februári száma írta, fogadtatásuk nem volt túlságosan barátságos, és sok nehézséget okozott, hogy a menekültek jó része okmányokkal nem tudta igazolni szabadkőműves voltát.[1]

Az Anschluss által okozott veszteség méreteit némiképp enyhítette, hogy a szabadkőművesség már évekkel előbb számított a náci elözönlésre, és bizonyos fokig fel is készült rá. Az osztrák és a magyar szabadkőművesség egyaránt igyekezett elrejteni, illetve

kimenteni névsorait, iratanyagát stb., mielőtt még Ausztria német megszállása megtörtént volna. A magyar szabadkőművesek 1938 tavaszán attól tartottak, hogy Hitler csapatai nem fognak megállni az osztrák–magyar határnál, hanem Magyarországot is bekebelezik.

Ezért 1938. január végén Bécsben – a magyar belügyi szervek jelentése szerint – az osztrák és magyar szabadkőművesek megbeszélést tartottak, s közösen állapodtak meg a szükséges óvintézkedésekben. Ennek megfelelően a magyar vezetők február derekán körlevélben felszólították a páholyok és a körök főmestereit, hogy irataikat, levelezésüket semmisítsék meg, illetve a legfontosabbakat juttassák el a nagypáholyhoz. Budapestről azután az iratok egy részét sikerült külföldre juttatni. A belügyi hatóságok arról is tudomást szereztek, hogy a dokumentumokat „az Angol–Magyar Bank levelezésével egyenesen Zürichbe és Lichtensteinbe küldték ki". Ez volt egyébként a legkézenfekvőbb megoldás, hiszen e bank igazgatói között magas fokozatú, aktív szabadkőművesek voltak, a két semleges ország pedig alkalmas menedékhelynek ígérkezett az iratok megőrzésére. A névsorok, a levelezés másik része viszont Pozsonyba került, minthogy az Anschlussra való felkészülés során Csehszlovákiának kiemelkedő szerepet szántak. Különben is Bécs után Pozsony volt a második magyar szabadkőműves központ.[2]

A bécsi In labore virtus páholyt már 1938 előtt „elaltatták". Tagjai átkerültek a svájci, a lichtensteini és a pozsonyi páholyba, ami sokkal inkább elvi, semmint gyakorlati tagságot jelentett. Bár a Grossloge von Wien is igyekezett átmenteni a maga irattárát, sok szabadkőműves vonatkozású anyag jutott a nácik kezére. A magyar szélsőjobboldali és belügyi szervek is a náciktól kapták meg a magyar tagságot érintő iratokat. Ezek a névsorok zömmel az osztrák rendőrség iratai közül kerültek elő, s részben az 1934–1935-ös évben keletkeztek, amikor a bécsi nagypáholy rendőrségi felügyelet alatt működött.[3]

Az itthoni szabadkőműves-körökben mély megrendülést váltott ki Ausztria német megszállása és az a brutalitás, ahogyan a nácik az osztrák szabadkőművességet likvidálták. A nácik eljárásán felbátorodva a nemzetiszocialista, nyilas mozgalom vezetői nagy támadást indítottak a magyar szabadkőművesség ellen, tényleges fel-

számolását követelve. A nyilas Festetics gróf megnyilatkozásaiból, a korabeli belügyi jelentésekből az is kiderül, hogy a rendőrhatóságok és a szélsőjobboldal igen tájékozottak voltak a mozgalomról. Ezt pedig sokan azzal magyarázták, hogy soraik közé árulók, besúgók furakodtak. Ugyancsak a rendőrségi aktákból tudjuk, hogy ezért – 1938 márciusában – többen levélben jelentették be Balassa Józsefnek kilépésüket, mivel „árulókkal nem hajlandók együtt dolgozni".[4]

Ebben a helyzetben nem hívták össze az egyébként szokásos tavaszi (márciusi) szabadkőműves tanácskozást sem, s Balassáéknak nagy gondot okozott, hogy az osztrák mozgalom felszámolása miatti súlyos problémákat megoldják, a Budapesten keletkezett pánikhangulatot leszereljék. Vámbéry Rusztem és mások, akik a nehézségek ellenére sem veszítették el a fejüket, sokat tettek ennek érdekében. Őket nevezte az 1938. március 15-i rendőrségi jelentés a szabadkőművesség „radikális balszárnyá"-nak.

Az óvatosság, a gyakorlati megfontolások arra késztették a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyt, hogy kilépjen az AMI-ból. Erre, mint Pfeifer Ignác kijelentette, „a magyar testvérek személyi biztonságuk érdekében vannak kényszerítve". Azt remélték, ha a nyilvánosság előtt megszakítják kapcsolatukat az AMI-val, ezzel javítanak a magyar szabadkőművesség helyzetén.[5] Az AMI-hoz való tartozást a jobboldali vagy konzervatív kormányok kétségtelenül különleges vétségnek tekintették, de a német és az olasz példa azt is bizonyította, hogy amikor egy szélsőjobboldali kormányzat felszámolja a szabadkőművességet, nem tesz különbséget a tekintetben, ki tartozott az AMI-hoz és ki nem.

Az Anschluss okozta megrendülésből még fel sem ocsúdtak az emberek, amikor 1938. szeptember 29-én a müncheni egyezmény értelmében Csehszlovákia területét megcsonkították, majd 1939-ben a nácik a cseh és morva részeket megszállták, Szlovákia területén pedig önálló fasiszta állam jött létre, Tiso vezetésével. Mindez súlyos csapás volt a szabadkőművességre is.

1938–1939-ben a csehszlovák szabadkőművesség megszűnt. A müncheni egyezmény aláírása után a csehszlovákiai nagypáholy önként feloszlott – a hivatalos indoklás szerint –, hogy ne akadá-

lyozza a nemzeti egység megteremtését. A német megszállásig hivatalban levő prágai kormányban több szabadkőműves kapott miniszteri tárcát. Jelentős szerepük volt abban, hogy a cseh és morva területekről a szabadkőművesek, a zsidók egy része még 1939 előtt külföldre menekült. Az ország német megszállása után viszont betiltották a páholyok működését, vagyonukat elkobozták, Szlovákiában rendőri felügyelet alá helyezték őket, s mindkét országrészen sokan kerültek börtönbe, koncentrációs táborba. Dél-Szlovákia azon területein, amelyek az első bécsi döntés következtében magyar fennhatóság alá kerültek, a magyar hatóságok megszerezték a szabadkőműves-páholyok névsorait, s működésüket ők tették lehetetlenné. Az emigránsok 1941-ben Londonban ismét megalakították a Csehszlovák Nemzeti Nagypáholyt, amely aktívan együttműködött a Beneš vezette emigráns kormánnyal.[6]

A csehszlovákiai szabadkőművesség tevékenységének, szervezeteinek felszámolása az egész mozgalmat érintette. Csehszlovákia megszállására a nemzetközi szabadkőművesség egyáltalán nem készült fel úgy, mint Ausztria bekebelezése előtt. Ellenkezőleg, az osztrák és a magyar szervezeteket éppen ide telepítették át. 1939-ben tehát nemcsak csehszlovák iratanyag került a megszállók kezére.

Ausztria, majd Csehszlovákia kiesése a nemzetközi szabadkőművesség életéből még akkor is megbénította volna a Duna-medence mozgalmait, különösen a magyarországit, ha a többi európai államban zavartalan marad a páholyok működése.

Jugoszláviában ez időben még intenzív szabadkőműves élet folyt, bár az 1938–1939-ben bekövetkezett fenti események kedvezőtlenül hatottak a páholyokra, nem utolsósorban azért, mert a szélsőjobboldali nyomás ott is erősödött.[7]

Lengyelországban, a már említett 1934–1935-ös növekvő aktivitás eredményeként, a páholytagok kezdeményezően vettek részt a demokratikus klubokban, megerősödött az antifasiszta polgári csoportokkal való kapcsolatuk. De az állam rendjének hatásosabb védelmére hozott 1938-as törvény csökkentette a politikai és szabadságjogokat, s bár ez elsősorban a lengyel munkásosztályt és a munkásmozgalmat sújtotta, ennek alapján rendeletileg betiltották a

páholyokat is, elkobozták vagyonukat. Mindazokat a lengyeleket, akik otthon vagy külföldön továbbra is részt vettek a szabadkőművesség szervezeteiben, minimálisan ötévi börtönbüntetéssel fenyegették meg. Az *Esti Kurir* 1938. november 25-i száma adott hírt a lengyel páholyok betiltásáról, és világosan megírta, hogy ez része a politikai és emberi szabadságjogok ellen hozott általános intézkedéseknek. A Lengyel Nemzeti Nagypáholy azonban a rendelet megjelenése előtt két nappal, 1938. november 22-én kimondta feloszlását, és a páholytagok elég tekintélyes része emigrált. 1939-től a Copernicus-páholy Párizsban működött, majd Londonba települt át.[8]

A magyar szabadkőművesség 1938–1939-ben teljesen elszigetelődött, már csak Jugoszlávián át nyílt kis kapu egy rövid ideig. A bécsi és pozsonyi páholyok felszámolásával megszűnt a lehetősége annak, hogy a magyar szabadkőművesek szabályos páholyéletet éljenek, 1938-tól kezdve pedig a magyar hatóságok még a „fedőszervek", a jótékonysági intézmények, egyéb egyesületek és asztaltársaságok tevékenységét is csaknem teljesen meghiúsították.

Magyarország a háborúra készülve nemcsak hadipotenciáljának növelésére, a nemzetgazdaság ezt szolgáló átszervezésére törekedett, mint azt a Darányi-kormány Győrben meghirdetett programja tartalmazta. Sok egyéb intézkedéssel is biztosítani akarták a társadalom „egyensúlyát", a majdani frontot kiszolgáló hátországot. A „defetizmus" szervezeteinek és megnyilatkozásának lehetetlenné tétele is ehhez tartozott. 1938–1939-ben pedig, amikor a nyilas- és nemzetiszocialista mozgalom elérte csúcspontját, a nyomásnak engedve a kormányzat a szabadkőművesség ellen is fellépett.

1938. június 26-án a 171 262/1938. VIII. számú belügyminiszteri rendelet megvonta a működési engedélyt a több évtizede fennálló szabadkőműves jótékonysági intézményektől. Fel kellett oszlatni az Ingyenkenyér- és Ingyentej Egyesületet, az Országos Gyermekvédő, a Fröbel Nővédő Egyesületet. A szabadkőművesek már 1936-ban kiszorultak a Rotary-klubokból, amelyekben megnőtt a konzervatív és jobboldali tagok száma.[9]

A mozgalom pusztán kávéházi vagy baráti összejövetelekre zsugorodott. A jótékonysági egyesületek megszűnése folytán a ko-

rábbi anyagi források is jórészt elapadtak. Problémát okozott, hogyan kezeljék tovább az ezekhez az egyesületekhez kapcsolt alapítványokat, amelyek a „testvérek" támogatásához az anyagi alapot biztosították.

Egymást követték a szigorú törvények, amelyek a szabadkőművességet nemcsak mint intézményt érintették, hanem a páholytagok tekintélyes részének emberi jogait is alapvetően korlátozták. 1938 nyarán életbe lépett „az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről" szóló törvény, majd elfogadták „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló 1938:XV. tc.-t, vagyis az első úgynevezett zsidótörvényt, amelyet további faji törvények követtek. Több száz sajtótermék megjelenését betiltották, a zsidónak nyilvánított állampolgárok emberi és politikai jogait megvonták vagy nagymértékben korlátozták. Ezek az intézkedések, akárcsak a hasonló törvények Európa más országaiban, közvetlenül érintették a szabadkőművességet, mivel a páholytagok jelentős hányada zsidó volt.

Megszűnt a *Magyar Hírlap*, amely 1926-tól a *Világ* utódaként jelent meg. Igaz, hogy a hazai polgári radikálisok általában bírálták, mert nem tartották kielégítőnek színvonalát, eléggé következetesnek ellenzéki bátorságát, de 1938-tól még ilyen lap sem állt többé rendelkezésükre. A *Századunk* című folyóirat életét még egy évvel sikerült meghosszabbítani, de 1940-től az sem jelent meg többé. A szabadkőművesek jó része kiszorult a többi liberális, demokratikus ellenzéki lapszerkesztőségekből, számukra a megélhetés is kérdésessé vált, hiszen a faji törvények következtében kényszernyugdíjazásokat, elbocsátásokat hajtottak végre a legkülönbözőbb munkahelyeken és szakmákban.

A szabadkőművesek egy része – közöttük Vámbéry Rusztem is – 1938–1939-ben emigrációba ment, és ez tovább gyengítette az itthoniak helyzetét. Tevékenységük ettől kezdve arra korlátozódott, hogy megpróbálták elhárítani a várható még rosszabbat, és egymást lehetőség szerint támogatták. Közéleti, nyilvános fórum már alig maradt számukra.

A nagypáholy azonban, amelyben ekkor Pfeifer Ignác volt a legagilisabb, nemcsak a szabadkőművesek érdekében lépett fel, hanem

mindazokért, akiket a faji törvények sújtottak. Felhasználva az ipari vállalatokhoz, bankokhoz fűződő kapcsolataikat, a fővárosi törvényhatósági bizottságban meglevő befolyásukat, nemegyszer eredményesen jártak közbe, hogy ne bocsássák el a szabadkőműves és zsidó alkalmazottakat. Emellett a nagypáholy segélyezte is a leginkább rászorulókat.[10]

A nyilasok és nemzetiszocialisták, kevesellve a kormányintézkedéseket, hajtóvadászatot indítottak a szabadkőművesek és különböző orgánumaik ellen. Követelték, hogy a kormány tiltsa be az Emberi Jogokat Védő Ligát, a Cobden Szövetséget és a Rotaryklubokat, pedig azok ekkor már nem álltak szabadkőműves befolyás alatt. Budinszky László nyilas képviselő felháborodva állapította meg, hogy a szabadkőművesség „célja a fasizmusnak, minden nemzetiszocializmusnak üldözése". Meskó Zoltán szerint a „zsidóságnál sokkal többet vétkeztek a szabadkőművesek a magyar nemzet ellen". Éppen ezért mindketten még szigorúbb eljárást követeltek velük szemben.[11]

1938–1939-ben tehát Közép- és Kelet-Európában gyakorlatilag felszámolták, illegalitásba kényszerítették a szabadkőművességet. Nemcsak a Duna-medence országai közötti kapcsolatok szűntek meg, hanem csaknem teljesen megszakadt az összeköttetés a franciákkal is. E térségben ekkor legálisan már csak a jugoszláv szabadkőművesség működött. Még sem szűnt meg teljesen a szabadkőművesek egymás közötti kapcsolata, mint ezt a magyar példa is bizonyítja. A náci megszállta területeken azonban illegális tevékenységre alig volt mód.

Az 1938-as esztendő a spanyol szabadkőműves mozgalom sorsát is megpecsételte: december 21-én Franco dekrétuma betiltotta a páholyokat, és a legszigorúbb, legbarbárabb intézkedéseket hozta mindazok ellen, akik szabadkőművesek voltak vagy más módon „megsértették" a római katolikus egyházat. A *La Chaîne d'Union* 1938–1939-es áprilisi száma szerint többek között azt is előírták, hogy a szabadkőműveseket még a temetőkből is ki kell hantolni, sírjaikat le kell rombolni. A dekrétumhoz fűzött hivatalos spanyol kommentálás nem tagadta, hogy az új rendszer a szabadkőművesség és a zsidóság ellen kérlelhetetlen harcot fog folytatni: „A szabad-

kőművesség és a zsidóság, ezt hangsúlyozni kell, a két nagy és hatalmas ellensége a fasiszta mozgalomnak, amely Európa és különösen Spanyolország újjáteremtésén munkálkodik."[12] A szabadkőművességet nemcsak a fasizmus előretörése, a brutális üldözés rendítette meg. A páholyokhoz tartozó polgári rétegek Hitlertől, Francótól és követőiktől voltaképpen nem vártak mást, mint amit tettek, annál nehezebb volt megérteniök Anglia és Franciaország, a „nagy polgári demokráciák" politikáját Ausztria és Csehszlovákia esetében. Ezekre az országokra a közép- és kelet-európai szabadkőművesség túlnyomó többsége mint példaképekre tekintett fel. A francia és angol kormány azonban a müncheni egyezmény aláírásával maga is hozzájárult Csehszlovákia feldarabolásához. Ez a morális krízis szintén sokat ártott a mozgalomnak, és főleg a fiatalabb generáció tagjaiban hagyott nyomot.

A nemzetközi összejöveteleken, a szabadkőműves sajtóban nagy rokonszenvvel és együttérzéssel szóltak a Duna-medence országaiban, Dél-Európában élő „testvéreik" megpróbáltatásairól, szenvedéseiről. Terjedelmes cikk bírálta a *La Chaîne d'Union*ban 1938 decemberében a magyar szabadkőművesség ellen hozott intézkedéseket, teljes együttérzéséről biztosítva „testvéreiket". Kemény hangon írtak Horthyról, akit felelőssé tettek a szabadkőművesség 1920-as betiltása, majd további üldözése miatt.[13] Hasonlóképpen foglalkoztak korábban az osztrák, a csehszlovák, a spanyol páholyok helyzetével.

Az Általános Szabadkőműves Liga 1938. augusztusi, Svájcban tartott tanácskozásán az aktuális problémákat tárgyalva határozatot hoztak a menekült szabadkőművesek támogatására. Felszólították a nyugat-európai országok szabadkőművességét, hogy segítsék elő a menekültek letelepedését, munkához jutását, új életének megteremtését. Az AMI ezt követő konventülése 1938 szeptemberének elején „miután meleg üdvözletét küldte az osztrák és a spanyol »testvéreknek«", szintén az üldözöttek felkarolását szorgalmazta. De ez a tanácskozás, akárcsak a Grand Orient de France 1938. szeptember 19-i konventülése, a szabadkőművesség sorsával és a nemzetközi kérdésekkel továbbra is általánosságban foglalkozott. Bírálták ugyan a háborúra törő gazdasági és pénzügyi hatalmassá-

gokat, elítélték a nacionalista blokkokat, de nem látták át, hogy a békéltető politika nem kevésbé egyengeti a háborúhoz vezető utat. Annak hangsúlyozásával pedig, hogy a béke fenntartása és megőrzése a legfontosabb – tíz nappal a müncheni egyezmény aláírása előtt –, lényegében véve a francia és az angol kormány eljárását támogatták.[14]

Mindenképpen tanulságos, hogy a nemzetközi szabadkőműves szervezetek, a francia nagypáholyok és a különböző kiadványok éppen 1938–1939-ben fel sem teszik azt a kérdést, milyen felelősség terheli a francia és az angol kormányzatot a történtekért, mindazért ami a szabadkőművesség helyzetét, sorsát is alapjaiban rendítette meg. Holott az AMI 1939 januárjában tartott végrehajtó bizottsági ülésén tisztán látták a helyzet komolyságát, a háborús feszültséget. A háború kitörésének idején az AMI már csupán néhány nyugat-európai, valamint tengerentúli ország páholyaira támaszkodhatott.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI

1939. szeptember 1-én Lengyelország megtámadásával megkezdődött a második világháború. Ezt követően, az úgynevezett furcsa háború idején a náci hadsereg elképesztő gyorsasággal lerohanta Nyugat-Európát. Franciaország 1940 júniusában kapitulált. A német megszállás alá került országokban azonnal betiltották a szabadkőművességet. A páholyokat lefoglalták, a páholyok vezetőinek, tagjainak tekintélyes részét kivégezték vagy koncentrációs táborba hurcolták, a zsidókat már származásuk miatt is.

A francia szabadkőművesség, mely az európai mozgalom egyik motorja volt, különösen súlyos csapásokat szenvedett. A német megszállók megtorló intézkedéseik alátámasztására Párizsban a Petit Palais-ban szabadkőműves-ellenes kiállítást rendeztek, és a

szabadkőműveseket támadó munkákat jelentettek meg. A Pétain-kormány mindenben segítette a megszállókat. Mi több, azt a morális krízist, amit a francia hadsereg összeomlása, a náci csapatoknak szinte ellenállás nélküli franciaországi bevonulása okozott, Vichy úgy akarta a maga javára fordítani, hogy a tragédiáért a baloldal erőit, a szabadkőműveseket és a zsidókat tette felelőssé. Pétain marsall 1940. augusztus 13-i dekrétuma betiltotta a titkos társaságokat, előírta vagyonuk lefoglalását, augusztus 19-én pedig feloszlatta a Grande Loge de France-ot és a Grand Orient de France-ot, végül 1941 februárjában azokat a szabadkőműves jellegű szervezeteket is, amelyek nem e két nagypáholy fennhatósága alá tartoztak. 1941 augusztusában a hivatalos lapban közzétették az egykori szabadkőműves vezetők névsorát, ami megkönnyítette a páholytagok elleni hajszát. Megtiltották, hogy a zsidó szabadkőművesek bármiféle közfunkciót töltsenek be. Annak érdekében, hogy a szabadkőművesek ellen hozott intézkedéseket minél teljesebben végrehajtsák, felállították a Service des Sociétés Secrètes-et, a titkos társaságok szolgálatát.[15]

A francia ellenállási mozgalom széles és sokrétű szervezetében a munkásság, a kommunisták mellett a társadalom más rétegei és más politikai irányzatai is ott voltak, így a polgárság egy része és a szabadkőművesek százai is. A szabadkőművesek Párizsban és vidéken gyűléseket szerveztek, amelyek ekkor valóban titkosak voltak, a részvétel pedig nagy kockázattal járt. José Roig, a Grande Loge de France tagja egyike volt az első túszoknak, akiket a németek 1941. augusztus 1-én agyonlőttek. Constant Martin Chevillont, aki Franciaország nagymestereként az „Ordre Martiniste"-hoz tartozott, a vichyi kormány milíciája ölte meg 1944 márciusában. A német koncentrációs táborokba zárt páholytagok több helyen hoztak létre szabadkőműves-köröket egymás bátorítására, a túlélés reményének fenntartására.[16]

A francia szabadkőművesek túlnyomó része a de Gaulle tábornok vezette ellenállási szervezetet támogatta. Michel Dumesnil, a Grande Loge de France nagymestere, tagja volt az Ellenállás Nemzeti Tanácsának (Conseil National de la Résistance). Ő és még sokan mások csatlakoztak de Gaulle-hoz Londonban, majd Algériában.[17]

A Franciaországba emigrált magyar kommunisták mellett az Emberi Jogok Ligájának tagjai és a szabadkőművesek is kivették részüket a nácik elleni harcból. 1940 áprilisában a budapesti belügyminisztérium jelentést kapott arról, hogy Franciaországban megalakult egy magyar szervezet, melynek jelszava: „Franciaországgal hazánk és szabadságjogaink védelmére." A magyar emigránsok már korábban, München után, még a második világháború megindulása előtt felajánlották szolgálataikat a francia kormánynak. Képviselőik (Bóta Ernő, Cézár Sándor és mások) felkeresték Edouard Daladier miniszterelnököt, és kérték, engedje meg magyar csapattest szervezését is a francia hadseregben. Barcarèsben szervezték a különböző nemzetiségű emigránsokból álló alakulatokat, amelyekbe a magyarokat is bevonták.[18]

A szabadkőművesekre a franciákéhoz hasonló sors várt Dániában, Hollandiában, Belgiumban és a többi megszállt országban, de ezekben is sokan csatlakoztak közülük az ellenálláshoz.

1940–1941-ben a náci vezérkar a Szovjetunió megtámadására készült, s így a figyelem ismét ráirányult a Duna-medencére. 1940 októberében a német csapatok megszállták Romániát. Itt a páholyokat már korábban feloszlatták, eddig azonban sikerült valamelyes szabadkőműves életet fenntartani. A német megszállástól kezdve legfeljebb baráti, társasági összejöveteleket rendezhettek. Az erdélyi páholyok is teljesen megbénultak, mert a második bécsi döntés alapján Észak-Erdélybe bevonuló magyar hatóságok sem tűrtek meg semmiféle szabadkőműves tevékenységet.[19]

A jugoszláv nagypáholy helyettes nagymestere 1938–1939 telén még felkereste Párizst és Londont, hogy ott kollégáival tanácskozzon. A belgrádi nagypáholy 1940. májusi tanácskozásán azonban már a várható német támadással foglalkoztak, felszólították a „testvéreket" a szabadság és a demokrácia védelmére. Körlevelet adtak ki, amelyben hangsúlyozták, hogy Németország katonai győzelme a szabadkőművesség halálát jelentené Jugoszláviában is, ezért kell támogatni a szövetséges hatalmak célját és politikáját.

A jugoszláv kormány ekkor még németbarát politikát folytatott, a döntő politikai fordulatra, a nácikkal való fegyveres szembefordulásra csak 1941 tavaszán került sor. 1940 nyarán a kormány

erélyesen sürgette a páholyok felszámolását. A nagypáholy, nem akarva előidézni esetleges erőszakos intézkedéseket, augusztus elején kimondta a páholyélet „elaltatását".[20]

1941. június 22-én a náci csapatok megtámadták a Szovjetuniót, és ezzel a második világháború gyökeresen új fordulatot vett, jellege megváltozott. Habár Magyarország néhány napon belül csatlakozott a szovjetellenes hadjárathoz, 1944. március 19-ig, a német megszállásig a hazai szabadkőművesség helyzete viszonylag elviselhetőbb volt, mint a többi európai országban. A sztálingrádi vereség, a voronyezsi katasztrófa nyomán kialakított felemás politika jegyében a Kállay-kormány enyhítette a szabadkőművesekre nehezedő politikai nyomást. A faji törvényeket ugyan továbbra is végrehajtották, a munkaszolgálatos századokba már besorolt szabadkőművesek többsége elpusztult, ugyanakkor azonban az üzemek, a bankok élén, a főváros közgyűlésében és a parlamentben is megmaradhattak szabadkőművesek vagy a velük rokonszenvezők, és bizonyos korlátok között segíthették az üldözötteket. Az angolszász hatalmak felé való közeledés kombinációinak volt a következménye, hogy 1938 után nem hoztak kifejezetten a szabadkőműveseket sújtó újabb intézkedést, sőt, némileg mérsékelték a nyilas-, nemzetiszocialista mozgalom antiszemita és szabadkőműves-ellenes uszítását. Így a Kállay-kormány nem engedte megjelenni azt a szabadkőművességről szóló kötetet, amely „bűneit" a legújabb adatok alapján foglalta össze, és tartalmazta azokat a névsorokat is, amelyekhez Ausztria német megszállása, Csehszlovákia feldarabolása és Észak-Erdély megszállása során a nácikkal együttműködve jutott a szerző. A fasiszta kommentárral kísért munka adattára történelmi forrásként használható. A kézirat csak Magyarország német megszállása után jelenhetett meg, vitéz Endre László hírhedt nyilas politikus előszavával. Ő így ajánlotta a könyvet „bajtársi szeretettel" „magyar testvérei"-nek: „Most, amikor a zsidóság ellen folytatott küzdelmes önvédelmi harcunk döntő szakaszához érkezett, a legjobb úton haladunk a szabadkőművesség évszázados problémájának végleges megoldásához is." Ez a megoldás, Endre László értelmezése szerint, mint csakhamar kiderült, a gettót, a koncentrációs táborokat, a gázkamrákat jelentette.[21]

Németországban, a szakirodalom adatai szerint, Hitler hatalomra jutásának idején mintegy 80 000 szabadkőművest tartottak számon; 1945-öt csupán 5000-en élték meg.[22] Ha nem is ekkora, de súlyos veszteség érte a francia, a nyugat-európai mozgalmakat, valamint a Duna-medence országainak páholyait.

A BÉKE ÉS AZ ÚJRAKEZDÉS

A fasizmus összeomlása után, a veszteségek ellenére és a romok fölött, igen gyorsan megkezdődött a szabadkőműves élet újjászervezése. A náci megszállás alól felszabadult valamennyi országban visszavonták a páholyéletet betiltó rendeleteket, engedélyezték a szabadkőművesség szervezkedését. Angliában és Svédországban a háború alatt sem akadályozták a szabadkőművesek tevékenységét, akárcsak az Egyesült Államokban. Utóbbi – összhangban a politikai-hatalmi viszonyokban bekövetkezett változásokkal – a korábbinál jóval nagyobb nemzetközi szerephez jutott ebben az új periódusban.

A szabadkőműves mozgalom újrakezdése nem jelentette a régi élet egyszerű folytatását, számolniuk kellett a megváltozott viszonyokkal. A szabadkőművesség jellege, társadalmi háttere ugyan a régi maradt, de 1945 után új generációk léptek színre, amelyeket nem kötöttek múltbeli emlékek, a világot, a maguk feladatait már másként látták, s még a polgári rétegekhez tartozók sem feltétlenül a hagyományos, tehát részben szabadkőműves eszmevilágban kerestek támaszt vagy megoldást. A baloldal és a kommunista mozgalom világszerte rendkívül megerősödött, komoly politikai tényezővé vált az európai országok nagy részében.

A nemzetközi hatalmi és politikai viszonyokban bekövetkezett változás abban is megmutatkozott, hogy a francia szabadkőművesség európai domináns szerepe meggyengült, s a nemzetközi szerve-

zeti életet sem lehetett többé a régi keretek között folytatni. 1947-ben létrejött a Confédération Maçonnique Interaméricaine, amely az amerikai kontinens negyven szabadkőműves szervezetét tömörítette. Később 1954 májusában, öt európai nagypáholy kezdeményezésére (osztrák, nyugatnémet, holland, svájci, luxemburgi) megszervezték a kontinentális Európa szimbolikus nagypáholyainak szervezetét, amelyhez még az évben csatlakozott Olaszország, majd 1956-ban a Grande Loge de France is.[23]

Az egyes országokat tekintve, az újrakezdés legelőször Franciaországban indult meg, ahol de Gaulle tábornok már 1943. december 15-én visszavonta a páholyokat betiltó rendeletet.[24] A francia páholyok igen gyorsan reorganizálódtak, és igyekeztek helyreállítani kapcsolataikat a különböző európai, köztük közép- és kelet-európai szervezetekkel is. Ismét részt vettek a francia közéletben, változatlanul azt hirdetve, hogy elvük semlegesség a politikában, aktivitás az állampolgári és társadalmi életben. De mint korábban, úgy 1945 után is, ez az elv a gyakorlatban megvalósíthatatlan volt, az egyes „testvérek" és a nagypáholyok állást foglaltak közéleti kérdésekben. A szabadkőműves-páholyok liberális-demokratikus tagsága továbbra is a polgári demokrácia mellett szállt síkra. Ragaszkodott ahhoz a régi felfogásához, hogy Európát meg kell őrizni az „Európán kívüli" hatalmaktól, a polgári demokráciát pedig a szocializmustól, a kommunizmustól. A francia szabadkőművesség Afrikában, Latin-Amerikában a második világháború után is jelentős befolyással rendelkezett a felügyelete alá tartozó ottani páholyok révén, de ez a befolyás idővel gyengült, annak megfelelően, ahogyan a francia gyarmatbirodalom szétesett. A páholyok magában Franciaországban is elvesztették régi vonzerejüket, pedig számos modern eszközt is felhasználtak a szabadkőműves eszmevilág népszerűsítésére. Így az 1950-es években a Grand Orient részt vett a francia televízió egyik vasárnapi sorozatában. 1970-ben – a *Le Monde* szeptember 13-i számának részletes tudósítása szerint – a Grand Orient de France nagymesterévé a politikai életben is számottevő Mitterrand család tagját, Jacques Mitterrand-t választották meg.

A szabadkőművességen belüli erőviszonyok háború utáni eltolódását csalhatatlanul mutatja, hogy az 1960-as évek elején

nyilvántartott több mint 5 millió szabadkőművesből 4 millió az Egyesült Államokban, 550 000 Nagy-Britanniában él, míg Európában és a világ többi részén (Ausztrália stb.) mindössze 450 000.[25] Az amerikai szabadkőművesség azonban, amely már a második világháború előtt is különbözött az európaitól, másként értelmezte a páholyéletet, annak tisztaságát; szertartásai nem annyira a tradíciókhoz, mint inkább az amerikai társadalomban kialakult szokásokhoz és látványosságokhoz igazodtak.

Spanyolországban és Portugáliában, ahol a harmincas évek derekától törvényen kívül helyezték a páholyokat – noha a páholyélet nem szűnt meg teljesen –, nem változott a helyzet 1945 után sem, Olaszországban Mussolini bukása és a nácik kiverése után ismét visszahelyezték jogaiba a szabadkőművességet. Befolyásuk az olasz polgári rétegek körében már Mussolini uralma előtt is viszonylag korlátozott volt, a háború után pedig a fiatalabb generációk még kevésbé bíztak a szabadkőműves tanokban.[26]

Európa középső és keleti felén lendületesen megindult a szabadkőművesség újjászervezése. Németországban négy év alatt több mint háromszorosára nőtt a páholytagok száma, de egykori nagy létszámát többé nem érte el. A német szabadkőművességet és az egész politikai közvéleményt megosztotta a felelősség problémája, Németország új helyének és politikai vonalának keresése. A német polgári rétegek zöme a háború után egyoldalúan a nyugati orientációt pártfogolta, s ehhez igazodtak a páholyok is.[27]

Ausztriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában szintén megkezdődött ismét a páholyélet, bár a háború előtti állapotokat tekintve, szerényebb keretek között.

Az újrakezdés Magyarországon volt a legnehezebb, mert itt a koalíciós kormány nem néhány éves tilalmat oldott fel, hanem negyed százados illegalitás után nyitotta meg a páholyokat. Az 1945. április 14-i 259/922/1945. számú belügyminiszteri rendelet kimondta, hogy a szabadkőművesek ismét birtokba vehetik a páholyházat, az egykor elkobzott szabadkőműves vagyont, berendezési tárgyakat, amennyiben azok még egyáltalában fellelhetők.[28]

A Podmaniczky utca 43. szám alatti páholyház nem pusztult el az ostrom alatt, csak megsérült. Gerő Andor kezdeményezésére

1945 februárjában – még a belügyminiszteri rendelet megjelenése előtt – ismét elfoglalták. A romos páholyház helyreállításához segítséget adott Kővágó József, Budapest polgármestere, a Hitelbank pedig nagyobb kölcsönt szavazott meg. A páholyházon egy ideig osztoztak a Nemzeti Parasztpárttal, mivel annak központja is ott szállásolta el magát. 1945. március 16-án már megtartották az első összejövetelt, amelyen a közlekedési és egyéb nehézségek ellenére 76-an vettek részt. Balassa József megérte a felszabadulást, de idős kora, betegsége miatt Budáról már nem tudott átjönni Pestre. 1945 márciusában meghalt, szabadkőműves kifejezéssel élve az „Örök Keletre" távozott.[29]

Az 1945. decemberi választáson Supka Géza, a Nemzeti Múzeum akkori elnöke lett a Szimbolikus Nagypáholy nagymestere. Őt majd 1949-ben Benedek Marcell követi ebben a tisztségben. A szervező munkából Gerő Andor főtitkár mellett derekasan kivették részüket olyan agilis vezetők, mint Fónagy Béla és mások. 1945 végére már több mint tíz páholy működött, köztük az az újonnan alakult is, amely Balassa József nevét vette fel. Szegeden, Debrecenben, Győrben, Sopronban, Miskolcon, Pécsett is alakultak páholyok, illetve szabadkőműves-körök.

A nagypáholy vezetői az egyes páholyok újjászervezése mellett ismét felélesztették a Galilei-kört – amelynek elnöke Korondi András lett –, és újjáalakították a Vajda János Társaságot. A nagypáholy lehetőség szerint anyagilag is támogatta a Galilei-kört. Újra megjelent az 1926-ban betiltott *Világ*, valamint a *Kelet*. Szerteágazó karitatív munka hárult a nagypáholyra. Felkarolta a háború és Budapest ostroma miatt nagy károkat szenvedett „testvéreket", továbbá azokat, akik a gettóból, a koncentrációs táborokból szabadultak ki. Felhasználva kiterjedt nemzetközi kapcsolataikat, közbenjártak annak érdekében, hogy a különböző külföldi jótékonysági intézmények hazánkra is terjesszék ki akcióikat, amelyekből természetesen nem csupán a szabadkőművesek részesültek.[30]

A páholyélet megindulásával egyidejűleg létrejöttek a magyar és a nemzetközi mozgalom első kapcsolatai, amelyek új orientációt jeleztek. A Magyarországon tartózkodó Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a különböző szövetséges missziók nyugati tagjai, majd

diplomatái között több szabadkőműves volt, akik már 1945 tavaszán érintkezésbe léptek a magyarokkal. A magyar szabadkőművesség nem az osztrák vagy a francia, hanem a New York-i Ehlers-páholy védnökségét és támogatását élvezte elsősorban, noha a többi szabadkőműves közösséggel is igyekezett együttműködni. A magyar és a szomszédos országok szabadkőművessége számára egyaránt jelentős esemény volt Jászi Oszkár 1947-es látogatása a Dunamedence országaiban. Jászi 1919-es emigrációja óta ekkor térhetett vissza először Magyarországra. Budapesten 1947 októberében a Martinovics-páholy „ünnepi munká"-val köszöntötte az egykori páholyalapítót. Ezen az összejövetelen több mint ötszázan vettek részt.[31]

Élénk és rendszeres kapcsolat alakult ki a hazájuktól távol élő lengyel, csehszlovák, magyar stb. szabadkőművesek és az anyaországiak között. A külföldön élők számára ugyanis az egyházak, a kultúregyesületek mellett a szabadkőműves-páholyok is az óhazához való kötődést erősítették.

A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy 1946. december 31-i körlevele igyekezett kijelölni a szabadkőművesség helyét és feladatát az új viszonyok között. Áttekintve a mozgalom múltját, megállapította, hogy a századfordulón a mozgalom „hivatástudata elhomályosult... Hunyt szemmel néztük, hogyan szökkennek virágba a reakció szervezetei", s végül a forradalmak után a betiltás következett. „Valahol utat tévesztettünk" – állapította meg a körlevél. Supka egyéni felfogása érvényesült abban, hogy a körlevél arra a következtetésre jutott: a jövőben jobban kell követni a társadalom fejlődésmenetét, meg kell világítani a páholytagok előtt, hogy „a fejlődés útja nyílegyenesen mutat a szociális társadalom felé".[32] A szabadkőműves-páholyok tagsága azonban 1945 után még inkább, mint korábban, a polgári értelmiségiekből került ki, ezek túlnyomó része nem értett egyet a „szociális társadalom" programjával, még kevésbé azzal a lendülettel, amellyel a szocializmus irányába a Duna-medence népei elindultak.

Az új helyzethez igazodó feladatok meghatározását több tényező nehezítette. Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon, akárcsak Európa nagy részén, 1946–1947-ben még tisztázatlan volt a poli-

tikai és a kormányhatalom jellege, a hatalom birtoklásának és gyakorlásának módja. Nyugat-Európában a kommunisták még bent voltak a kormányokban, Európa keleti felén pedig a koalíciós kormányok demokratizálásra törekvő politikája konzervatív erők ellenállásába ütközött; ugyanakkor azonban növekedett a szocialista fordulat nemzetközi és belpolitikai lehetősége és szükségessége. A páholyokon belül még a legértékesebb polgári radikális elemek is sajátos ellentmondással ítélték meg a helyzetet. Csécsy Imre 1946. május 26-i, Jászi Oszkárhoz írt levele találóan fogalmazta meg: „Én, mint tudod, elméleti alapon szögesen szemben állok a kommunista totalitásos eszmékkel. Viszont azt hiszem, végre egyszer mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy a munkásosztály létezik, hogy a munkásságnak vannak érdekei és eszményei..., hogy van egy párt, amely a munkásérdekeknek kemény, erélyes harcosa: a Kommunista Párt, amelynek létezését szintén tudomásul kell venni..."[33] A páholyok polgári tagságának nagyobb része sokkal kevésbé volt hajlandó elismerni a munkásosztályt és a kommunista mozgalmat partnerként. Ráadásul, az idő múlásával már ez sem volt elegendő.

A belső véleménykülönbségek, a növekvő politikai feszültség ellenére 1945–1949 között Magyarországon is eleven páholyélet zajlott, noha a tagok száma meg sem közelítette az 1918 előttit. A hiányos források ellenére megállapítható, hogy a négy év alatt lényegében elérték vagy valamelyest meghaladták a két háború közötti létszámot, figyelembe véve az elhalálozásokat, a háborús veszteségeket, a kilépőket és az új „keresőket". A különböző források szerint a páholyok száma 16–19 között mozgott, tagjaik száma 1300–1500-at tett ki. A régebbi páholytagok között volt Beér János jogászprofesszor, Csécsy Imre író, Devecseri Gábor író, Dénes György filmszínész, Ferenczy Béni szobrász, Fónagy Béla építészmérnök, Ignotus Pál író, Maleczky Oszkár operaénekes, Márffy Ödön festőművész, Remenyik Zsigmond író, Somló István színész, Székely Mihály operaénekes, Vajda Imre közgazdász, Vikár Béla zeneesztéta, zenekritikus, Zathureczky Ede hegedűművész, Nádasdy Kálmán, az Operaház rendezője, Bernáth Aurél festő, Banda Ede gordonkaművész, Kisfaludi Strobl Zsigmond szob-

rász, Domanovszky Endre festő, Auer Pál ügyvéd, Kabakovits József politikus, valamint kevésbé ismert nevű kereskedők, tisztviselők, orvosok, ügyvédek, ipari és pénzügyi szakemberek. Hazatért az emigrációból Vámbéry Rusztem, de ő már diplomáciai megbízatása miatt nem vett részt a páholyéletben. Annál jelentősebb szerepet játszott Supka Géza, Csécsy Imre, Benedek Marcell és Gerő Andor.[34]

Komoly erősödést jelentett a fiatal liberális, polgári demokratikus értelmiségi generációnak a páholyélet iránti érdeklődése és részbeni csatlakozása. Jelenlétük mintegy három esztendőn át friss szellemet, közéleti aktivitást hozott a páholyokba.

A szabadkőművesek tevékenyen részt vettek a politikai életben. Supka Géza egyik alapítója volt az 1943-as kezdetek után szervezett Polgári Demokrata Pártnak, Csécsy Imre volt a Magyar Radikális Párt elnöke, sokan a Független Kisgazdapárthoz csatlakoztak. Páholytagokat azonban más polgári pártokban, valamint a munkáspártokban is találunk. „Vannak közöttünk kommunista párttagok – írja Benedek Marcell –, vannak polgári demokraták: ezek azt szeretnék, ha engedményeket tennénk, s a napi politika kérdéseiben mutatnánk közeledést a kormányzathoz. A többség már más társadalmi helyzeténél fogva is másként gondolkodik."[35] (Az „igazodás" jegyében a Nagypáholy Szövetségtanácsa 1949-ben 5000 forintot jegyzett az ötéves tervkölcsönből.[36])

A pártpolitikai hovatartozástól függetlenül a szabadkőművesek túlnyomó többsége a polgári demokrácia híve volt, a „nyugati" és a „keleti" demokrácia „összeegyeztetését" tekintette Magyarország feladatának. A szabadkőművesség legújabbkori története azt bizonyítja, hogy polgári mozgalomként a polgári demokrácia ideáljáért szállt síkra, a szovjetrendszert, a szocialista forradalmat elutasította, de ugyanakkor szembefordult a konzervatív politikai rendszerekkel, majd a fasizmussal és a nácizmussal. Tevékenységének ez utóbbi adott jelentőséget a két világháború között, Magyarországon szintén ez tette a baloldali ellenzék részévé. Az 1945 utáni konfliktus abból fakadt, hogy a szabadkőművesség ugyanazon a pályán kívánt tovább haladni, mint korábban, holott közben gyökeresen megváltoztak a hazai és a nemzetközi viszonyok. S mi-

vel a magyarországi, valamint a közép- és kelet-európai fejlődés nemcsak a háború előtti rendszereket söpörte el, hanem a polgári demokráciák helyett szocialista irányba fordult, a szabadkőművesség alapvető kérdésekben került szembe az államhatalommal, a mozgalmon belül pedig új ellentétek keletkeztek. A magántőke felszámolását, a polgári parlamentarizmusnak szocialista demokráciával való felváltását, a Szovjetunió irányába elkötelezett külpolitikát a szabadkőművesség polgári támogatóinak többsége nem helyeselte.

Az 1948–1949-ben Magyarországon, valamint a többi népi demokratikus országban bekövetkezett fordulatot a szabadkőműves-páholyok túlnyomórészt polgári tagjai idegenkedve, ellenségesen fogadták, a gyakorlati politikai életben akadályozni igyekeztek. Az új népi hatalom viszont a polgári demokrácia ideáljához ragaszkodó, erőteljes vagy egyértelműen nyugati orientációjú szabadkőművesség működését nem tartotta kívánatosnak. Ez időben sokkal inkább, mint az 1919-es Tanácsköztársaság idején, fennállt annak a veszélye, hogy a szabadkőműves-páholyok az új népi demokratikus rendszerekkel szemben álló polgári rétegek gyülekezőhelyévé válnak. Ezért 1948–1951 között valamennyi népi demokratikus országban megszűntek a szabadkőműves-páholyok: vagy önként kimondták feloszlásukat, vagy belügyminiszteri rendelettel betiltották őket. Magyarországon a páholyokat betiltó belügyminiszteri rendelet 1950. június 12-én jelent meg.[87]

Ekkorra azonban magában a mozgalomban is mélyreható változások következtek be. A legdöntőbb volt ezek közül, hogy az agilis, közéleti-politikai érdeklődésű, demokratikus irányt képviselő fiatalok, akik 1945 után csatlakoztak a mozgalomhoz, a negyvenes évek végére elhagyták a páholyokat, elfordultak a szabadkőművesség programjától és tevékenységétől. A páholyok helyett a munkásmozgalom felé orientálódtak, mert a társadalmi problémák megoldását a munkáspártoktól remélték. Az idősebb generáció soraiban is figyelemre méltó polarizálódás ment végbe, s a mozgalmon belüli ellentétek gyorsították a szervezetek bomlását. Új tagok jelentkezéséről ekkoriban már szó sem volt, a kilépők viszont szaporodtak. Ilyen módon a szabadkőműves mozgalom bázisa, amely eredetileg sem volt széles, végképp megrendült. Mivel a szabadkőműves-

ség elsősorban a polgári rétegek mozgalma volt, ebből szükségszerűen következett, hogy ott, ahol a társadalmi rendszer s a hatalom jellege megváltozott, ahol a tőkés magántulajdon rendjét felszámolták, nem lehetett többé jövője.

A szabadkőművességen belüli változások, a szabadkőművesség társadalmi-közéleti szerepében bekövetkezett módosulások azonban nemcsak Közép- és Kelet-Európában voltak megfigyelhetők, ezek eredete a két világháború közötti évekre nyúlik vissza. A változások a szellemi életet, a közgondolkodást is érintették. Új generációk nőttek fel, amelyek a modern világhoz és követelményeihez igazodva keresik a megoldást a társadalmi és az egyéni problémákra. A szabadkőművesség eszmevilágában és szervezetében a második világháború alatt és azt követően mind kevesebben láttak és látnak perspektívát, mint azelőtt. A mozgalom a polgári rétegek s főként a fiatalabb generációk körében nagymértékben vesztett népszerűségéből, vonzerejéből, közéleti szerepe és jelentősége pedig ma már a második világháború előttihez sem hasonlítható.

Rövidítések jegyzéke

biz.	bizalmas
BM	Belügyminisztérium
Bp. szf.	Budapest székesfőváros
cs.	csomó
eln.	elnöki
főpolgm.	főpolgármesteri
Főv. Lvt.	Fővárosi Levéltár (Budapest Székesfőváros Levéltára)
ir.	irat, iratok
Jaszi Papers	Jászi iratok: Columbia University, Butler Library. Special Collections
KÜM	Külügyminisztérium
ME	miniszterelnökség
Napló 1922–1927	Az 1922. június 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója
Napló 1927–1931	Az 1927. január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója
Napló 1931–1935	Az 1931. augusztus 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója
Napló 1939–1944	Az 1939. június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója
OL	Országos Levéltár
pol.	politikai
polgm.	polgármesteri
res.	reselvált, bizalmas
szem.	személyi
sz. n.	szám nélküli
tét.	tétel
UMKL	Új Magyar Központi Levéltár

Jegyzetek

I. fejezet

[1] *H. Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. Bevezetés.; *Ludwik Hass:* Z dziejow wolnomularstwa w międzywejennej Europie środkowo-wschodniej. (Liberalizm wobec faszyzmu i reżymów autorytarnych.) Kwartalnik Historyczny, 1975. 1. sz. 32–34. l.

[2] *Paul Naudon:* La franc-maçonnerie. „Que sais-je?" No. 1064. Paris 1963. 9., 31–34. l.; *Balassa József:* A szabadkőművesség története. Bp. é. n. Mindent tudok könyvtár. 6. sz. 12–22. l.

[3] *Jean Palou:* La franc-maçonnerie. Petit Bibliothèque Payot 65. Paris 1964. 22. s köv. l.; *Naudon:* i. m. 34. s köv. l.; *Balassa:* i. m. 27–29. l.; *Christian Jacq:* La franc-maçonnerie. Histoire et initiation. Paris 1975. 141. s köv. l.; 167. l.

[4] *Balassa:* i. m. 28., 29., 31–34. l.; *Eugen Lennhoff:* Die Freimaurer. Zürich–Leipzig–Wien 1929. 194–201. l.

[5] *Balassa:* i. m. 35–39. l.; *Naudon:* i. m. 64. l.; *Lennhoff:* i. m. 111. s köv. l. 267–270. l.

[6] *Balassa:* i. m. 31–41. l.

[7] *Ludwik Hass:* Ze studiōw nad wolnomularstwem polskim w ostatniej ćwierci XVIII w. Kwartalnik Historyczny, 1973. 3. sz.; *Balassa:* i. m. 41–42. l.

[8] *Lennhoff:* i. m. 171. s köv. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* 200 Jahre Freimaurerei in Österreich. Wien 1959. I. fej.; *Abafi Lajos:* A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. 1900.; *Jancsó Elemér:* Az erdélyi szabadkőművesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században. Cluj 1934.; *Balassa:* i. m. 42. s köv. l.

[9] *H. Balázs:* i. m. 7. s köv. l. Az idézet a 9. lapon.

[10] *Balassa:* i. m. 44. l.; *Guy Vinatrel:* Communisme et franc-maçonnerie. H. n. 1961. (Les Presses Continentales.) 175. l.; *Gérard Serbanesco:* Histoire de la franc-maçonnerie universelle. I–III. k. Paris 1966. III. k. 317. s köv. l.

[11] *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 54–60. l.

[12] *Vinatrel:* i. m. 7. s köv. l.; *Jacques Mitterrand:* La politique des francs-maçons. Paris 1973. 47–48. l.

[13] *H. Balázs:* i. m. 9. l.; *Ludwik Hass:* The Socio-Professonal Composition of Hungarian Freemasonry (1868–1920). Acta Poloniae Historica, 1974. 30. sz. 71. l.

[14] *Walton Hannah:* Darkness Visible. A Revelation and Interpretation of Freemasonry. London 1963.; *Mitterrand:* i. m. 194. l.; *Jacq:* i. m. 243. s köv. l.

[15] *Mitterrand:* i. m. 194–195. l.

[16] *Serge Hutin:* Les sociétés secrètes. „Que sais-je?" No. 515. Paris 1966. 70. s köv. l.; *Jacq:* i. m. 245–246., 254. l.; *Palou:* i. m. 115. s köv. l.

[17] *Jacq:* i. m. 247. s köv. l.; *Hannah:* i. m. II. rész.

[18] *Hass:* The Socio-Professional Composition. 82–83. l.

[19] *Naudon:* i. m. 70–72. l.; La Chaîne d'Union, 1934–1935. 4. sz. dec. 185–187. l.

[20] *Balassa:* i. m. 59–61. l.

[21] Uo. 61–62. l.; *Lennhoff:* i. m. 299–300. l.

[22] *Balassa:* i. m. 65–67. l.; *Lennhoff:* i. m. 300–304. l.

[23] *Balassa:* i. m. 62–65. l.

[24] *Jacq:* i. m. 189–190. l.

[25] Uo. 195. l.

[26] Uo. 201–202., 206. l.

[27] *Kis Aladár:* Olaszország története 1748–1968. Bp. 1975. 44–45., 57. l.; *Lennhoff:* i. m. 197–200., 213–214. l.; *Balassa:* i. m. 67. s köv. l.

[28] *Sorbanesco:* i. m. III. k. 317. s köv. l.

[29] *Hass:* The Socio-Professional Composition. 71–72. l.; *Palatinus József:* Szabadkőművesek Magyarországon. Bp.–Pécs, 1944. 285. l.

[30] *Hass:* Ze studiöw nad wolnomularstwem.

[31] *Lennhoff:* i. m. 269. s köv. l.

[32] *L'Acacia,* 1927. Melléklet a 35–36. jan.–febr. számhoz. 1. l.

[33] *Balassa:* i. m. 64. l.

[34] Uo. és *Naudon:* i. m. 117. l.; *Jacq:* i. m. 202., 206. l.

[35] *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 156. l.

[36] *Balassa:* i. m. 76. s köv. l.; *Palatinus József:* A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai. I–III. k. Bp. 1920–1939. I. k. 114–116. l.; *Pataky Lajosné:* A szabadkőműves szervezetek leltára. Levéltári leltárak 39. Bp. 1967. 3–5., 29. l.

[37] OL P 1083. 1. cs. l. tét. sz. n. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alapszabályai.

[38] *Palatinus:* A szabadkőművesség bűnei. II. k. 387. l. Szabadkőműves Almanach az 1919-ik esztendőre. Szerk. Wilcsek Gusztáv és Singer Arthur. 2. évf. Bp. 1919. 184. l.; OL P 1083. 1. cs. l. tét. sz. n. Emlékirat 1896. jún. 21-én.

[39] *Hass:* The Socio-Professional Composition.; OL P 1083. 219. k. 46. tét. adatai.

[40] *Fukász György:* Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics-páholy története. Párttörténeti Közlemények, 1961. 2. sz.

[41] OL P 1083. 219. k. 46. tét.; A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves-páholyok tagjainak névsora.

Hivatalos Kiadás. Bp. 1920.; *Benedek Marcell:* Naplómat olvasom. Bp. 1965. 196–203. l.

[42] *Hass:* The Socio-Professional Composition. 91. l.

[43] Szabadkőműves Almanach az 1919-ik esztendőre. 38. l.

[44] *Fukász:* i. m. 68. l. Az idézet innen való. L. még: 61., 64., 72. l.

[45] *Benedek:* i. m. 307. l. L. még: *Péchy Blanka:* Regény. Bp. 1963. 42–43. l.

[46] *Hass:* The Socio-Professional Composition. 71. l.

[47] *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 127. s köv. l. Az idézet a 134. lapon.

[48] OL P 1083. 31. k. A Szövetségtanács ülésének jegyzőkönyvei 1915. máj. 29.; 1917. ápr. 23., 1917. máj. 12., 1917. okt. 27.; *Benedek:* i. m. 278. l.

[49] OL P 1083. 64. cs. 34. tét.

[50] Uo. 31. köt. (a Szövetségtanács 1917. máj. 26-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve) és 64. cs. 34. tét. (a Békebizottság ülésének jegyzőkönyve 1917. okt. 8.; Jászi jelentése 1918. jan. 3.). Az idézet helye: 1. cs. 1. tét. Alkotmánymódosító iratok. Bálint Lajos beadványa.

[51] *Fukász:* i. m. 80–82. l.

[52] *Vinatrel:* i. m. 125. l., *Fukász:* i. m. 82–84. l.

[53] Idézi *Balassa:* i. m. 4. l.

[54] Uo. 6. l.

[55] *Jászi Oszkár:* Magyar kálvária, magyar feltámadás. München 1969. 40–41. l.

[56] *Palatinus:* A szabadkőművesség bűnei. I. k. 7. l.

[57] Uo. 9. l.; *Benedek:* i. m. 312–314. l.

[58] OL P 1083. 219. k. 46. tét.

[59] *Benedek:* i. m. 314. l.; *Vinatrel:* i. m. 11., 122–123. l.

II. fejezet

[1] *Lennhoff:* i. m. 293–294. l.; *Hass:* The Socio-Professional Composition. 100. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1919. 1–3. sz. 2–10. l., 1920. 1. sz. 1. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 178. s köv. l.

[2] *Lennhoff:* i. m. 295–298. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 249., 271., 273. l.; *Vinatrel:* i. m. 155–156. l.; Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. Wien 1935. 119., 142–143., 166–169. l.; Cahiers de la Grande Loge de France. Points de Vue. Nouvelle série 11–12. sz. 17. l.

[3] *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 48–49. l.; *Vinatrel:* i. m. 168. s köv. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz. 20. l.

[4] UMKL M 626. 7. doboz. Rendezetlen. (Az AMI levele Balassához 1926. dec. 3-án. Gnész Menyhért főmester beszámolója a nagyváradi László király páholy tevékenységéről 1919–1928 között.); *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 295., 304–310. l.; La Chaîne d'Union, 1934–1935. 1. sz. szept. 31. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz. 22. l., 1923. 3–4. sz., 17. l., 1923. 7–8. sz. 19. l., 1929. 1. sz. 14. l.

[5] *Nagyezsda Jovanović:* Politiki szukobi u Jugoslaviji 1925–1928. Belgrád 1974.

156–157. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 340., 349–350. l.; *Vinatrel:* i. m. 175–177. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 5–6. sz. 19. l.

[6] *Lennhoff:* i. m. 267., 285–287. l. A kölni felhívás: 286–287. l.; *Vinatrel:* i. m. 147–148. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz. 18. l., 1922. 6–7. sz. 13. l.; 1924. 1–4. sz. 3. l. Az idézet innen való.

[7] *Jovanović:* Politiki szukobi. 158–159., 161–163. l.; *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 47., 48. l.

[8] *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59. Bp. 1972. 13–17., 21., 152–153. l.

[9] OL P 1083. 64. cs. 37. tét. Az 1919. dec. 22-i értekezlet jelenléti íve; Új Írás, 1975. 2. sz. 81. l. Litván György közleménye.

[10] *Benedek:* i. m. 563. l.; Páter Zadravetz titkos naplója. Szerk. és bevez. Borsányi György. Bp. 1967. 97. l.; Napló 1922–1927. I. k. 267–269. l., XLII. k. 21. l.

[11] OL P 1083. 219. k. 46. tét.

[12] Főv. Lvt. Polgm. eln. biz. 1928–17.; UMKL M 626. l. doboz. A Szövetségtanács ülésének jegyzőkönyve, 1947. máj. 11.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 234–235. l.; A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp. 1963. 188. s köv. l.

[13] UMKL M 626. 6. doboz. Rendezetlen. Német nyelvű összefoglaló a szabadkőművesség tevékenységéről 1920 után.

[14] Az Est, 1920. jún. 1. Vezércikk.; Nemzeti Újság, 1920. máj. 30. Feloszlatták az összes szabadkőműves-páholyokat c. cikk. Az idézet helye: Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szigethy Endre. Bp. 1943. 14–15. l.

[15] L'Acacia, 1925. Melléklet a 20. sz.-hoz; *Balassa:* i. m. 74. l.

[16] Pl.: *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa.; *Mitterrand:* i. m. 202–203. l.

[17] Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 1967. I. k. 83–84. l.; *Rubinyi Mózes:* Emlékezések és tanulmányok. Bp. 1962. 78–82. l.; *Benedek:* i. m. 94., 312., 547. l.

[18] UMKL M 626. 4. doboz. Az Eötvös-páholy titkári jelentése 1926-ról.

[19] *Benedek:* i. m. 563. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 242., 244. l.; *Gerő Imre:* A magyar szabadkőművesség története a második világháború után. Toronto 1960. 3–4. l.; *L. Nagy Zsuzsa:* Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között. Történelmi Szemle, 1974. 4. sz. 642. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 49–50. l.

[20] Jaszi Papers. Correspondence.

[21] *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 68. l.

[22] Főv. Lvt. Bp. szf. tanácsának rendkívüli ülése 1920. nov. 6.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 235–236. l.

[23] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 248. l.; *Sós Endre:* Felvillanó

arcok. Bp. 1956. 204–205. l.; *György Endre:* Amíg városatya lettem. Bp. 1931. 130–131. l. Az idézet a 131. lapon.

[24] *Milotay István:* Tíz esztendő: 1914–1924. Bp. 1924. 352. l.

[25] OL BM res. VII. 1935. 7. tét. sz. n. 37. l.; Negyedszázados harc. A magyar munkásmozgalom kronológiája. Szerk. Szabó Ágnes, Vértes Róbert. Bp. 1975. 227. l.; Jaszi Papers. Correspondence.

[26] OL BM res. VII. 1933. 7. tét. sz. n. és BM VII. res. 1936–7–9333, 1938–7–sz. n. I.; Madzsar József válogatott írásai. Vál., bev. Kárpáti Endre. Bp. 1967. 15–17., 46., 110. l.

[27] *Major Ottó:* Egy Társaságra emlékezve. Tükör, 1975. dec. 16.; Napló 1931–1935. VII. k. 94–95. l.

[28] Jaszi Papers. Correspondence. Czakó Ambró Jászinak 1919. nov. 28.

[29] *Madzsar:* i. m. 242. l.; *Sós:* i. m. 197–198., 201–202. l.; *Benedek:* i. m. 329. l. A Madzsar idézetet l.: *L. Nagy:* Jászi és a hazai polgári radikálisok. 632. l.

[30] *L. Nagy Zsuzsa:* A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Századok, 1973. 2. sz. 340–341. l.

[31] L.: *Palatinus:* i. m.; *György:* i. m. és a korabeli parlamenti almanachokat.

III. fejezet

[1] OL P 1083. 36. cs. 7. tét. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy jelentése 1900. évi működéséről; *Jean Marqués-Rivière:* Histoire de la franc-maçonnerie française. Paris 1941. 203–204. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1920. 2. sz. 14–15. l.

[2] *Jacques de Launay:* Histoire contemporaine de la diplomatie secrète 1914–1945. Lausanne 1965. 78–80., 162. l.

[3] *Rosario Francesco Esposito:* La Massonneria e l'Italia dal 1880 ai nostri giorni. H. n. (Paoline kiad.) 1956. 184–185. l.

[4] L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 7. l.; *R. C. Feuillette:* Précis de l'histoire du Grand Orient de France. Paris 1928. 136–137. l.; *Mitterrand:* i. m. 53. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz.

[5] La Ligue Internationale de francs-maçons. Son but et son activité. Paris 1930. 5. s köv. l.; L'Acacia, 1928. Melléklet az 54. dec.-i számhoz. 21. l.; 1931. 78. sz. ápr. 487–488. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1927. 6. sz. 1–3. l., 1927. 10–11. sz. 19–23. l.

[6] Wiener Freimaurer Zeitung, 1927. 10–11. sz. 21. l.

[7] *Edouard E. Plantagenet:* Die französische Freimaurerei. Ihr Geist, ihre Tätigkeit, ihre Tendenzen. Basel 1928.; *Jean-André Faucher–Achille Richer:* Histoire de la franc-maçonnerie en France. Paris 1968.; *Mitterrand:* i. m.

[8] L'Acacia, 1924. 7. sz. febr. 340–342. l., 1923. 5. sz. dec. (a Grand Orient felhívása) és 1924. 10. sz. máj. 543–544. l.

[9] *Ilja Ehrenburg:* Emberek, évek, életem. Bp. 1963. II. k. 83. l.

[10] *Marqués–Rivière:* i. m. 206. l.
[11] La Chaîne d'Union, 1934–1935. 2. sz. okt. (*H. C. Mamlock:* La franc-maçonnerie britannique et la maçonnerie française), 1936–1937. 5. sz. febr. (*E. Gloton:* Maçonnerie anglo-saxonne et maçonnerie latine.); L'Acacia, 1929. 62. sz. okt. 57–60. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz. 20. l.
[12] L'Acacia, 1927. Melléklet a 35–36. jan.–febr. számhoz. (*Camille Savoire:* Pour l'union des maçonneries.); Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 1. sz. 6. l., 3–4. sz. 2–3. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 203. l.
[13] Negyedszázados harc. 139. l.; *Bóta Ernő:* A magyar politikai és gazdasági emigráció szerepe Franciaországban a két világháború között. Sokszorosított előadásszöveg. Paris 1969. 26. s köv. l.; *Hajdu Tibor:* Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatáról a húszas években. Párttörténeti Közlemények, 1975. 2. sz.; La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 44. l.; Le Quotidien, 1926. júl. 4. 1. l.; *Micbael Károlyi:* Faith without Illussions. London 1956. 221., 379. l.
[14] *Bóta:* i. m. 21. s köv. l.
[15] MTA Történettudományi Intézet Irattára.
[16] *Bóta:* i. m. 26. s köv. l.
[17] Uo. 33. s köv. l.
[18] *Hajdu:* i. m. 148–151., 155–158. l.; *Bóta:* i. m. 30–33. l.
[19] Wiener Freimaurer Zeitung, 1921. 3. sz. 20. l.; *Ossian Lang:* Freemasonry Under Fire in Continental Europe. New York 1927.; UMKL M 626. 6. doboz. Német nyelvű összefoglaló a magyar szabadkőművesség tevékenységéről 1920 után; *Palatinus:* A szabadkőművesség bűnei. I. k. 60. l.
[20] *Bóta:* 22. s köv. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesség bűnei. I. k. 60. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 248., 250. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 3–4. sz. 6–9. l.
[21] L.: a 19. sz. jegyzetet
[22] *Benedek:* i. m. 563. l.
[23] L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 42. l., 1924. Melléklet a 12. okt. sz.-hoz. 14. l.
[24] Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 10. sz. 12. l. és 1923. 9–10. sz. 4–7. l.
[25] Napló 1922–1927. XIII. k. 165–174. l.
[26] OL ME Bethlen min. eln. ir. 1923. 1. cs. (Gömbös Gyula 1923. márc. 12-i levele.)
[27] *Bóta:* i. m. 52. l.; L'Acacia, 1924. Melléklet a 12. okt. sz.-hoz, 14. l.
[28] L'Acacia, 1926. Melléklet a 31. szept. sz.-hoz. 3–5. l.; La Paix, 1926. dec. különszám.; *Jovanović:* Politiki szukobi. 161–162. l.
[29] Wiener Freimaurer Zeitung, 1926. 10. sz. 4–6. l. Az idézet a 4. lapon.
[30] Compte rendu du Congrès de la Ligue Internationale de franc-maçons. Bale 1–3 octobre, 1927. La Paix, 1927. 5. sz.
[31] *Lang:* i. m. 14. l.
[32] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 261–271. l.; UMKL M 626.

2. doboz. Felvételi iratok.; Jaszi Papers. Correspondence. Az idézet innen való.

33 *Benedek:* i. m. 462. l.

34 Wiener Freimaurer Zeitung, 1920. 4. sz. 15. l., 1922. 1–2. sz. 10. l.

35 *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 234., 242., 255., 252. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 11–12. sz. 10. l., 1923. 3–4. sz. 11–13. l.; *Gerő:* i. m. 4–5. l.

36 OL BM VII. res. 1941–8–5316/8859, 9547.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 20., 29–30. l.

37 Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 9–10. sz. 16. l.

38 UMKL M 626. 7. doboz. iratai; L'Acacia, 1925. Melléklet a 24. dec. sz.-hoz. 1. s köv. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 90–91. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 256., 288. l.

39 Wiener Freimaurer Zeitung, 1929. 4. sz. 28–29. l., 1929. 5. sz. 21. l.

40 *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 45–46., 69., 103. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1926. 10. sz. 4–5. l.; *Bóta:* i. m. 52. l.; UMKL M 626. 6. doboz.

41 *L. Nagy:* Jászi és a hazai polgári radikálisok. 640–641. l. és a Világ 1926-os számai.

42 *L. Nagy:* Jászi és a hazai polgári radikálisok. 641–642. l.

43 *Bakonyi Kálmán:* A magyar szabadkőművesek igazsága. Bp. 1927. 5. l.

44 Főv. Lvt. Főpolgm. res. 1931-128.

45 *Gerő:* i. m. 4. l.; *Bóta:* i. m. 53. l.; *Benedek:* i. m. 563. l., Bela Fabian's Papers. Columbia University, Butler Library, Oral History Collection. (Autobiography és Mrs. Fabian's Life, XII. fej.)

46 Wiener Freimaurer Zeitung, 1928. 5. sz. 21–22. l.

47 UMKL M 626. 6. doboz. N. C. Browne Balassának 1929. febr. 7.

48 Uo. 2. doboz. 1928. nov. 4-i irat.

49 Jaszi Papers. Correspondence.

50 *Bóta:* i. m. 53. l. és személyes közlése.

IV. fejezet

1 *Esposito:* i. m. 185., 189. l.; *Lennhoff:* i. m. 327., 335. l.

2 L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 52–53. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1924. 1–4. sz. 19–21. l.

3 *Kis:* i. m. 170–171. l.; *Lennhoff:* i. m. 327. l.

4 *Lennhoff:* i. m. 327., 339. s köv. l., 346. s köv. l.

5 *Esposito:* i. m. 191–192. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1924. 1–4. sz. 20–21. l.; *Lennhoff:* i. m. 328. l.; *Ormos Mária:* A Matteotti-ügy. Bp. 1973.; Le Quotidien, 1925. szept. 18. 1. l.; 1925. szept. 28. 3. l., 1925. szept. 29. 3. l.

6 *Lennhoff:* i. m. 335. l., *Esposito:* i. m. 192. l.

[7] *Lennhoff:* i. m. 339–340. l.
[8] Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 5–6. sz. 14. l., 1924. 10–11. sz. 6–9. l.
[9] *Esposito:* i. m. 193. l.; L'Acacia, 1927. Melléklet a 39. máj. sz.-hoz. 1. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1925. 10–11. sz. 9. s kov. l., 1925. 12. sz. 10–13. l., 1932. 8–9. sz. 96–97. l.; Le Quotidien, 1925. szept. 29. 3. l.
[10] *Esposito.* i. m. 191–192. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 117., 123–126. l ; *Lennhoff:* i. m. 338. l. Az idézet innen való. Wiener Freimaurer Zeitung, 1926. 11. sz. 5–6. l.
[11] L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 51. l., 1925. 15. sz. jan. 236. s köv. l.; *Lennhoff:* i. m. 359–360. l.
[12] *Esposito:* i. m. 196–197. l.; L'Acacia, 1931. 81. sz. szept. 53–54. l., 1925. 17. sz. márc. 341. l.
[13] *Esposito:* i. m. 194. l.; *Umberto Cipollone:* L'azione della Massoneria italiana (Palazzo Giustiniani) in difesa della libertà e delle libere istituzioni contro il fascismo e sue riviviscenze. Roma 1960.; L'Acacia, 1923. 3. sz. okt. 139. s kov. l., 1924. 9. sz. ápr. 453. l., 1928. 53. sz. nov. 167–168. l.; *Marqués-Rivière:* i. m. 64–65. l.
[14] L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 50. l.
[15] Uo. 1923. 4. sz. nov. 198. s kov. l.
[16] Uo. 1926. Melléklet a 30. jún. sz.-hoz. 1–2. l.
[17] Uo. 1926. 32. sz. okt. 5. s kov. l.
[18] Uo. 1925. 21. sz. szept. 1–4. l.; *Esposito.* i. m. 194. l. Az idézet innen való.
[19] L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 50. s kov. l.
[20] Uo. Az idézet az 50. lapon.
[21] Uo. 1925. 21. sz. szept. 4. l. Az idézet innen való.
[22] La Paix, 1926. 1. sz. jan. 17–19. l. Az idézet a 19. lapon; L'Acacia, 1925. Melléklet a 17. márc. sz.-hoz. 5–6. l.
[23] L'Acacia, 1928. 53. sz. nov. 147–152. l.
[24] Napló 1922–1927. XXXVII. k. 222. l.
[25] *L. Nagy Zsuzsa:* A liberális ellenzéki pártok és az 1918–1919-es forradalmak hatása. Századok, 1969. 2–3. sz.
[26] *Bóta:* i. m. 32., 43–44. l.; Negyedszázados harc. 276. l.; L'Acacia, 1927. Melléklet a 42. okt. sz.-hoz. 19. l.
[27] Uo. és Negyedszázados harc 169. l.
[28] Wiener Freimaurer Zeitung, 1923. 9–10. sz. 3–4. l., 1926. 2. sz. 36. l., 1926. 3. sz. 22–23. l.; L'Acacia, 1924. 8. sz. márc. 422. l., 1928. 46–47. sz. febr.–márc. 321. l. Az idézet innen való.
[29] L'Acacia, 1928. Melléklet az 54. dec. sz.-hoz. 2. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1928. 9–10. sz. 1. s kov. l., 1929. 9–10. sz. 4. s kov. l.; La Ligue Internationale. 18. l. Koztársaság, 1930. máj. 24. 1. l.
[30] L'Acacia, 1932. 86. sz. febr. 340–343. l.
[31] Uo. 1923. 4. sz. 185–186. l.
[32] Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 1–3. sz. 18. l.

[33] L'Acacia, 1923. 2. sz. szept. 77–78. l., 1925. Melléklet a 17. márc. sz.-hoz. 3–5. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1924. 5–9. sz. 12–13. l.
[34] La Ligue Internationale. 10. l.; L'Acacia, 1926. Melléklet a 26. febr. sz.-hoz. 1–2. l.
[35] L'Acacia, 1928. 46–47. sz. febr.–márc. 327. l., 1928. 48–49. sz. ápr.–máj. 409. l., 1929. 58. sz. ápr. 439. s köv. l., 1929. 60. sz. jún. 548. s köv. l. L. még: Uo. 1923. 1. sz. jún. 5–8. l., 1923. 4. sz. nov. 169–170. l., 1925. 21. sz. szept. 5–8. l.
[36] *Kövics Emma:* Coudenhove-Kalergi Páneurópa-koncepciójának bírálatához. Acta Universitatis Debreceniensis. Series historica. 1973. XVII/VII. 78–80. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 185. l.; *de Launay:* i. m. 193–194. l.
[37] *Kövics:* i. m. 79–80. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1925. 7–8. sz. 2–4. l.
[38] *Kövics:* i. m. 78. l.; *Launay:* i. m. 193–194. l.
[39] *Kövics:* i. m. 78. l.
[40] Uo. 73. l. és *Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp. 1969. 46–47. l.
[41] Napló 1922–1927. XLIV. k. 421. s köv. l.; Parlamenti Almanach 1922–1927. Szerk. Baján Gyula. Bp. é. n. 359–360. l.; Napló 1927–1931. V. k. 17–19. l. Bogya János felszólalása.
[42] Le Quotidien, 1926. júl. 4. 1. l.; L'Acacia, 1928. 51. sz. szept. 50–51. l.
[43] L'Acacia, 1928. Melléklet az 54. dec. sz.-hoz. 2. l.; La Paix, 1927. 5. sz. okt. 194. s köv. l.; La Ligue Internationale. 13. l.
[44] L'Acacia, 1925. 22. sz. okt. 57–58. l. Az idézet az 58. lapon., 1928. Melléklet a 62. okt. sz.-hoz. 7. l.
[45] Uo. 1929. 62. sz. okt. 59. l.; *Mitterrand:* i. m. 54–55. l.
[46] L'Acacia, 1932. 91. sz. szept. 25. s köv. l., 92. sz. okt. 65. s köv. l.
[47] Uo. 1928. Melléklet az 54. dec. sz.-hoz. 1–6. l., 1930. 71. sz. szept. 47–48. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 203. l.
[48] *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 203. l.

V. fejezet

[1] La Paix, 1929. szept. Különszám. 3. s köv. l., 21. s köv. l. Az idézet a 6. lapon.
[2] Uo. 6. l.
[3] Uo. 43. l.
[4] L'Acacia, 1930. 68. sz. ápr. 409–411. l., 1930. 73. sz. nov. 174. l., 1930. 74. sz. dec. 233. s köv. l.
[5] Uo. 1931. 78. sz. ápr. 489–491. l.
[6] Uo. 1931. 82. sz. okt. 102. l.
[7] *Marqués–Rivière:* i. m. 18–19. l.
[8] Újság, 1930. aug. 5. Vezércikk., 1931. márc. 13. Vezércikk. Az idézetek innen valók.

[9] Újság, 1930. nov. 29. Vezércikk, 1931. aug. 30. Vezércikk.; Jaszi Papers. Correspondence. Jászi 1933. okt. 15-i levele.
[10] Újság, 1933. febr. 2. Hitlerék fáradt bemutatkozása. Az idézet innen való., 1931. aug. 11. Gyorssegély c. cikk.
[11] Jaszi Papers. Correspondence.
[12] Újság, 1933. okt. 15.
[13] L'Acacia, 1932. 88. sz. ápr. 461–464. l., 1932. 89. sz. máj. 549–551. l., 1932. 92. sz. okt. 57–60. l., 1933. 97. sz. márc. 423. l.; Újság, 1932. júl. 21. Világtörténeti események Németországban.
[14] Wiener Freimaurer Zeitung, 1931. 6–7. sz. 139–140. l.
[15] Uo. 1933. 4–5. sz. 42. l.
[16] Uo. 1933. 4–5. sz. 49. s köv. l.; L'Acacia, 1933. 99. sz. máj. 512. l., 1933. 103. sz. nov. 175. l.
[17] Wiener Freimaurer Zeitung, 1933. 4–5. sz. 47–48. l.
[18] L'Acacia, 1933. 99. sz. máj. 512. l., Wiener Freimaurer Zeitung, 1933. 6–8. sz. 70. s köv. l.; Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 145. l.
[19] L'Acacia, 1933. 103. sz. nov. 175. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1934. 3. sz. 48. l.; Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 146. l.
[20] Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 145. l.; L'Acacia, 1934. 105. sz. jan. 258. l.; La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 41–42. l.
[21] Wiener Freimaurer Zeitung, 1935. 2. sz. 22. l.; Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 183. l.; La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 41–42. l.
[22] Wiener Freimaurer Zeitung, 1932. 1. sz. 6. l., 1932. 6–7. sz. 73. l.; L'Acacia, 1933. 98. sz. ápr. 468. l.
[23] L'Acacia, 1933. 97. sz. márc. 420–423. l.
[24] Uo. 1933. 98. sz. ápr. 451–452. l.
[25] Uo. 1933. ápr. sz. 454–459. l.
[26] Uo. 1933. 99. sz. máj. 513–514. l. és 101. sz. szept. 36. l.
[27] UMKL M 626. 2. doboz. Rendezetlen. Beszédszöveg, Prága 1933. szept. 11-i keltezéssel.
[28] *Brenier Becanne:* Étude des doctrines fascistes et des moyens de les combattre. Paris 1934. 1. s köv. l. Az idézet a 3. lapon.
[29] Újság, 1936. máj. 5.
[30] L'Acacia, 1933. 100. sz. jún. 566. l., 1934. 108. sz. ápr. 443–444. l.
[31] Uo. 1933. 104. sz. dec., 1934. 105. sz. jan., 106. sz. febr.
[32] Uo. 1931. 75. sz. jan. 248–258. l., 1931. 77. sz. márc. 384–386. l., 1931. 83. sz. nov. 155–161. l., 1932. 89. sz. máj. 553. l., 1932. 92. sz. okt. 86–93. l.
[33] Újság, 1928. máj. 22. Rassay Károly és Sándor Pál az Erzsébet-városi Kör vacsoráján c. cikk.
[34] L'Acacia, 1933. 102. sz. okt. 72. l. és melléklet ugyanehhez a számhoz 1–4. l.

[35] OL KÜM Pol. 1934–16/2–726.; *Sz. Ormos Mária:* Merénylet Marseille-ben. Bp. 1968.
[36] *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 52., 57., 65. l.
[37] Uo. 59–60. l.
[38] La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 27–28., 35., 43–44. l.
[39] Uo.
[40] *Marquées-Rivière:* i. m. 231. l.
[41] Uo.
[42] *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 63. l.; Újság, 1936. júl. 28.; Jaszi Papers. Correspondence. Jászi 1937. jún. 6-i levele.
[43] La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 35–47. l. L. még: 1937–1938. 2. sz. nov. 86–87. l.
[44] Uo. 1936–1937. 1. sz. okt. 46–47. l.
[45] OL Kozma ir. 21. cs. eln. szem. ir. 596., 597., 598/1936.
[46] *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 41–47., 54., 85–88., 142. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 246–247. l.; *Gerő:* i. m. 4. l.
[47] Uo. és Wiener Freimaurer Zeitung, 1928. 11. sz. 1. s köv. l.
[48] Wiener Freimaurer Zeitung, 1936. 1. sz. 6. l., 1929. 4. sz. 8–9. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 69. l.
[49] OL BM VII. res. 1933. 2. tét. 3564–1933.; Uo. 1935. 2. tét. 3168–1935., 12 113–1935., 12 435–1935. Az idézet helye: Uo. 176. cs. 1936–7–5377.
[50] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 253. l.
[51] UMKL M 626. 2. és 6. doboz iratai; *Benedek:* i. m. 503–505. l.
[52] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 238–239., 245. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 30., 87–88. l.
[53] OL BM res. 1934–7–7557.; OL KÜM Pol. 1935–11/7-sz. n. 63. l.
[54] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 297. l.
[55] Újság, 1933. ápr. 2. *Márai Sándor:* A bukottak védelmében és 1933. márc. 22. A harmadik birodalom c. cikkek.
[56] *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 84. l.
[57] Idézi uo. 51. l.
[58] La Chaîne d'Union, 1934–1935. 4. sz. dec. 131–132. l., 1934. 9. sz. máj. 334. l.; 1935–1936. 3. sz. nov. 137–138. l., 1936–1937. 9. sz. jún. 460. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1930. 12. sz. 365–367. l.; *Kuéss–Scheichelbauer:* i. m. 218. l.
[59] La Chaîne d'Union, 1934–1935. 2. sz. okt. 59–63. l.
[60] Uo. 1935–1936. 8. sz. ápr. 407. l.
[61] *Marquès–Rivière:* i. m. 190., 208–212. l.; *Mitterrand:* i. m. 85. l.; *Dernői Kocsis László:* Politikusok és kalandorok. Bp. 1973. 192. l.
[62] Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 170. s köv. l.; La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 42–43. l., 1936–1937. 9. sz. jún. 463. l., 1937–1938. 3. sz. dec. 149. l.
[63] La Chaîne d'Union, 1937–1938. 3. sz. dec. 155. l.
[64] Uo. 1934–1935. 7. sz. márc. 244–245. l.

[65] Uo. 1936–1937. 3. sz. dec. 140–141. l., 1937–1938. 6. sz. márc. 329–330. l., 1938–1939. 4. sz. jan. 164. l.

[66] Wiener Freimaurer Zeitung, 1922. 5. sz. 6. l.; *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 45., 65–66. l.; La Chaîne d'Union, 1936–1937. 7. sz. ápr. 345–346. l.

[67] *Serbanesco:* i. m. III. k. 397. s köv. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 256. l.; OL BM VII. res. 1941–8–5316/9073.

[68] La Chaîne d'Union, 1935–1936. 3. sz. nov. 138–140. l.

[69] Uo. 1936–1937. 1. sz. okt. 42. l.

[70] *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 93. l.

[71] Uo. 64. s köv. l.

[72] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 244., 300. l.; *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. I. k. 68–69. l.; La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 45–47. l.

[73] UMKL M 626. 7. doboz. 1937. jan. 11., jún. 2-i levelek.

[74] *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 45., 52. l.; La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 48. l.; OL BM res. VII. 1935–3168/12 112.; Das Jahrbuch der Weltfreimaurerei, 1935. 119., 142–143. l.; *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 245. l.

[75] La Chaîne d'Union, 1934–1935. 2. sz. nov. 81–86. l., 1936–1937. 8. sz. máj. 353–360. l.

[76] OL BM VII. res. 1937–2–4085/11 505., 4085/6457.

[77] *Marqués–Rivière:* i. m. 228–230. l.; La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 33–38. l., 6. sz. márc. 331. s köv l., 1938–1939. 1. sz. okt. 42–44. l.

[78] La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 27–28. l.

[79] L'Acacia, 1934. 110. sz. jún. 569–577. l.; *Albert Lantoine:* Finis latomorum? La Fin des franc-maçons? Paris 1950. 14. s köv. l.; *Palou:* i. m. 274. l.

[80] La Chaîne d'Union, 1934–1935. 9. sz. máj. 289–292. l.

[81] L'Acacia, 1933. 103. sz. nov. 176–177. l.

[82] *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 57–58., 62. l.

[83] La Chaîne d'Union, 1936–1937. 8. sz. máj. 396–405. l., 1937–1938. 4. sz. jan. 179–180. l.; *Marqués–Rivière:* i. m. 225. l.

[84] La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 22. l., 1936–1937. 4. sz. jan. 149–170. l., 1937–1938. 2. sz. nov. 81–82. l.

[85] La Chaîne d'Union, 1936–1937. 9. sz. jún. 459–460. l., 1937–1938. 1. sz. okt. 28–30. l.

[86] Uo. 1937–1938. 1. sz. okt. 28–30. l.

[87] Uo. 46–47. l., valamint 1938–1939. 1. sz. okt. 14–19., 50–51. l., 1938–1939. 4. sz. jan. 157., 161. s köv. l.; Wiener Freimaurer Zeitung, 1934. 2. sz. 30. l.

[88] *Palou:* i. m. 274. l.; *Lantoine:* i. m. 83. l. Az idézet innen való.

[1] La Chaîne d'Union, 1937–1938. 9. sz. jún. 472–473. l., 1938–1939. 3. sz. dec. 251. l., 1938–1939. 4. sz. jan. 81. l., 1938–1939. 5. sz. febr. 176. l.
[2] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. 245. l., OL BM VII. res. 1938–7–sz. n. I. (1938. febr. 25., márc. 15-i jelentések. Az idézet az utóbbiból való.)
[3] *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. III. k. 245. l.
[4] OL BM VII. res. 1938–7. sz. n. I. 1938. márc. 15-i jelentés.
[5] Lásd az idézett febr. 25-i jelentést.
[6] La Chaîne d'Union, 1938–1939. 4. sz. jan. 304. l.; OL BM res. 1938–7–7686, 1938–7–18 047.; *Vinatrel:* i. m. 156–157. l.
[7] *Nagyezsda Jovanović:* Odnos okupatora i kvislinga prema Masonerija u Srbiji 1941–42. Godisnjak grada Beograda XVIII. 1971. Bevezetés.; *Haas:* Z dziejow wolnomularstwa. 64. l.
[8] La Chaîne d'Union, 1938–1939. 3. sz. dec. 151. l., 1938–1939. 4. sz. jan. 202–203. l.; *Hass:* Z dziejow wolnomularstwa. 63. l.; Cahiers de la Grande Loge de France. Points de Vue. Nouvelle Série 11–12. sz. 17. l.
[9] L.: *Palatinus:* A szabadkőművesek bűnei. III. k. 61., 71. l.
[10] OL BM res. 1938–7–sz. n. I. 1938. jan. 13-i jelentés.
[11] Napló 1939–1944. III. k. 76. és 301. l.
[12] La Chaîne d'Union, 1938–1939. 7. sz. ápr. 354. l.
[13] Uo. 1938–1939. 3. sz. dec. Hongrie c. cikk.
[14] Uo. 1938–1939. 1. sz. okt. 34–35., 54–55., 56–57. l., 1938–1939. 6. sz. márc. 307. l.
[15] *Naudon:* i. m. 62., 178–179. l.; *Mitterrand:* i. m. 39., 85–86. l.; *Palou:* i. m. 278. l.
[16] *Palou:* i. m. 278. l.; *Naudon:* i. m. 63. l.
[17] *Naudon:* i. m. 63. l.
[18] OL BM VII. res. 1939–7–15159.; *Bóta:* i. m. 45–46. l.
[19] OL BM res. 1941–8–5316, 6368, 6369, 9073.
[20] *Jovanović:* Odnos okupatora és *Hass:* Z dziejów wolnomularstwa. 64. l.
[21] *Palatinus:* Szabadkőművesek Magyarországon. Bevezetés és előszó.
[22] *Vinatrel:* i. m. 148–149. l.
[23] Bulletin du Centre de Documentation de Grand Orient, 1956. 1. sz. 5. l.; *Naudon:* i. m. 69. l.
[24] *Naudon:* i. m. 62–64. l.; *Mitterrand:* i. m. 21–22. l.
[25] *Naudon:* i. m. 68–69. l.
[26] *Naudon:* i. m. 69. l.; *Esposito:* i. m. 222. s köv. l.; *Vinatrel:* i. m. 131., 133. l.
[27] *Vinatrel:* i. m. 148–150. l.
[28] UMKL M 626. 1. doboz iratai.
[29] *Gerő:* i. m. 5. s köv. l., 26. l.; *Benedek:* i. m. 564. l.
[30] UMKL M 626. 1. doboz. Korondi András a Nagypáholynak 1945. máj. 7-én és egyéb iratok.; *Gerő:* i. m. 12., 28–29. l.; *Benedek:* i. m. 562. l.

[31] UMKL M 626. 3. doboz iratai; *Gerő:* i. m. 19–21. l.; Jaszi Papers. Correspondence. Jászi a feleségének Budapestről 1947. okt. 25-én, Jászi naplója: 1947. aug. 24.–nov. 21. közötti bejegyzések.

[32] UMKL M 626. 1. doboz.

[33] Jaszi Papers. Correspondence.

[34] *Benedek:* i. m. 564. l.; *Gerő:* i. m. 9–10., 13., 27. l. és UMKL M 626. 1. doboz. Aczél Antal főkincstárnok jelentése 1950. márc. 6-án és a Belügyminisztérium 1950. jún. 19-i jelentése.

[35] *Benedek:* i. m. 565. l.; *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Bp. 1975. 33. s köv. l., 74–76. l.; *Izsák Lajos:* A Polgári Demokrata Párt 1944–1945-ben. Párttörténeti Közlemények, 1974. 3. sz. 119. s köv. l.

[36] UMKL M 626. 7. doboz. A Szövetségtanács ülésének 1949. okt. 9-i jegyzőkönyve.

[37] *Vinatrel:* i. m. 154., 157., 165., 177. stb. l.; *Gerő:* i. m. 30–32. l., UMKL M 626. 1. doboz. A Belügyminisztérium 1950. jún. 19-i jelentése.

Névmutató

Adenauer, Konrad – 94
Ady Endre – 27
Ágoston Emil – 118
Ágoston Péter – 27, 30, 32
Amendola, Giovanni – 88
Ampthill, lord – 67
Anderson, James – 9
Andrássy Gyula, gróf, id. – 26
Antonescu, Mihail – 110
Apáthy István – 32
Aranka György – 31
Ascher Oszkár – 50
Auer Pál – 53, 75, 95, 121–122, 153
Auriol, Vincent – 62
Babits Mihály – 32
Bajcsy-Zsilinszky Endre – 121
Bakonyi Kálmán – 32, 41, 43, 45–47, 65, 73, 76, 120
Balassa (Weidinger) József – 30–32, 41, 45–47, 49, 65–66, 68, 70, 73–74, 76–78, 110, 115, 119–120, 126–129, 137, 150
Balázs Éva, H. – 13
Balbo, Italo – 80
Bălcescu, Nicolae – 6
Bálint Lajos – 29
Balkányi Kálmán – 50
Balogh Jenő – 64
Balzac, Honoré de – 6
Banda Ede – 152
Bánffy Miklós, gróf – 67
Baracs Károly – 45, 72
Barbusse, Henri – 58, 89
Bárczy István – 53
Barta Lajos – 32
Barthel, Karl – 56
Barthou, Louis – 114, 124
Bartók Béla – 96
Basch, Victor – 63–64
Basilides Mária – 50
Beér János – 152
Beethoven, Ludwig van – 6
Beke Manó – 30, 41
Benczúr Gyula – 27
Benedek Elek – 27
Benedek Marcell – 27, 28, 32, 46, 51, 67, 73, 150, 153
Beneš, Eduard – 6, 34, 58, 69, 94, 128, 138
Benk Vilmos – 64
Bernáth Aurél – 152
Berzeviczy Gergely – 13
Bethlen István, gróf – 43, 66–68, 73, 78
Bihari Mór – 30, 41, 73
Biró Lajos – 27, 30, 32
Bláthy Ottó Titusz – 50

Blum, Léon – 62, 127
Bókay Árpád – 30, 32
Bókay János – 27
Bolivar, Simon de – 5
Boncour, Jean-Paul – 5, 103
Boross László – 51
Bosch, Robert – 94
Bosztunics (?) – 59
Bóta Ernő – 63, 64, 68, 77, 91, 145
Bölöni György – 27
Braque, Georges – 62
Brătianu, Ion I. C. B. – 34
Braun Róbert – 45, 49, 72, 76
Brecht, Bertold – 6
Briand, Aristide – 92–94, 96
Brown, Philip Marshall – 77
Browne, N. C. – 77
Brüning, Heinrich – 105
Budinszky László – 141
Buza Barna – 75, 121
Caillaux, Joseph – 94
Capello, Luigi – 80–81, 83
Cézár Sándor – 145
Chautemps, Camille – 69
Chevillon, Constant Martin – 144
Chorin Ferenc, ifj. – 27
Clemenceau, Georges – 94
Clemenceau, Paul – 62
Cobden, Richard – 48
Corvin Mátyás – 25
Couturier, Paul Vaillant – 89
Czakó Ambró – 45, 51
Czóbel Ernő – 27,
Csécsy Imre – 45, 51, 76, 152, 153
Daladier, Eduard – 145
Dálnoki Kovács (?) – 47
Darányi Kálmán – 127
Dénes György – 152
Destrée, Jules – 94
Devecseri Gábor – 152
Diner-Dénes József – 27, 32
Dmowski, Roman – 36
Domanovszky Endre – 153
Dömötör Mihály – 42
Dréhr Imre – 66
Drózdy Győző – 67
Dubois, G. – 110
Dugovics Viktor – 51, 65
Dumesnil, Michel – 144
Ehrenburg, Ilja – 59
Einstein, Albert – 6, 91, 94, 103
Endre László, vitéz – 146
Fábián Béla – 32, 53
Fall, Leo – 6
Fekete Ignác – 47
Feleky Géza – 48, 75, 122
Fenyő Miksa – 50
Fenyvessy László – 49
Ferenc József, I. – 29
Ferenczy Béni – 152
Ferrero, Guglielmo – 109
Festetics Sándor, gróf – 137
Fischer Ödön – 41, 45, 48
Fleissig Sándor – 75, 118
Fónagy Béla – 41, 150, 152
France, Anatole – 6, 59
Franco y Bahamonde, Francisco – 141–142
Franklin, Benjamin – 5, 10

Friedmann Ignác – 75
Friedrich István – 27, 32, 41, 127
Fürst Sándor – 89
Gaár Vilmos – 53
Gambetta, Léon Michel – 5, 22
Garibaldi, Giuseppe – 22
Gaulle, Charles André de – 144, 148
Gerő Andor – 149–150, 153
Glückstahl Samu – 53
Gobbi Hilda – 50
Goethe, Johann Wolfgang – 6
Goga, Octavian – 6
Goldmark Sándor – 120
Gömbös Gyula – 42, 68, 110, 114, 120, 127
Göring, Hermann Wilhelm – 107–108
Gratz Gusztáv – 96
Grévy, Jules – 22
Groussier, Arthur – 78, 113, 131, 133
György, VI. – 5
Hajdu Miklós – 122
Halasi Béla – 32
Halasi-Fischer Ödön – 96
Hardegg, Felix – 89
Harrer Ferenc – 50
Hass, Ludwik – 29
Hatvany Lajos – 75
Haydn, Joseph – 6
Hegedüs Lóránd – 96
Hegymegi-Kiss Pál – 96
Heltai Jenő – 27
Herczeg Marcell – 73
Herriot, Edouard – 5, 59, 62, 64, 94, 103
Hiram – 17
Hitler, Adolf – 42, 58, 86, 90–91, 94, 98, 101, 103–112, 120–122, 126, 135–136, 142, 147
Horthy Miklós – 41, 43, 142
Horváth Mihály – 25
Horváth Zoltán – 96
Hugo, Victor – 64
Hunyady Sándor – 75
Ignotus Pál – 30, 152
Isle, Rouget de l' – 6
Istrati, Panait – 103
Jancsó Elemér – 74
János, XXIII. – 14
Janovics Jenő – 121
Jászai Károly – 64
Jászi Oszkár – 26, 27, 29–33, 45–47, 49, 51, 72, 76–78, 104–105, 116, 151, 152
Jouhaux, Léon – 89
József, II. – 12
Kabakovits József – 53, 153
Kaffka László – 41
Kalergi, Richard Nicolaus Coudenhove, gróf – 93, 94
Kánya Kálmán – 67
Karinthy Frigyes – 75
Károly, IV. – 43
Károly, XIII. – 20
Károlyi Mihály, gróf – 41, 49, 63, 65, 89
Katalin, II. – 12
Kaunitz Lajos – 47

Kazinczy Ferenc – 13, 31
Kelemen, XII. – 14
Kemény György – 72
Kernstok Károly – 27, 32, 49
Kipling, Rudyard – 6
Kisfaludi Strobl Zsigmond – 27, 50, 152
Klapka György – 25
Klebelsberg Kunó, gróf – 67
Knob Sándor – 50
Komlós Aladár – 50
Korányi Frigyes, báró – 78
Korondi András – 150
Kościuszko, Tadeusz – 5, 6
Kossuth Lajos – 25, 76, 77
Kosztolányi Dezső – 27
Kornfeld Emil, báró – 27
Kornfeld Frigyes, báró – 27
Kőhalmi Béla – 30, 32, 45
Kővágó József – 150
Kunfi Zsigmond – 27, 30–31, 46
Laczkó András – 122
Laczkó Géza – 27
Lafayette, Maria-Joseph de – 5
Lafontaine, Henri – 91
Lang Ossian – 37, 66, 72, 77
Langevin, Paul – 92
Lantoine, Albert – 134
Lebey, André – 55, 100–102, 104, 111
Lennhoff, Eugen – 56, 133
Lessing, Gotthold Ephraim – 73
Lincoln, Abraham – 5
Lindbergh, Charles A. – 6
Linder Béla – 65
Liszt Ferenc – 6
Lóczy Lajos – 50
Loebe, Paul – 94
Longuet, Jean – 62, 64, 89
Lónyay Károly, gróf – 36, 73, 135
Lotharingiai Ferenc – 10
Loucheur, Louis – 94
Lovászy Márton – 65
Lukács György – 95
MacDonald, James Ramsay – 62
Madzsar József – 27, 32, 45, 49, 51
Major Tamás – 50
Maleczky Oszkár – 152
Mann, Heinrich – 103
Mann, Thomas – 5
Márai Sándor – 121
Marat, Jean-Paul – 5, 8
Marczali Henrik – 96
Márffy Ödön – 152
Mária Terézia – 10
Márkus László – 50
Martinovics Ignác – 13, 65
Marx, Karl – 59, 62
Masaryk, Tomáš Garrigue – 6, 34, 94
Matteotti, Giacomo – 81, 87
Mazzini, Giuseppe – 22
Ménard-Dorian, Aline – 62, 64, 77
Meskó Zoltán – 141
Meyerbeer, Giacomo – 6
Michel, Henri – 59
Mihalić (?) – 70
Mihalsić, Stanoje – 38

Milotay István – 49
Mitterrand, Jacques – 148
Mónus Illés – 78
Móra Ferenc – 51
Móricz Zsigmond – 32, 96
Mozart, Amadeus – 5
Mussolini, Benito – 42, 60, 62, 70, 79–84, 87–88, 101, 117, 149
Müffelmann, Leo – 71, 98, 107
Nádasdy Kálmán – 152
Nagy Endre – 27
Nagy Ferenc – 49
Nagy Frigyes – 12
Nagy Péter – 12
Nagy Vince – 49, 53, 76, 96, 121, 127
Napóleon, Bonaparte – 8, 14, 21
Napóleon, III. – 21
Neuschloss Lajos – 27
Nitti, Francesco Saverio – 62, 94
Painlevé, Paul – 6, 62–63, 94
Pakots József – 53, 96
Palermi, Raoul – 80
Palotai Erzsi – 50
Papen, Franz von – 105
Péchy Blanka – 50
Pétain, Henri Philippe – 144
Pfeifer Ignác – 30, 32, 47, 53, 70, 73, 120, 137, 140
Pikler Gyula – 46, 47
Piłsudski, Józef – 37, 110, 114
Pius, XI. – 80, 86
Plantagenet, Eduard E. – 58
Pogány József – 27
Poincaré, Raymond – 64
Pólya Jenő – 27
Propper, Emanuel – 108
Pulszky Ferenc – 25
Purjesz Lajos – 29, 32, 45, 51, 75
Puskin, Alexander – 22
Radnóti Miklós – 50
Rădulescu, George – 34
Rainprecht Antal – 95
Rákosi Mátyás – 89
Rakovszky István – 27
Rakovszky Iván – 67
Rassay Károly – 49–51, 53, 58, 96
Remenyik Zsigmond – 152
Renand, L. – 112
Reverchon, I. – 66
Ripka Ferenc – 50
Rivera, Primo de – 84
Robinson, R. H. – 66
Rohan, Karl Anton, herceg – 95
Roig, José – 144
Rolland, Romain – 89, 103
Rónai Zoltán – 27, 46
Roosevelt, Franklin Delano – 5, 104, 115
Rousseau, Jean-Jacques – 7
Rubarth, Stern – 95
Rupert Rezső – 53, 75, 88, 96, 127
Sacco, Nicola – 89
Sallai Imre – 89
Salten, Felix – 6
Salvemini, Gaetano – 62

Sándor, I. – 14, 22
Sándor, II. – 6, 34, 114, 124
Sándor Pál – 53
Sárközi György – 50
Savoir, Camille – 131, 132
Schikaneder, Emanuel – 5
Schlesinger, Richard – 36, 123, 133, 135
Seipel, Ignaz – 94
Servatius Lajos – 37, 75
Sibelius, Jean – 6
Simonyi-Semadam Sándor – 41
Singer Artur – 70
Somló István – 152
Sorsa, John Philip – 6
Stavisky, Alexander – 124
Strausz Imre – 118
Stresemann, Gustav – 5, 34, 39, 58, 91, 98
Supka Géza – 45–46, 105, 150–151, 153
Szabó Ferenc – 64
Szász Zoltán – 41, 49
Szegő Henrik – 47
Székely Mihály – 152
Szende Pál – 27, 33, 46, 63, 89
Szent-Györgyi Albert – 50
Szimonidesz Lajos – 72
Szladits Károly – 50
Szterényi József, báró – 27
Teleki Pál, gróf – 43, 77
Tiso, Josef – 137
Tisza István, gróf – 29
Tolsztoj, Lev Nikolajevics – 5
Torrigiani, Domizio – 80, 82–83, 107
Török László – 66, 68
Triaca, Ubaldo – 84
Türr István – 25
Ulain Ferenc – 68
Ullmann, Fritz – 56, 97, 133
Unamuño, Miguel de – 84
Vajda Imre – 152
Vámbéry Melanie – 49
Vámbéry Rusztem – 45, 47, 49, 53, 75–76, 88, 96, 119, 121–122, 137, 140, 153
Vámos Henrik – 47, 49, 78
Vandervelde, Émile – 62
Vanzetti, Bartolomeo – 89
Varga Jenő – 27
Varró István – 45, 76, 118
Vázsonyi Vilmos – 27, 53
Veér Imre – 65, 89
Velinszky László – 27
Vészi Imre – 50
Vikár Béla – 152
Voltaire, François-Marie Arouet – 6
Weiffert, George – 38, 70
Weiss Leó, báró – 27
Wekerle Sándor – 27
Wellhoff, Edmond – 68
Wieland (?) – 6
Wilczek Gusztáv – 73
Wilson, Thomas Woodrow – 34
Zaniboni, Tito – 81
Zathureczky Ede – 152
Zipernovszky Ede – 41
Zwack Ákos – 27
Zsolt Béla – 51, 75
Yartin József – 29

Tartalomjegyzék

I. fejezet

A mozgalom XVIII. századi hőskora 5

A szervezet és szimbólumai 14

Szabadkőművesség a század eleji Európában 19

A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy története 24

II. fejezet

Közép- és kelet-európai körkép 34

A betiltott magyar szabadkőművesség 44

III. fejezet

A nemzetközi szervezetek megalakulása 54

Az Emberi Jogok Ligája 62

A magyar szabadkőművesség és nemzetközi kapcsolatai 65

IV. fejezet

Az olasz fasizmus ellen 79

A Páneurópa mozgalom 89

Ellentétek 96

V. fejezet

A válság és a kibontakozás lehetősége 100

Hitler hatalomra jutása és következményei 105

A Spanyol Köztársaságért 115

A magyar szabadkőművesség a harmincas években 117

Erősödő nemzetközi támadás 122

A belső ellentétek elmélyülése 130

VI. fejezet

A háború előestéje 135

A második világháború következményei 143

A béke és az újrakezdés 147

Rövidítések jegyzéke 156

Jegyzetek 157

Névmutató 171

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Török Piroska
A borító, a kötésterv, és a tipográfia Bereczki Gábor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Képszerkesztő Fábri Magda
A szedést 1976. jún. 10-én kezdték meg
Megjelent 1977. február 28-án, 15 000 példányban
Terjedelme 9 (A/5) ív + 0,5 ív képmelléklet
76.0671 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató